

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 1.

Mező András emlékének

Helynévtörténeti tanulmányok

1.

Szerkesztette:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debrecen, 2004

A Magyar Névarchívum Kiadványai 8.

Szerkesztő:

Hoffmann István

A kötetet lektorálta:

Juhász Dezső

Szovák Kornél

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (T 034216).

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2004

ISBN 963 472 812 X

ISSN 1417-958X

Borítóterv: Varga József

Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Előszó.....	7
HOFFMANN ISTVÁN: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről	9
RÁCZ ANITA: Népeségtörténet és helynévkutatás (A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz)	63
BÉNYEI ÁGNES: Az ómagyar kori helynévképzők és változataik	91
PÓCZOS RITA: A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei	105
GYÖRFFY ERZSÉBET: Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén	129
RESZEGI KATALIN: <i>Bérc, hegy és halom</i> a régi helyneveinkben	145
DUDÁS GYÖRGYI: A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban	167
TÓTH VALÉRIA: Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben	183

Előszó

A névtani kutatásoknak a Debreceni Egyetemen több évtizedre visszanyúló hagyományai vannak. A XX. század közepének szórványos kezdeményezései után az 1960-as évektől Kálmán Béla professzor munkásságában vált fontos területté a névtani tematika. Tanulmányaiban a nevek színes világának különleges vonásait igyekezett feltárni, méltán népszerűvé vált, öt magyar és egy angol nyelvű kiadást megélt könyve, „A nevek világa” pedig a tudományterület széleskörű megismertetésének feladatát vállalta magára. A Debreceni Egyetemen elsőként meghirdetett névtani óráival egyetemi tananyaggá is emelte az onomasztikát.

Az 1970-es–80-as években a helynévgyűjtés és -feldolgozás került a debreceni kutatók tevékenységének a középpontjába. Kálnási Árpád, Jakab László, Sebestyén Árpád, valamint a Nyíregyházán működő, de a debreceni kollégákhoz erős szálakkal kötődő Mező András munkájának eredményeképpen kötetek sora jelent meg, és tárta fel az ország keleti részeinek helynévkincsét. A hallgatók körében is egyre népszerűbbé vált a névtani tematika: évente tucatnyi szakdolgozat, diákköri pályamunka jelezte ennek az érdeklődésnek az eredményességét.

Az 1990-es években a hallgatók már egész sor onomasztikai tantárgyat tanulhattak a Debreceni Egyetemen. Az 1995-ben megindult doktori program újabb távlatokat adott a képzésnek: névtani alprogram keretében nyílt lehetőség a tanulmányok folytatására, évente általában két-három hallgató számára.

E kötet szerzői — a programot vezető Hoffmann István kivételével — mindnyájan e doktori iskolából kerültek ki. Közülük a legelsők, Tóth Valéria és Rác Anita már megvédték doktori értekezésüket. Jelenleg mindketten a magyar nyelv-tudományi tanszék oktatói ugyanúgy, mint ahogyan Póczos Rita is, aki Bényei Ágnessel és Dudás Györgyivel együtt éppen hogy befejezte a szervezett doktori képzést. A szerzők közül Reszegi Katalin és Györffy Erzsébet a legfiatalabbak, mindketten első éves doktorandusz hallgatók.

E fiatal névkutató nemzedék érdeklődéséből adódóan a tanszéki névtani kutatásokban az 1990-es évek közepétől egyre erősödően a helynévtörténeti tematika vált mindinkább meghatározó területté. Ennek a vonzódásnak a kialakításában és megerősítésében, a kutatási módszerek és a szakmai ismeretek elsajátításában elvülhetetlen érdemeket szerzett Mező András professzor, aki nagy lelkesedéssel vett részt a doktori iskola munkájában. Az ennek keretében

megtartott doktori óráit oktatói pályája legszebb pillanatai közé sorolta. Ki mondhatatlanul sajnáljuk, hogy e kötetet már csak az emlékének ajánlhatjuk.

Az itt közreadott tanulmányok valódi műhelymunka eredményei. Ennek a szellemi kereteit az említett doktori program adja, az anyagi feltételeit pedig leginkább az OTKA különböző pályázati támogatásai teremtették meg. Kutatómunkánkban a magyar nyelvtudomány és névtan számos kiváló képviselőjétől kaptunk és kapunk folyamatosan szellemi támogatást. Szakmai tanácsaikért, a tőlük kapott biztatásért hálásak vagyunk. E kötet létrehozásához közülük Juhász Dezső mint a tanulmányok lektora közvetlenül is jelentős szellemi erővel járult hozzá. Lelkiismeretes és hozzáértő munkájáért fogadja mindnyájunk köszönetét. Köszönet illeti Szovák Kornélt is, aki a kötet első tanulmányának lektorálásával volt segítségünkre.

Talán az itt közölt dolgozatok is mutatják, hogy a kutatócsoport elsősorban olyan témákat kíván a középpontba állítani, amelyek a magyar névtan történetében eddig kevesebb figyelemben részesültek. Igyekszünk arra is tekintettel lenni, hogy a feldolgozott problémakörök minél jobban kiegészítsék egymást, és a kutatások “csapatjellege” ily módon is megvalósuljon. Munkánk eredményeinek a közreadásával ugyanakkor az is a célunk, hogy a hasonló törekvéseket szinte szükségszerűen kísérő belterjességet minél jobban elkerüljük.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó névtani kutatómunka más területein is szeretnénk megvalósítani azt a szándékunkat, hogy tevékenységünkkel a kutatások hazai és nemzetközi áramlataiba minél erősebben bekapcsolódjunk. Ennek legfőbb színtere az a Nyirkos István professzor által vezetett onomasztikai program, amely az “Onomastica Uralica” című periodika révén az uráli nyelvek körében folytatott névtani kutatások összehangolására vállalkozik.

Az itt közreadott tanulmánykötet címe — amelyben az egyes szám a sorozatjellegre utal — a kutatócsoport optimizmusát is mutatja: őszintén reméljük, hogy a továbbiakban évente jelentkezhetünk hasonló kiadvánnyal. A következő kötetekbe örömmel várjuk a tudományterület minden művelőjének írásait is.

Debrecen, 2004. május

A szerkesztők

Hoffmann István

Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről

1. A magyar nyelv írott forrásokkal dokumentálható legkorábbi időszakáról, a korai ómagyar korról becses információkat nyújtanak a nyelvtörténetírás számára a szórványnyelvmelékek. E PAIS DEZSŐ által alkotott terminussal (1928) összefoglalóan megjelölt nyelvmélfajta egyes darabjai csupán formai tekintetben mutatnak hasonlóságot: idegen — az esetek óriási többségében latin — nyelvű szövegben elszórtan fordulnak elő bennük magyar szavak, többnyire hely- és személynevek. A magyar nyelv szórványemlékei korabeli rendeltetésükre, szerepükre nézve azonban nagyon sokfélék, s ebből adódóan történeti — és bennünket különösen érintően: nyelvtörténeti — forrásértékük is különböző.

A nyelvtörténetírás szempontjait figyelembe vevő nyelvmélek-csoportosítások első renden külföldi és hazai szórványemlékeket különítenek el (vö. például SZABÓ D. 1959, BENKŐ 1967). A külföldi szórványok nagy értékét elsősorban korai megjelenésük adja, nyelvészeti interpretációjuk azonban jóval több problémát vet föl, mint a szintén nem könnyen értékelhető hazai források elemzése, így a nyelvtörténeti hasznosításuk is a Kárpát-medencében írott dokumentumokénál jóval közvetettebb, áttételesebb lehet csupán.

A hazai szórványemlékek legnagyobb része oklevél. E jogi iratok jellegüket, funkciójukat tekintve ugyancsak nagyon sokfélék lehetnek (ehhez lásd SZENTPÉTERY 1930). A leggazdagabb és legjobban hasznosítható nyelvi anyagot ezek közül talán azok tartalmazzák, amelyekben határleírások találhatók. Határleírást egy-egy oklevél többféle jogi aktushoz kapcsolódóan adhat: alapítólevelek, adománylevelek, az adományozást megerősítő iratok, birtokösszeírások, tanúvallomások, végrendeletek, határjáró levelek stb. egyaránt magukban foglalhatnak ilyen részleteket.

A határleírások az országosan vagy legalább egy-egy nagyobb körzetben, tájegységen ismert helynevek mellett számos olyan további nevet, helymegjelölést tartalmaznak, amelyek gyaníthatóan jobbára helyi, azaz az adott helységen belüli vagy legfeljebb néhány környező településre kiterjedő használatúak lehetnek. E mikrotoponimák többsége etimológiailag áttetsző név, így bennük számos közsói elemet azonosítani tudunk. E helynévfajtából a nyelvterület sok részéről jócskán rendelkezünk szerkezeti tekintetben is egymással sok hasonlóságot mutató s ezért jó összevetési lehetőségeket is kínáló névadatokkal, amelyek első sorban éppen e jellegzetességeik miatt a nyelvtörténeti vizsgálatoknak különle-

gesen értékes forrásanyagát jelentik. Ilyen irányú hasznosításukat leginkább az nehezíti meg, hogy sokszor pontosabban nehezen lokalizálhatók, s az azonosítás nehézségei olykor a nyelvi interpretációjuk elé is komoly akadályokat gördítenek.

Az oklevelek határleírásai nemcsak abban mutatnak eltérést, hogy különböző rendeltetésű diplomákban jelennek meg, hanem a keletkezésük korát illetően is nagyok köztük a különbségek. Értékelésükben nyilvánvalóan figyelembe kell venni, hogy a XI. század elején induló oklevelezési gyakorlatban számos módosulás következett be az Árpád-kor időszakában éppúgy, mint a későbbiekben. De eltérő gyakorlatot folytattak az egyes oklevél-kiállító helyek is, sőt maguknak a nótáriusoknak az oklevél-szövegező módszerei, eljárásai is mutatnak egyéni sajátosságokat. Ez azt jelenti, hogy az oklevelek szórványainak nyelvi-filológiai feldolgozása során elsősorban az adott dokumentum egészét kell mint vonatkozási rendszert figyelembe vennünk. Jelentősebb okleveleink nyelvészeti elemzése a korábbiakban is éppen e gondolat szellemében valósult meg.¹

A különböző oklevelek megítélésének egyedi problematikája ellenére a szórványoknak és köztük a határleírásokban előforduló helyneveknek mégis vannak olyan közös ügyeik is, amelyek áttekintése többek között azzal a haszonnal járhat, hogy az általános jegyek, jellegzetességek ismeretében egyes konkrét esetekben is nagyobb bizonyossággal tudunk állást foglalni egy-egy vitás, többféleképpen is megítélhető kérdésben. Sőt az oklevelek problematikája más szórványemlékfajtáknak, például a gesztáknak a sajátosságaival is érintkezik, ezért az összevetést e téren a mutatkozó számos különbség ellenére sem kerülhetjük el. Ebben az összefüggésben főleg BENKŐ LORÁND eredményeire támaszkodhatunk, aki Anonymus gesztájának jó néhány ide vonható kérdésével foglalkozott az elmúlt időszakban.²

A fentiek értelmében a továbbiakban alapvetően két nagyobb kérdéskörben felmerülő problémákra keresek válaszokat. Először azt próbálom megvizsgálni, hogy mivel magyarázható egyes magyar hely- és személyneveknek és más szavaknak, szószerkezeteknek az idegen nyelvű szövegbe való bekerülése. A második problémakör az elsőre adott válaszból fakad: miféle nyelviséget képviselnek, kinek vagy kiknek a nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok? E kérdések megítélésében részben azokat az ismereteket használhatjuk föl, amelyek a szóban forgó korról a történettudomány, a művelődéstörténet és a nyelvtudomány általános kutatásai révén a rendelkezésünkre állnak. Támaszkodhatunk azonban

¹ Ezek bemutatása itt nem lehet céltom, azt azonban megemlítem, hogy közülük a legkiválóbb, BÁRCZI GÉZÁNAK "A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék" (Bp., 1951) című munkája szakmai színvonalát tekintve nehezen megközelíthető és pláne felülmúlható mintát állított a kutatók elé.

² Főleg két alábbi kötetének tanulmányai szolgálták viszonyítási alapul: "Név és történelem" (Bp., 1998), valamint "Beszélnek a múlt nevei" (Bp., 2003).

arra az ismeretanyagra is, amely magukból a kérdéses nyelvemlékekből nyerhető, mégpedig elsősorban a szórványok nyelvi alkatának és szövegbeli helyzetének a részletes vizsgálatával. Mivel e tanulmánynak éppen ez az elemzés a fő tárgya, érthető, hogy legtöbb megválaszolandó további rész kérdést e témakörrel kapcsolatban kívánok fölvetni.

2. Az oklevelekben szereplő magyar helynevek felbukkanását többféleképpen magyarázták. A régi írásbeliség kutatói közül sokan még a XX. század első felében is hangoztatták azt a felfogást, amely szerint a magyar szórványok az oklevélírók hiányos latin nyelvi tudása miatt kerültek be az oklevelek szövegébe. PAIS DEZSŐ mint jellemző véleményt idézte Pintér Jenő híres irodalomtörténeti kézikönyvének ilyen értelmű megállapításait, és a bírálaton túlmenően leszögezte azt is, hogy az oklevelek fogalmazói “a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozták azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). PAIS szerint tehát a magyar elemek a kibocsátók tudatos törekvésének az eredményeképpen kerültek be az oklevelekbe, s így véleménye egyben azoknak a megközelítéseknek a cáfolatát is adja, amelyek a helynevek lefordíthatatlanságával magyarázták a magyar nyelvi elemek meglétét. Ez utóbbi érvt azonban az oklevelek névanyagának jó része is eleve érvénytelenné teszi, hiszen a helynevek jelentős hányadában olyan közszavak állnak, amelyek az adott korban nyilvánvalóan felismerhetők voltak, és amelyek latinra fordítása bizonyára nem jelentett volna túl nagy próbatételt az oklevélírók számára.

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkciójával hozza összefüggésbe a magyar szórványokat. Az oklevél mint jogi dokumentum birtokjogot igazol és biztosít, s e jogbiztosító szerep ad magyarázatot a nevek magyar nyelvű feltüntetésére is. GYÖRFFY GYÖRGY szerint “A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Minél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak.” (1970: 200). E jogbiztosításnak fontos eleme a helynevek azonosító ereje, ami azt jelenti, hogy a tulajdonnév olyan meghatározott nyelvi forma, amely egy adott környezetben többnyire egy és csakis egy helyet jelöl meg. Ha ez a nyelvi forma a valós használattól eltérő módon jelenne meg az oklevélben, akkor a névnek éppen ez az azonosító funkciója veszne el. Ha például egy *Fekete-patak*-féle nevet az oklevél nyelvére, latinra fordítva jegyeznének le, akkor az így létrejött alakulat az általános nyelvtudás alapján visszafordíthatatlan lenne, mert a ’kisebb folyóvíz’ jelentésű *patak* névrészt latinul éppúgy több lexémával is vissza lehetne adni, mint ahogyan például egy latin *Nigra aqua* második névrészének is legalább tucatnyi szó felelt meg a kor magyar nyelvében.

A jogbiztosító szerep az oklevelek magyar nyelvű helynévhasználatának alapvető, végső okaként tehát valóban elfogadható magyarázatnak tűnik, s ennek

megfelelően a mai tudományosságban általános felfogásnak is számít. Rá kell ugyanakkor arra is mutatni, hogy egyedüli motívumként nem indokolja meg minden szórványhelyzetben előforduló nyelvi elemnek a vulgáris nyelven való szereplését. Nyilvánvaló például, hogy az oklevelek határleírásaiban számos olyan közszó és közszóí szerkezet is szerepel (például viszonylag nagy számban fanevek), amelyek nem rendelkeznek a tulajdonnévi azonosítás képességével. Ezeknek a szövegbe kerülése nem magyarázható tehát a jobbiztosító szereppel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a krónikairódalom egyik fontos funkciója a régiségben ugyan bizonyos értelemben éppúgy az érdekérvényesítés volt, mint ahogy az oklevelezés is (ehhez lásd BENKŐ 2003: 38–9), ám ez a geszták magyar nyelvű helynévhasználatát csak részben, közvetlenül viszonylag kevés nevet érintően indokolhatja. E példák is azt mutatják, hogy a latin szövegek magyar nyelvű (hely)névhasználatát mögött többértű, összetett okok állhattak.

A vulgáris szavaknak a latin nyelvű szövegekbe való beleszövése természetesen nem csupán a magyarországi írásbeliség sajátossága volt, hanem csaknem az egész korabeli Európa írásosságát s benne az oklevelezés gyakorlatát is széleskörűen jellemezte.³ Az európai minták közül különösen a német (SZENTPÉTERY 1930: 36–44), majd a francia (i. m. 64–5 és PERÉNYI 1938) és a pápai oklevélkiadás (SOLYMOSSI 1997) volt hatással a hazai oklevelezésre. Ezt az írásszokást, oklevél-szerkesztési eljárást a hozzánk érkező külföldi írástudók és a képzettségüket külhonban megszerző vagy kiegészítő magyar anyanyelvű klerikusok is elsajátíthatták és képviselheték, munkájuk során megvalósíthatták és terjeszthették. Az európai minta követése azonban e téren sem volt egyszerű, mondhatni mechanikusan elvégezhető feladat, hiszen — mint ahogyan erre PAIS DEZSŐ a francia oklevelek kapcsán rámutatott (1955: 7) — az indoeurópai nyelvektől való nyelvtipológiai eltérések jóval több problémát okozhattak a magyar elemek latin szövegbe iktatásával kapcsolatban, mint a német vagy pláne a francia oklevelek vulgáris szavai esetében.

Az oklevélszórványok háttéréül BALÁZS JÁNOS is felvillantja ugyan az európai gyakorlatot, ám az oklevelek kétnyelvűségének a létrejöttében nagyobb figyelmet fordít a nyelvészociológiai tényezőkre (1989: 102–4). A magyar nyelvű elemeknek a latin szövegbe való bekerülése szempontjából meghatározónak tartja azt a helyzetet, amelynek során a birtoktestek határainak a kijelölésekor az oklevélírók a helyrajzi viszonyokat rögzítették. Leszögezi, hogy nótáriusainknak — akár magyar anyanyelvűek voltak, akár nem — bár az oklevelek szövegét latinul kellett megfogalmazniuk, de “a törvénykezési eljárás és általában a hivatali ténykedés során latinul nem tudó magyar vagy más Duna-táji vulgáris nyelvű

³ A magyarországi írásbeliség megszületését és ennek európai háttérét nyelvi szempontból is tüzetesen tárgyaló áttekintő munkák közül különösen az alábbiak érdemelnek említést: MEZEY 1979, BALÁZS J. 1980, BENKŐ 1980, TARNAI 1984.

laikusokkal is szükségképpen érintkezniük kellett, s ezek nyelvének bizonyos fokú ismeretét ezek az írástudók semmiképpen sem nélkülözhatték” (i. m. 102). BALÁZS elképzelhetőnek tartja, hogy a nem magyar anyanyelvűek mellett esetleg tolmácsok is működtek, a magyar szövegezőknek azonban előnyösebb volt a helyzetük, hiszen — mint például a Tihanyi alapítólevél írójának is — “a határjárás adatainak rögzítésekor nem kellett tolmács, s így a birtokhatárokat magyarul megnevező szintaktikai szerkezeteket már közvetlenül egyeztethette a megfelelő latin fordulatokkal, s szőhette bele az oklevél latin szövegébe” (i. m. 103).

Az oklevelek keletkezési körülményei és megírásuknak a követelményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremthettek a nótáriusok számára, amelyben nyelvi tudatuk állandóan két vagy adott esetben több nyelv között mozgott és közvetített. Ez óhatatlanul azt eredményezhette, hogy az oklevél szövegezése során nemcsak azokat a neveket írták le magyarul, amelyeknek a vulgáris nyelvű használatát az oklevél rendeltetése megkövetelte, hanem más vulgáris formák is beszüremkedhettek a szövegbe. Más oldalról viszont az is előfordulhatott, hogy magyar neveket áttetsző etimológiai jellegük alapján latin nyelven adtak vissza a szövegben, sőt e két megoldás keveredhetett is egymással. Az oklevelekben a tudatos nyelvi magatartás többségben lévő nyelvi példái mellett — amint ezt a később bemutatandó esetek igazolják — előfordulnak olyan jelenségek is, amelyek az oklevélíró nyelvi zavarát mutatják, azaz bizonyos értelemben megtévedt nyelvi használatra utalnak. BALÁZS JÁNOS ezek mögött írásban megfogalmazott előzmények nyomait is sejti, s az ilyen nyersfogalmazások hatását nemcsak a határjárások, hanem a bírósági jegyzőkönyvek, sőt a történeti munkák nyelvében is megjelenni látja. BALÁZS az efféle esetekben — utalva a nyelvi keveredés nagyfokúságára — “hibrid szövegek”-ről beszél. E kevertnyelvűségnek a bizonyos fokú esetlegességét is érzékelteti HARMATTA JÁNOS megfigyelésére hivatkozva, amely szerint például “a Tihanyi alapítólevél írója nemcsak olyan magyar szavakat iktatott a latin szövegbe, amelyeket le is fordíthatott volna e nyelvre, amilyenek *hadi út, kút, fő*, s amelyeket másutt valóban le is fordított (*ad magnam viam* ‘a nagy útra’, *ad caput* ‘a főre’ stb.), hanem egész magyar szószervezeteket is átvett, sőt néha szövegében latin és magyar szerkezeteket együtt használt” (i. m. 103).

Összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy az oklevelek — főleg pedig a bennük lévő határleírások — magyar nyelvű szórványelemeinek háttérében többféle tényező is meghúzódhat. Használatukat jórészt az oklevélírók tudatos törekvésének tekinthetjük, amely alapvetően két dologra épül. Egyrészt arra az európai oklevélírói gyakorlatra, amelyet a nótáriusok hazai és külföldi képzésük során elsajátíthattak, másrészt pedig az oklevél elsődleges jogbiztosító szerepére, amelynek fontos eszköze volt a vulgáris nyelvű helynévhasználat. Az oklevélírók tudatossága ezek mellett megmutatkozik a főképpen a névalakok lejegyzésében tetten érhető, később részletezendő egységesítő szándékban, mondhatni

normatörekvésben is. A magyar nyelvi anyag megjelenését a tudatosságon, szándékosságon kívül olykor azonban bizonyos fokú ösztönösség, véletlenszerűség is magyarázhatja. Ez elsősorban az oklevélírás háttérében lévő jogi eljárás nyelvi összetettségének szociolingvisztikai helyzetéből és ebből adódóan az oklevél-fogalmazó nyelvtudati bizonytalanságából fakadhat.

3. Az alább tárgyalandó második kérdéskörben arra keresem a választ, hogy miféle nyelvhasználatot tükröznek a szórványok, azaz kinek, kiknek a nyelvállapota, nyelvhasználata mutatkozik meg bennük, s ebből adódóan jellemezhető általuk. Az e témakörben képviselt különböző felfogások nyilvánvalóan szorosan kapcsolódnak az első kérdés csoportban megfogalmazott állásfoglalásokhoz. Kétféle választ szokás adni ugyanis e kérdésre: a szórványokban egyesek az oklevélíró nyelvhasználatát látják megjeleni, mások pedig a helynevek által jelölt területek nyelvjárásához kötik a magyarul lejegyzett nyelvi formákat. Az oklevelek jogbiztosító szerepének hangsúlyozásához magától értetődően az a felfogás kapcsolódik, amely szerint az oklevelek helyneveit az általuk jelölt vidéken használatos formában volt célszerű lejegyezni, mivel “a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (BÁRCZI 1947: 89). Azt, hogy a szórványok a helyi nyelvjárást tükrözik, az is bizonyítja, hogy a kérdéses információkat, adatokat kétségkívül helybeli személyek szolgáltatták (i. m. 88). Ilyen értelemben a határleírások helynevei a nyelvjárás-történeti kutatások legmegbízhatóbb forrásai közé számítanak. BÁRCZI szerint a helynevek nyelvjárás-történeti forrásértéke azonban nem egyforma: úgy látja, hogy “különösen fontosak az olyan dülőnevek, amelyeknek az élő nyelvvel való kapcsolata, közszoói eredete vagy jelentése a kortárs számára már felismerhetetlen” (i. m. 88–9). BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy az oklevélírók “lehetőleg híven igyekeztek visszaadni azt a k i e j t é s t, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957: 38; a kiemelés tőlem: H. I.). Ezt ugyan általános értelemben elfogadható megállapításnak tarthatjuk, de a székesfehérvári keresztetek javainak 1193. évi megerősítő leveléből hozott példák egy része legalább olyan joggal tartható helyesírási változatnak, mint a valós kiejtést tükröző fonetikai különbségek kifejezőjének: *humerou* ~ *aldo cut*. A szórványok nyelvjárás-történeti forrásértékének ilyen egyöntetű megítélése mellett kivételesnek számít BÁRCZI GÉZÁNAK a Tihanyi alapítólevélről írott monográfiájában olvasható óvatos, kételkedő megfogalmazása, amely arra figyelmeztet, hogy “még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6).

Úgy vélem, ha a szórványoknak a latin oklevélszövegekbe való bekerülését — a korábbiakban kifejtett gondolatmenetnek megfelelően — többféle tényező együttes hatásával magyarázzuk, akkor ennek alapján az egyes nyelvi elemek használati értékét is összetettebben kell értelmeznünk. A magyar elemek döntő

részét — a fenti érveket elfogadva — bizonyára valóban a helyi nyelvhasználatot kifejező formának tarthatjuk. Ám azokat a szavakat és szerkezeteket, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos nyelvi magatartását vagy akár a latin szövegést megzavaró hibáit tükrözik, nemigen lehet az adott határleírás területének nyelvjárásához kapcsolni, hanem ezeket sokkal inkább az oklevél fogalmazójának nyelvi lenyomataként értékelhetjük. Az is megválaszolendő kérdés azonban, hogy vajon szét lehet-e válogatni e rétegeket az egyes oklevelek szórványaiban. A továbbiakban erre teszek kísérletet a helyeket jelölő különböző kifejezések szóvegbeli előfordulás-típusainak elemzése révén.

A latin alapszövegnek és a benne szereplő magyar elemeknek az együttes vizsgálatát egyik utóbbi dolgozatában BENKŐ LORÁND szinte tipológiai részletességgel végezte el Anonymus gesztájára vonatkozóan. BENKŐ szerint e névtani szempontból fontos kérdésekkel, “amelyek persze nemcsak Anonymus gesztájában jönnek előnk, hanem többé-kevésbé a magyar szórványemlékek mind-egyikében — ha legfőljebb nem is a P. mesternél tapasztalható mennyiségben és változatosságban —, a magyar névtani szakirodalomban tudtommal még nem foglalkozott senki a szükséges tüzetességgel” (1998: 86). Az oklevelek e szempontok szerinti szisztematikus átvizsgálását éppoly rendszerességgel kellene persze elvégezni, ahogyan azt BENKŐ az itt idézett és még néhány további munkájában Anonymus szövegére vonatkozóan megtette. E tüzetes vizsgálódásnak egyelőre azonban útját állja az oklevél-irodalom viszonylagos gazdagsága. Jelenleg én magam is csupán arra vállalkozhatom, hogy eddigi tapasztalataim, megfigyeléseim, mondhatni szubjektív benyomásaim alapján bemutassak e körből néhány általam jellemzőnek vélt jelenséget.⁴

4. A magyar nyelvtörténet számára közvetlen forrásértéke nincs ugyan azoknak a neveknek, amelyek latinul szerepelnek az oklevelekben, ezek áttekintése azonban a magyar megfelelők szempontjából is tanulságos lehet, arról nem is szólva, hogy más területen, például a történettudomány számára az ilyen formák is teljes értékű adalékként szolgálnak. Az oklevelek helyneveire is természetesen érvényes azonban az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: “az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinósított formáiban is kereshető, sőt keresendő” (1996: 224).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a latinul szereplő nevek száma “messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200), a probléma azonban mégsem jelentéktelen, különösen amiatt, hogy főleg a legkorábbi, leggyéresebb adatolású korban jelentkezik. GYÖRFFY nem szól arról, hogy az általa em-

⁴ A konkrét példák leginkább GYÖRFFY GYÖRGY, “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (Gy.) 1. és 2. kötetéből valók, azaz Abaúj-Győr vármegyék helynévanyagából, valamint a FNESz.-ből, speciális típusok esetében pedig különböző monográfiákból, amelyekre a megfelelő helyen utalok.

lített arányt valamilyen számítás, esetleg becslés alapján állapította-e meg, vagy intuitív módon jutott erre az eredményre. Az ő megállapításával nem vethető ugyan egybe, mégis megemlítem — mivel más szempontból jellemzi a névadatok belső arányait —, hogy a “Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban több mint 320 latin nyelvű Kárpát-medencei névforma szerepel. KISS LAJOS az általa tárgyalt nevek első magyar nyelvű adatait mindig feltünteti, a latin változatokat pedig akkor, ha korábbiak ezeknél (vö. i. m. 7). E latin névformák között vannak a XVI. század utáni időkből valók is, az ómagyar koriak száma azonban csaknem eléri a háromezretet. Mindezt a FNESz.-ben található kb. 23 500 a Kárpát-medencéből való névadathoz kell viszonyítani, s ily módon megállapítható, hogy a KISS LAJOS által közölt, a történelmi Magyarországra vonatkozó adatok mintegy 1,3–1,4%-a latin nyelvű forma.

4.1. A magyarországi oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának talán az a leginkább szembetűnő sajátossága, hogy bizonyos névfajták jóval gyakrabban szerepelnek így, mint mások. Mivel a jelenség főleg a víznevek körében fordul elő, először az ide tartozó eseteket tekintem át. Az oklevelek főleg a nagyobb folyók nevét említik latinul: a *Duna* például szinte csakis latin néven, *Danubius*-ként szerepel. E sok száz előfordulással szemben csupán néhány olyan magyar említése van, amely jelzős formában nem magát a folyót, hanem annak valamely mellékágát jelöli meg. Köztük van a *Duna* első magyar *Ág-Duna* adata is: 1210: ad *Danubium* qui vulgo dicitur *Agduna* (Gy. 1: 611; vö. FNESz. *Duna*), továbbá a *Lassú-Duna*: 1192/1374/1425: ad locum, ubi *Losiuduna* derivatur a *Danubio* (Gy. 1: 236), valamint a *Holt-Duna*: [1322 u.]: *Hold duna* (Gy. 1: 710). Kissé bizonytalan a vulgáris nyelvi státusa a talán *Sztára-Duna*-ként rekonstruálható névnek: 1247: ad *veterem Danubium*, quod *Schtarduna* vulgariter nominatur (Gy. 1: 319). Ez utóbbi oklevélrészlet azt is mutatja, hogy — inkább mintegy értelmezve az eredetét tekintve mindenképpen szláv folyórésznevet — a jelzős összetételű név ugyanott latin fordításban is szerepel. Hasonló adat a fenti *Holt-Duná*-val minden valószínűség szerint azonos folyóágat jelölő latin forma: 1332: cum *mortuo Danubio* (Gy. 1: 723). A *Magnus* és *Parvus*, illetőleg *Minor* jelző áll a *Danubius* előtt több folyószakasz jelölőjeként (ezeket a HA. 1. és 2. kötetének mutatója alapján könnyen vissza lehet keresni, ezért itt nem sorolom fel őket), s bár ezeknek magyar adataik nincsenek, mégis joggal tehetjük fel, hogy mögöttük *Kis-* és *Nagy-Duna* névformák rejtőznek. Ha a jelzős nevet lefordították latinra, abban természetesen a *Danubius* forma szerepel főtagként, ám — mint azt az elsőként említett forrásrészletek mutatják — még magyar főtagú összetett nevek környezetében sem fordul elő a folyó önálló neve magyarul, hanem kizárólag latinul.

A *Duna Danubius*-ként való említése valójában nem is tekinthető a magyar név latinra fordításának — legalábbis nem olyan értelemben, ahogyan ezt a továbbiakban majd látni fogjuk —, hanem ez esetben inkább a latin névmegfelelő

használatáról van szó. Ezt az magyarázza, hogy a középkori latin nyelvű európai kultúrában az ókori hagyományok alapján e névformát alkalmazták kisebb-nagyobb eltérésekkel. BENKŐ LORÁND Anonymus helynévhasználatáról szólva megjegyzi, hogy az efféle neveknek “az »irodalmi« szintű formáit az a korbéli norma szerint latinositva lehetett, volt szokásos vagy éppen volt kötelező írni” (1995: 405–6). Ilyen latin nyelvű névhasználat más, Európa-szerte ismert Kárpát-medencei helyek nevének említése kapcsán is megfigyelhető a hazai oklevelezésben.

A latin névmegfelelők előfordulására talán az európai ismertségű folyónevek között van a legtöbb példa. Ezek egy része — jövevénynév voltak és végső soron óeurópai eredetük miatt — fonológiai szerkezeti hasonlóságot mutat: feltűnően sok köztük az *-a* és az *-s* végű név: *Tisza*, *Dráva*, *Száva*, *Rába* stb., valamint *Körös*, *Maros*, *Temes* stb. A középkori latinságban használt és a korabeli magyar alakjuk viszonylag közel esett egymáshoz, ami az oklevélbeli előfordulások elkülönítését is megnehezíti, például *Tycia*, *Thicia*, *Tiscia* — *Tyza*; *Draua*, *Drawa*; *Crisius* — *Crys*; *Morisius*, *Morusius* — *Morus*. Általános használati szabályként megállapítható, hogy a *Duna* említéseivel hasonlóan e folyóneveknek is elsősorban a latin megfelelőjét alkalmazták az oklevelekben, ám ezek mellett jóval korábban megjelennek a magyar névformák, és — ha kezdetben viszonylag ritkán is — az ómagyar korban végig előfordulnak az oklevelekben. Ennek oka alighanem a latin és a magyar megfelelők hangalaki hasonlóságában keresendő.

A *Maros* és a *Körös* esetében a magyar és a latin variánsok váltakozását figyelte meg BENKŐ LORÁND Anonymus gesztájában is, ám e váltakozásban szabályosság is látható: a magyar nevek mellett mindig szerepel a *fluvius* földrajzi köznévi, a latin alakok azonban enélkül állnak (1995: 406–7, 2003: 76). E jelenség — amelynek tüzetesebb bemutatására még visszatérek —, ha nem is ilyen következetességgel, az oklevelezésben is megfigyelhető. E folyónevek közül egyes folyóágak és -szakaszok megjelöléseként a *Körös* névvel találkozhatunk a leggyakrabban jelzős szerkezetekben. A *Fehér-*, a *Fekete-*, a *Közép(ső)-*, a *Várad-* és a *Hármas-Körös* csakis latinul szerepel, beleértve a tulajdonnévi főtagot is. Magyar forma az *Ölvénd-Körös* (az előtag *Ölvénd*, a későbbi *Örvénd* település nevéből való): 1282: *Vluendkeres* (Gy. 1: 649), és ugyanebben az oklevélben, nyilván e magyar alak hatására — e csoportban kivételként — előfordul egyetlen nyelvileg kevert forma is: in *fluvium maior Keres* (uo.).

A latin névformák használatát nyilvánvalóan e nevek jelöltjeinek szélesebb körű európai ismertsége tette alapvetően lehetővé, sőt a latin oklevélszövegek korabeli szerkesztési szabályai bizonyára ezt kötelezően el is várták a nótáriusoktól. A latin formák alkalmazása ezen túlmenően egy további, a szövegszerkesztést érintő számottevő előnnyel is járt: a névalakok szabályszerű deklinálhatóságuk révén a latin mondatszerkezetbe könnyűszerrel beépíthetők voltak.

E szempontnak a fontosságát BENKŐ Anonymus kapcsán is hangsúlyozza, kiemelve, hogy “P. mester a nagy többségükben a latin alapszövegbe nyelvtanilag nehezen beilleszthető, a latin írásbeliségben latinos alakjukban nem vagy kevésbé ismert és használatos tulajdonnevekkel láthatóan sokat küszködik” (1995: 404), de hozzáteszi azt is, hogy “Ennek ellenére a nevek szövegbe építésének módját elsősorban nyelvi származásukból, valamint alaki struktúrájukból következő lehetőségeik figyelembevételével bizonyos szabályszerűségek szerint némi eljárásbeli csoportokat képezve igyekeznek kialakítani.” (404–5).

Az oklevelek szövegezőinek bizonyos magyar nevek esetében alkalmuk lett volna a latinizálásra: az *-a* és az *-s* végű (víz)nevek elvileg ehhez megfelelő anyagot szolgáltatottak. Mégis csak nagyon kevés példa akad arra, hogy *-a*-ra végződő neveket megfelelően deklinálva iktattak be a latin szövegbe. Ilyenkor a név mellől többnyire hiányzik a latin földrajzi köznévi megjelölés is, mint például a Bács megyei *Mosztonga*: 1256: in *Mastangam* (Gy. 1: 216), az erdélyi *Bodza*: 1358/1359: inter *Bozam* et *Prahom* (FNESz.) vagy a barsi *Zsitva* esetében: 1229: ad *fluuium Sythua* ... per *Sythuam* (Gy. 1: 476), de ritka esetként mindkét elem ragozva szerepel: +1075/+1124/+1217: in *aquam Sitouam* (Gy. 1: 443). Számos más *-a*-ra végződő név viszont soha nem fordul elő latinos ragozással: *Latorca*, *Tarca*, *Tapolca*, *Rakaca*, *Tepla*, *Topolnyica* stb. A latinosítás lehetősége a jelentős számú *-s* végű víznévnél is meglenne, ám latinul ragozott formát e körből nem ismerek, ami talán azzal magyarázható, hogy e nevek többsége a magyarban *-s* képzővel alakult: *Almás*, *Aranyos*, *Hodos*, *Kutas*, *Ostoros*, *Vajas* stb.⁵ BENKŐ az Anonymusnál szereplő *-s* képzős folyónevekről szintén azt állapította meg, hogy ezek “teljes következetességgel” magyar alapalakjukban szerepelnek, és mellettük mindig a *fluvius*, ritkábban a *rivulus* áll (2003: 76).

Az ilyen és más víznevekből jelzővel alakult másodlagos nevek — ahogyan ezt a korábbi típusok között is láthattuk — vegyes nyelvi formában is előfordulnak. Szabályosan ragozott latin nyelvű jelző és magyar főtag szerepel az alábbi adatokban: *Holt-Vajas*: 1301: *Mortua Voyos* (Gy. 1: 731), *Nagy-Okor*: 1257: vadit ad *Magnum Okur* (Gy. 1: 375), *Kis-* és *Nagy-Küküllő*: [1308]: de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu* (Gy. 2: 153). A jelzők magyar lexikális megfelelőit korabeli vagy későbbi tisztán magyar formában előforduló adatok alapján állapíthatjuk meg. A fenti esetekben egyszerű a latin jelzőket visszafordítani magyarra, ám a Fejér megyei *Sár* különböző ágait jelölő vegyes nyelvi formák alapján a későbbi magyar változatok ismerete nélkül jóval bizonytalanabb megoldásokat adhatnánk csak: 1192/1374/1425: *transiens primum Sar* vadit ad *ulte-*

⁵ E kérdéssel kapcsolatban a tanulmány egyik lektora, SZOVÁK KORNÉL arra a forrásközléseknél is ismert veszélyre, paleográfiai megbízhatatlanságra hívta fel a figyelmemet, mely szerint különösen az *-a* és az *-s* végű szavak akkuzatívuszi ragja rendszerint kontrakciós rövidítéssel van jelölve.

riorem Sar ... venit ad Cuzepsar ... ad Magnum Sar (Gy. 2: 353), a kérdéses első két alakra később: 1277: *Eleusar, Mugsar* (Gy. 2: 358).

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az oklevelek víznevei körében a latinosság különböző formái mutatják az ilyen irányú oklevélírói törekvéseket. A legnagyobb folyók esetében a nótáriusok élnek azzal, hogy lehetőség van a magyar név latin megfelelőjének a használatára, amely hangzásában is többnyire viszonylag közel áll a magyar formához. E deklinált alakokhoz hasonlóan olykor néhány *-a*-ra végződő magyar nevet is latinosan ragozva iktatnak be a latin oklevélszövegbe. A jelzővel bővült másodlagos vízneveket, amelyek többnyire folyóágot vagy *-szakaszt* jelölnek, s amelyek főtagja rendszerint önállóan is tulajdonnévi értékű víznév, háromféle szerkezettel adják vissza: latin jelző + latin főtag, latin jelző + magyar főtag, magyar jelző + magyar főtag; más elvileg lehetséges változat (magyar jelző + latin főtag) nem fordul elő. A jelzők latinra fordítása azonban viszonylag szűk körben mozog: legtöbbször a *kis* és a *nagy*, valamint a *holt* szerepel latinul, olykor pedig színnév (*fehér, fekete*) vagy helyzetviszonyító jelző (*elő, közép[ső], mög*). E tisztán vagy félig latin szerkesztésű nevekben a főtag mindig megnevező szerepű (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 44–8), a jelzőként álló bővítményrész pedig a folyóvíz valamilyen sajátosságát fejezi ki.

A belső keletkezésű víznevek jó része a magyarban azonban más szerkezeti felépítésű: az egyrészesek többnyire sajátosságjelölők (*Gyepes, Tekeres, Eger* stb.), ritkábban a hely fajtáját fejezik csupán ki (*Séd, Ér, Patak*), a kétrészesekben pedig a sajátosságot kifejező bővítményrész fajtajelölő, földrajzi köznévi főtaghoz kapcsolódik (*Hosszú-ér, Mogyorós-patak, Nagy-sár* stb.). Az efféle nevek általában kisebb vízfolyások megnevezései, ám mint ilyenek, gyakran előfordulnak a határleírásokban. Közülük az egyrészes sajátosságjelölő nevek soha nem szerepelnek latin formában, pedig többnyire könnyen lefordíthatók lennének. Az egyrészes fajtajelölők nyelvi kérdéseiről a későbbiekben szólok, ezen a helyen csak arra utalok, hogy e szavaknál a közsői vagy tulajdonnévi státus megítélése jelenti a fő gondot. Az itt említett kétrészes nevek lefordítása sem igényelne általában különösebb nyelvi bravúrt, ám ilyen esetekkel mégis csak nagyon ritkán találkozunk, s ráadásul ezek tulajdonnévi értéke, azaz magyar tulajdonnévi megfelelőjének a megléte, illetőleg ennek a föltételezése sem problémamentes. A Bács vármegyét átszelő egykori római sáncmaradványt többször, például 1211-ben *magnum fossatum*-ként (Gy. 1: 201) említik, s mivel a neve magyarul is előfordul: 1192/1374/1425: *Nogaruc*, a latin alakot ennek a fordításaként értékelhetjük. A Győr megyei Kapi határában 1251/1263/1398-ban *fossata regis*-ként említett hely (Gy. 2: 604) magyar tulajdonnévi megfelelőjét azonban nem találjuk meg okleveleink anyagában, így magyar nevet csak komoly kétségekkel láthatunk benne kifejeződni. A tulajdonnévi értéke lehet kétséges az olyan formáknak is, amelyekben pontos latin és magyar megfelelést ta-

lálunk egymás mellett: 1086: incipit per *munimentum*, quod vulgo dicitur *aruk* ... venit ad *sabulosum munimentum*, qui vulgo dicitur *humuch aruk* (DHA. 251,11–12, 22–23), +1294/1471: iuxta *viam lapidosam Kevetzesut* dictam ... per *viam lapidosam Kevesut* dictam (Gy. 2: 507). A latinul szereplő hasonló említésekre a fentiek mellett alig néhány további példát idézhetnénk. Még ezeknél is kevesebbet az olyan vegyes formában szereplő alakzatokra, mint amilyen a Bodrog megyei 1208/1395-ből való adat: per *magnum aruc* (Gy. 2: 714). Emögött aligha kell tulajdonnevet keresnünk, inkább az *árok* földrajzi köznévi megjelenését láthatjuk benne. E típusról is a későbbiekben szövegek részletesebben.

4.2. Az eddigiekben mint legjellemzőbb csoportból, a víznevek köréből mutattam be az oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának eseteit. A Kárpát-medencében előforduló más helynévfajták között az európai ismertségű makrotoponimák esetében jórészt ugyanúgy a latin névmegfelelők használatát láthatjuk az oklevelekben, mint nagyobb folyóink megnevezésében. Latin nyelvű névformával történt magának az országnak a megjelölése is: *Magyarország* e néven való említésére az első adatunk csak a XV. századból való, korábban a középlatin *Hungaria* és a vele azonos jelentésben is előforduló ókori eredetű *Pannonia* volt használatos (vö. a FNESz. és KRISTÓ 1994 megfelelő címszavaival). Az ország-részek közül *Erdély*-nek a magyar neve az oklevelekben csak a XIV. század közepétől fordul elő, korábban *Ultrasylvania*, majd *Transsylvania* néven említették. A *Dunántúl* csak a XVI. század közepétől adatolható magyarul, korábbi latin jelölései (*terra Transdanubialis*, *partes Transdanubianas*) alakilag sem állandóak, így erősen kérdéses, hogy ezeket a megjelöléseket névnek tekinthetjük-e már az ómagyar korban is (mindkét névre lásd a FNESz. és JUHÁSZ 1988 címszavait). JUHÁSZ DEZSŐ itt idézett monográfiája azt mutatja, hogy az Árpád-korban forrásaink további tájneveket nem nagyon említenek sem magyarul, sem pedig latinul.

Európa-szerte ismert volt a Kárpát-medence névadó hegysége: a *Kárpátok*, s bár ennek a neve a honfoglalás előttről való, és már az ókorból is adatolható, az ómagyar kori oklevelekben sem magyarul, sem latinul nem említik ezen a néven (vö. FNESz.). A Kárpátok dél-erdélyi részét latinul többféleképpen is nevezik: 1228/1359: *Alpes*, 1211/1231: *Montes Nivium*, 1247: *Alpibus Ultrasilvanis* (Gy. 2: 97), azt azonban, hogy ezek mögött pontosan milyen magyar nyelvű formák rejtőztek, nem lehet megállapítani. A Kárpátok Bereg vármegyei része is többféle néven szerepel: [1270]/1272/1478: *Magnas Alpes*, [1283]: *Ruthenorum Alpes*, ugyanez az orosz évkönyvekben *Magyar-hegyek*-ként van megemlítve, Anonymusnál pedig *Howos* ~ *Houos* formában jön elő (Gy. 1: 519).

E latin körülírásokhoz hasonlóan többféle néven említik azt a kisebb hegyet — a későbbi *Pannonhalmá*-t — is, amelyen az első magyarországi bencés monostor épült Szent Márton tiszteletére. A fő változatok az alábbiak: *Mons Pannoniae*, *Mons supra Pannoniam*, *Sacer Mons*, *Sacer Mons Pannoniae*, *Mons*

Sancti Martini (Gy. 2: 564, 627). E sokféleséget mutatja a korabeli egyházi irodalom számos példája és kisebb részben az oklevélforrások is. A helynek magyar említése nincsen, megnevezései bizonyára csak a latinságban voltak használatosak. (Ehhez lásd még VÁCZY 1974.) A pécsváradi bencés monostor a *Mons Ferreus* lábánál épült (Gy. 1: 362–3), a hegynek azonban pontos magyar névmegfelelőjét oklevélből szintén nem ismerjük. Azt sem tudjuk, hogy a Kasához közeli, 1317-ben előforduló *magnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103) és a Jászó környéki, 1286-ból való: in radice *alpis Jazov* (Gy. 1: 40) körülírások-e vagy létező magyar nevek latinra lefordított változatai. Nehéz megítélni az olyan elemek tulajdonnévi jellegét is, mint a garamszentbenedeki oklevélből való *in monte presbiteri* (Gy. 1: 893). Hogy ezek valós neveket is takarhatnak, azt azonban az alábbi adatpár mutatja: a Doboka vármegyei Macskás határában 1310>1358-ban szereplő *Mons Castris* 1314-ben *Warhegh*-ként van említve (Gy. 2: 78). Olykor a sokszor csak jóval későbbi magyar nyelvű előfordulás hitelesíti a latin forma tulajdonnévi értékét: az Igló környéki *Menedék-kő*: 1299: *lapis refugii*, 1846: *Menedék-kő* (FNESz.) vagy a Bakonyban található *Nagy-szikla*: 1327 e.: ad *magnum lapidem*, 1927: *Nagyszikla* (FNESz. *Ördög-szikla*). Latinul szerepelnek a szentek nevét viselő hegyek is: a budai (*Szent Gellért-hegy*: 1495: in latere *montis sancti Gerardi* (FNESz.)), az Esztergom melletti *Szent Tamás-hegy*: 1397: sub *monte S. Thome* (Gy. 2: 284). KISS LAJOS a középkori *promontorium Varadiense* megjelölés magyar formáját — mivel a helynek magyar neve nem maradt fenn — más példák alapján *Váradelőhegy*-ként állapította meg (1991/1999). BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál és az oklevelekben a *Földvár* név, illetve szó — amelynek ’lepusztult várhely, várom, vármaradványok’ jelentését rekonstruálja — ha nem is túl gyakran, de szerepel latin fordításban is: *castrum terreum*, *castrum de terra* formában (1998: 130–1). Másutt BENKŐ Anonymusnak az itt bemutatottakhoz hasonló neveire (*paruos montes*, *centum montes*) megjegyzi, hogy “a Mester inkább könnyen fordíthatóságuk miatt tette át őket latinra, mint esetleges köznévi fel foghatóságuk okából” (1996: 237).

A fenti tisztán latin alakok mellett olyan egyes nyelvű formák is vannak az oklevelek hegynevei között, amelyekben latin földrajzi köznévi mellett magyar névelem szerepel. Bizonyos említésekből — mint például a *Golcsa(-havasok)* esetében: 1255: *alpes Golcha* (Gy. 1: 40), 1243/1335/XVII.: *altior Golczam* (Gy. 2: 532) — a földrajzi köznévi a magyar névbeli meglétére vagy hiányára nehezebb következtetni, máskor névszerkezeti okok miatt világosabb a helyzet, mint a *Kelemen-havasok* (vö. FNESz.) esetében: 1228/1378: *alpes Clementis* (Gy. 2: 43). Kérdéses az Esztergomhoz közeli helyet jelölő adat pontos magyar megfelelője is: 1292: in monte *Zamard* (Gy. 2: 275), amely egy Szamárd település határában lévő dombra vonatkozott. A szerkezet körülírás éppúgy lehet, mint tulajdonnévi, ez utóbbi akár *Szamárd*, akár *Szamárd(i)-hegy* formában is re-

konstruálható. A hasonló eseteket a kevert nyelvű részfordítás néha egyértelművé teszi: a *Titeli-hegy* 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili*-ként szerepel (Gy. 1: 241). Olykor a vegyes nyelven feltüntetett név magyar része is deklinálódik: a *Barlang-hegy* az 1341/1342/XVIII. sz. datálású oklevélben *montem Barlangum* alakban szerepel (Gy. 1: 541). Kivételesen olyan hegynévi formára is van adatunk, amely községi elemekből áll ugyan, ám csak a jelzői része van latinra fordítva: [1272–90]/1376: ad *Album holm* (Gy. 2: 439).

A hegynevek latin vagy vegyes latin-magyar nyelvű használatára jóval kevesebb példa van az oklevelekben, mint a víznevek hasonló említésére. A két névfajta latinizálásában is különbségek mutatkoznak: a hegyneveknél az olyan régóta meglévő és általános használatú latin névmegfelelőkkel, mint amilyen a Duna *Danubius* említése, jószerével nem találkozunk, megfigyelhetők azonban olyan latin formák, amelyek csakis az írott nyelv latinságát jellemezheték, mégpedig kétféle változatban. Ezeket egyrészt tulajdonnévként használták (pl. *Mons Pannoniae*), mögöttük azonban valós vulgáris nyelvi formákat nemigen kereshetünk. Másrészt viszont több körülírászerű, leíró jellegű megjelölés is előfordul az oklevelekben, amelyek rejthetnek ugyan magyar nyelvi neveket is, ám ezek alaki rekonstruálása — párhuzamos magyar adatok híján — gyakran csak bizonytalanul lehetséges. A kevert nyelvű hegynevek többségében a földrajzi köznévi rész szerepel latinul, ám ezeknek a névhez tartozása nem minden esetben ítélni meg egyértelműen. A víznevek és a hegynevek latinizálásában megmutatkozó különbségek jórészt a két névfajta szerkezeti eltéréseire vezethetők vissza.

4.3. A latin névformák használata szempontjából a többi névfajta — nem számítva a településneveket — kevésbé gazdag anyagot szolgáltat. Közismert, hogy nagyobb hegyek, hegységek néha erdőként vannak megnevezve: ilyen eredetű például a *Bükk* hegység neve. Az oklevelekben latinul szereplő nevek között is vannak ilyenek. Az Abaúj megye északnyugati részén elterülő kiterjedt hegyvidéki erdőségnek, a *Fekete-erdő*-nek a nyelvi státusa nem lehet kétséges, hiszen ugyanabban az oklevélben szerepel előbb magyar, majd latin nyelven: 1255: ad magnam silvam *Feketeyerdeu* vocatam; iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98). Az ugyanitt található “per *silvam Gord* vocatam” lehet egyszerű körülírás is, amely Gard falu erdejét jelöli, de a latin szerkezet inkább *Gard-erdő* formára enged következtetni. Kisebb tájrészek megnevezései nagyon ritkán szerepelnek teljesen vagy részben latinra fordítva. Ilyen a Tihanyi összeírás vegyes nyelvű adata: 1211: *sabulum Bab*, amely a Tihanyi alapítólevélben magyarul van megemlítve: 1055: *Babu humca* (BÁRCZI 1951: 53). Az oklevelekben kevésbé szokásos, inkább a gesztairodalomra jellemző módon fordul elő egy Győr vármegyei hely neve, amelyet 1086-ban *rus Bessenorum*-nak említenek, majd 1234-ben latin és magyar formában is: *rus Bissenorum* que vulgo dicitur *Beseneuthorlo* (Gy. 2: 634).

A többi helynévfajta körében viszonylag több latin nyelvű előfordulást csupán a szigetek nevei között találunk. Az egyetlen jelzős szerkezetű, mindkét részében latin megnevezés a Csepel-sziget középkori *Magna Insula* ~ *Insula Magna* említése, amelynek névként való értelmezését XV. századi magyar előfordulás is hitelesíti (HAJDÚ 1982: 35–6). A többi latinizált szigetnévben is mindig szerepel az *insula*, amelynek a névhez tartozását két esetben — noha a nevek sajátos mellérendelő szerkezetben fordulnak elő — a korabeli magyar nyelvű változat mutatja: 1291: *insulis ... Dyenus et Sumlov* (Gy. 2: 422), 1322: *cum insulis Sumullozyguet, Dyenuszyguet* (Gy. 2: 426). Ez utóbbi példa alapján, valamint névszerkezeti megfontolásból valószínűleg az alábbi nevekben is a névhez tartozónak tekinthetjük az *insula*-t: 1245: *insula Tobold* (Gy. 2: 315) — *Tobold-sziget(e)*, valamint szintén latinra fordított és ragozott személynévi résszel: 1298: *ab ins. Leustachii* (Gy. 2: 298) — *Leustah-sziget(e)*, *1294/1485: *Insula Lazari* (Gy. 1: 331) — *Lázár-sziget(e)*, 1211: *insulam Thomae* (Gy. 2: 360) — *Tamás-sziget(e)*. A egyes latin-magyar, illetve tisztán latin nyelvű szigetneveknek a fentiekén kívül van egy további típusa is, amely az *insula* mellett annak a településnek a nevét tartalmazza, amely a szigeten vagy a közelében fekszik: +1236: *Insula Erch*, [1263–64 k.]: *insulam Erche* (Gy. 2: 361) — *Ercs(i)-sziget*, 1262: *insulae ... nomine Sydoud* (Gy. 2: 318) — *Zsidód(i)-sziget*, valamint latinra fordított településnévi résszel: 1322: *insula Castri Hedrici* (Gy. 2: 601) — *Hédervári-sziget*, továbbá esetleg 1232: *in Insula Bubalorum* (Gy. 2: 419) — *Bial(i)-sziget*, mivel Bial falu itt feküdt, bár ez esetben a névadás fordított irányú is lehetett.

Az oklevelekben olykor latinul szerepelnek az utaknak és a közlekedéshez kapcsolódó más helyeknek, vízi átkelőeknek, hidaknak, gázlóknak a megnevezései is. Egy Győr vármegyei település határának a leírásában két ilyen útnév is előfordul: 1235: *viam que vocatur salifera; ad magnam viam que vocatur Symigiensis* (Gy. 2: 618). A körülírásos forma ellenére a szerkezetekben szereplő *vocatur* a tulajdonnévi jelleget valószínűsíti, ám a magyar megfelelő rekonstruálására csak analógiák alapján van módunk, de a nyelvi felépítésüket pontosan még így sem lehet meghatározni: *Só(hordó) út*, *Somogyi (nagy)út*. A hasonló szerkezetű nevek alapján lehet *Bán réve*-ként valószínűsíteni egy a Garamon említett átkelőhelyet: 1228: *ad portum Bani* (Gy. 2: 301). Az 1206-ból való *portum Thul*-t egészében magyar nyelvű adat is hitelesíti: 1192/1374/1425: *Tulreu* (Gy. 1: 236), azaz *Töl(gy)-rév*. A korabeli hasonló névemlések egyöntetűsége alapján *Kenéz hida* formában rekonstruálható az 1208/1359-ből való: *in Ponte Kenez super Rabca* (Gy. 2: 605). Az Árpád-korból néhány utcanevet is ismerünk, de ezek csakis latinul fordulnak elő: *Esztergomban (Magnus) Vicus Latinorum* ~ *Contrata Latina* stb., *Contrata Judeorum*, *Vicus S. Martini* stb., Győrben *Vicus S. Adalberti* szerepel az oklevelekben.

4.4. A településnevek latin nyelvű használatára — éppúgy, mint e helynévfajtára általában is — messze a legtöbb forrásadat áll rendelkezésünkre. Ezért itt nincs mód arra, hogy részletesen taglaljam e jelenséget, az alábbiakban csak a fő típusokat mutatom be.

4.4.1. Összességében úgy tűnik, hogy az oklevelezésben a települések latin néven való említését nem elsősorban nyelvi tények, hanem sokkal inkább a megjelölt helyek korabeli szerepe, fontossága befolyásolta. Az országos jelentőségű helyeknek, elsősorban az egyházi központoknak, a királyi és a vármegye-központoknak, a fontosabb váraknak, városoknak a megnevezései jóval gyakrabban szerepelnek latinul, mint más, kisebb települések nevei. A településeknek ebben a csoportjában a latinizálásnak többféle változata van. Az esetek többségében az egyes településnevek latinos formáit hangalaki módosítással, többnyire kisebb mértékű változtatásokkal hozták létre, ami főleg a nevek végét érintette — ez a latin szövegbe való beillesztés, a deklinálhatóság szempontjából volt leginkább fontos —, de a hangsor más szegmentumaira is vonatkozhattak ilyen módosítások.

A királyi székhely, *Esztergom* a hazai oklevelezésben szinte kivétel nélkül *Strigonium* formában szerepel, de a sok száz említés között — mint más hasonló nevek esetében is — e főnévi alak jóval ritkábban jön elő, mint melléknévi változata: *castrum, civitas Strigoniensis*.⁶ E bizonytalan eredetű településnévtől eltérően *Eger* nevének a régiségben is nyilvánvalóan volt közszói azonosíthatósága, ami nevének oklevélbeli használatát azonban nem érintette, mivel ezt is hangalaki latinizálással alakították *Agria (Agriensis, Agrensis)* alakúvá. A városnév az Árpád-korban annak ellenére nem fordul elő magyarul, hogy folyóját többnyire akkor is *Eger*-ként említik (a pataknak viszont vannak *Agria* adatai is; Gy. 3: 39). Győr többnyire *Jaurinum*-ként (*Jauriensis*) szerepel, de vannak *Geur (Geuriensis)* típusú adatai is. Az előbbi latin névforma más Győr nevű településekre nem volt használatos, a szintén jelentős borsodi Győr (*Diós-* vagy *Nagygyőr* változatban is) például soha nem fordul elő latinizálva. Nyilvánvalóan átetsző, közszóval azonosítható név volt a bihari *Várad* megnevezése, latinra fordítva azonban sohasem szerepel, a kevés magyar forma mellett az alakilag latinizált *Waradinum (Waradiensis)* változat fordul elő gyakrabban. E névhez hasonló *Pest*-nek a latin *Pestium (Pestiensis)* említése. *Nyitra* és *Kassa* neve a magyar formák mellett latinul *Nitria (Nitriensis)*, illetőleg *Cassovia (Cassensis)*. A fenti alakok mindig megfelelően deklinálva szerepelnek az oklevélszövegekben. Egyes nevek erre változtatás nélkül is alkalmasak voltak: *Buda (Budam, Budae, illetve Budensis)*. A vármegyenévként is előforduló településnevek közül né-

⁶ Itt és a további példáknál eltekintek a hivatkozásoktól, mert az említett nevek legkorábbi adatai GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának (Gy.) megfelelő helyén viszonylag teljes számban megtalálhatók.

hánynak nem volt latinizált alakja, de latinos melléknévi formákat ezekből is képeztek: *Barsiensis*, *Bihariensis*, *Borsodiensis*, *Bodrogiensis* stb. Jellemző, hogy azok a települések, amelyek csak az Árpád-kor vége felé vagy még később váltak jelentősebbé, mindig magyarul szerepelnek: így például *Debreceen*, amelynek latinos formája (*Debreceinum*) csak később lett használatos.

A fent említett oklevélbeli nevek a magyar településnevek latin nyelvű megfelelőinek tekinthetők, mivel — a hasonló hangalak ellenére — használatuk nyelvileg nagyon világosan megkülönböztethető. Még egyértelműbb az eltérés az olyan esetekben, amelyekben fordításbeli vagy másfajta megfeleltetés van a két nyelvi forma között. A másik királyi székhelynek, a Fejér vármegyei (*Székes)fehérvár*-nak ugyan korai magyar nyelvű említése ismert már a Tihanyi alapítólevélből (*feheruuaru*) is, ám ez egyedüli előfordulás a sok száz latin nyelvű változat között: az *Alba*, *Albensis Civitas*, *Alba Regia* és más efféle formák többnyire (rész)fordítás útján jöttek létre. Hasonló a helyzet az erdélyi Fehér vármegyei (*Gyula)fehérvár* esetében: ezt többnyire *Civitas Alba*, *Alba Transsilvaniae*, *Alba Ultrasilvana*, később pedig *Alba Julae* néven említik. A hasonló nyelvi szerkezetű *Abaujvár* nevét viszont többnyire magyarul használják, legfeljebb latin melléknévképzővel (*Abaujvariensis*) összekapcsolva, és csak ritkán áll latinra fordítva: *Castrum Novum Aba*. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ispánsági központ az Árpád-kor folyamán egyre csökkenő jelentőséggel bírt. A latin nyelvű névhasználatnak sajátos esete Pécs-é, mivel a települést a középkori latin-ságban *Quinqueecclesiae*-nek (szó szerint: 'öt templom') nevezik. Szombathely város helyén létezett az ókori *Sabaria*, amely elpusztult ugyan, de a neve a középkorban is folyamatosan létezett, sőt a IV. században a hagyomány szerint itt született Szent Márton tours-i püspök legendája nyomán Európa-szerte ismertté vált (KISS-TÓTH-ZÁRGORHIDI CZIGÁNY 1998: 123–9). E nevet a középkori oklevelezés is felhasználta Szombathely jelölésére, sőt "Miután a köztudatban megerősödött, hogy *Szombathely* azonos *Sabariá*-val, a késő középkori oklevélírók — természetesen ismét egyházi személyek — az általános latinosító, antikizáló divatnak hódolva, a *Sabaria* nevet kezdték más nem nagyon messze fekvő *Szombathely* nevű helységekre is átvinni." (HADROVICS 1971: 461).

4.4.2. A latin névhasználatnak feltűnő bőségét láthatjuk az úgynevezett egyházi helységnevek körében. A latin és a magyar formák e névcsoportban egymásnak mindig szó szerinti megfelelői. Különösen gyakoriak az ilyenek a patrocíniumi településnevek között, ami még akkor is figyelemre méltó jelenség, ha tudjuk, hogy a templomcímeket és ezek településnévi használatát sokszor igen nehéz elkülöníteni. BENKŐ LORÁND szerint az *eccl-m S. Regis Ladislai* vagy az *abb. de S. Henrico* formák nem tekinthetők helységneveknek, de más latin alakok, mint például a *villa Sancti Regis* mögött "már vitathatatlanul helységnév áll" (1993: 16–7). MEZŐ ANDRÁS e témakörben írott nagyszerű összegzéseiben (1996 és 2003) szigorú kritériumok alapján különítette el a patrocíniumokat mint

templomneveket és ezek helységnévi használatát. E rendkívül gazdag adat-egybeállítások is azt mutatják, hogy a patrocíniumi településnevek az oklevelekben különösen gyakran szerepelnek latin nyelven. A *Szentandrás* nevét viselő helységek adatait átvizsgálva például megállapítható, hogy az egykori 40 település közül 14-nek az első említése latinul történt (MEZŐ 1996: 53–5). Az egyházi, vallási fogalomkörbe tartozó helynévalkotó szavak feltűnően gyakori latin nyelvű használatát az oklevélírók műveltsége magyarázhatja, de emellett talán azt is jelzi, hogy ezek a nevek — amelyek nem egy esetben más, korábban használatban volt településneveket szorítottak ki — egy magasabb, írásbeli norma által is támogatott megnevezéseknek számítottak.

A latin nyelvűség nemcsak a patrocíniumi nevek, hanem más egyházi vonatkozású helységnevek használatában is megmutatkozik. Az egyházi épületekről elnevezett települések neve előfordul latinra fordítva is. *Kápolna* falut *Capella*-ként említve ismerünk Abaújban és Borsodban: 1270/1272: *Capulna*, 1332–35: *Capella* (Gy. 1: 101); [1317–42]>XVI.: *Kapolna*, 1332–35: Nicolaus sacerdos de *Capellis* (Gy. 1: 779), továbbá Erdélyben: 1332–37: *Capella*, 1361: *Kapulna* (FNESz. *Felsőkápolna*), 1386: *Capella*, 1760–62: *Kapolna* (FNESz. *Sebeskápolna*). A *monostor* gyakran személy- vagy helynévvel összekapcsolva alkot helynevet, s ilyen összetételekben latinul is szerepel például Bodrog megyében: 1320: p. *Bothmonostor*, 1321: Joannes filius de *monasterio Both* (Gy. 1: 709) és Kolozsban: +1263/1324/1580: *ecclesia Colusmonustura*, 1310: *Clusmonasterio* (Gy. 3: 353). A 'templom' jelentésű *egyház* helynévi előfordulására is idézhetünk hasonló adatokat Erdélyből: 1231/1257: *villa Albe Ecclesie*, 1315: *Feyereghaz* (Gy. 2: 196), valamint 1402: *Noua Ecclesia*, 1600: *Wyegyhaz* (FNESz. *Újgyház*), Pozsony megyéből: 1332–37: *Alba Ecclesia*, 1379: *Feyrheghaz* (FNESz. *Pozsonyfehéregyház*) és jelzői szerepben Barsból: 1286/XVI.: *Endred ecclesiastica* (Gy. 1: 439), *Egyházasendréd*, 1278/1322: *Geurud ecclesiastica* (Gy. 1: 445), *Egyházasgyőröd*. Az egyházi településnevek további típusai között is lehet találkozni latinra fordított nevekkal, például Borsodban: 1330/1771: *villa Abbatis* (Gy. 1: 756), 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168).

4.4.3. Az oklevelekben teljesen vagy részben latinul szereplő településnevek főnt említett két csoportja, az országos jelentőségű helyek megnevezései és az egyházi településnevek mellett számarányában egy harmadik típus emelkedik ki, amely — az eddig bemutatott típusoktól eltérően — jellegzetes nyelvi szerkezettel ragadható meg. Olyan másodlagos keletkezésű nevek tartoznak ide, amelyek egy elsődleges helységnévből jöttek létre, jelzővel való bővítés útján. Nagyon szűk szócsoportot érint azonban a latinra fordítás: az Árpád-korban leginkább az *al(só)*, *fel(ső)* és a *kis*, *nagy* jelzők szerepelnek ilyen módon. Az efféle nevek abban az időben jórészt településmegoszlás révén elkülönült helységek, helységrészek jelölői voltak. Ha ez az új településszerkezet megmaradt, többnyire fennmaradt a differenciálódással keletkezett névpár is, ha azonban nem

bizonyult tartósnak ez az állapot, a név is könnyebben eltűnt. A sokszor hosszú ideig élő jelzős névformák azt mutatják, hogy e nevek nem pusztán körülírásszerű megjelölések voltak, hanem valódi településneveknek kell tekinteni őket. Az alábbiakban idézett példák öt vármegyéből (Abaúj, Bars, Bodrog, Borsod és Győr megyékből) valók, a rájuk vonatkozó forrásadatok könnyen visszakereshetők GYÖRFFY történeti földrajzából, illetőleg a megyék névanyagát feldolgozó etimológiai szótárakból,⁷ ezért itt eltekintek az adatok részletező bemutatásától és többnyire a pontos hivatkozásoktól is.

Az *al(só)* jelző latinra fordítva szerepel az alábbi településnevekhez kapcsolódva: Abaúj: *Koksó, Gagy, Vadász, Zsebes*; Bars: *Füss, Oroszi*; Bodrog: *Adorján*; Győr: *Szap*; a *fel(ső)* pedig: Abaúj: *Ida, Kassa, Méra, Németi, Tőkés, Szántó, Szend, Vadász, Zsebes*; Bars: *Györöd, Oszlány, Saroj, Várad*; Borsod: *Borsod*; Bodrog: *Adorján*. Például: +1262/[XIV.]: *inferior Zebes* (Gy. 1: 158), 1261: *Superior Cassa* (Gy. 1: 102). Az *inferior* és a *superior* jelzők magyar nyelvi megfelelőinek megállapítása többnyire nem egyértelmű: takarhatnak képző nélküli (*al-, fel-*) és képzős (*alsó-, felső-*) formákat is. Kétségeink még az olyan esetekben is lehetnek, amikor a nevek magyar megfelelői is adatolhatók a későbbiekből, mivel nem ritka, hogy a képzős és a képző nélküli változatok azonos név előfordulásaiban is variálódnak. A *kis* és a *nagy* latin fordításban is sűrűn szerepel névpárokban: Abaúj: *Ida*; Bars: *Apáti*; Borsod: *Zsolca*; Bodrog: *Dalocsa*; Győr: *Csécsey, Écs, Pér, Teke*. Csak a *kis* fordul elő: Bars: *Hecse*; Borsod: *Kisfalud*; Bodrog: *Páli*; Győr: *Kulcsod*; illetőleg csak a *nagy* szerepel jelzőként: Győr: *Megyer*. Például: 1257: *Minor Peer* (Gy. 2: 638), +1209/XVII.: *Parvo Hecze* (Gy. 1: 447), 1296: *Maior Eech* (Gy. 2: 585), 1332–5: *Magna Ida* (Gy. 1: 92). Mint a példákban is kitűnik, a latin névformákban jelzőként előfordul alapfokú (*parva, magna*) és jóval gyakrabban a viszonyítást közvetlenebbül is kifejező közép fokú (*minor, maior*) melléknévi alak is.

A nagyszámú névadat azt mutatja, hogy e jelzők latinra fordítása lényegesen gyakrabban fordul elő az oklevelekben, mint bármely más hasonló szerepű névrészé. Ám természetesen egyéb példák is vannak a jelzős szerkezetű nevek körében, ahogyan ezt az egyházi nevek között az *egyház* előtag latin változata mutatta, de további eseteket is idézhetünk: *Kül(ső)vámos*: 1320/1358: *Vamus exterior* (Gy. 1: 814), *Óbuda*: 1243/1295: *de Weteri Buda* (FNESz.), *Újvarbók*: 1366 e.: *Warbok Nova* (Gy. 3: 262), *Nemesdedina*: 1355: *Dedina Nobilium* (FNESz.), *Király(fia)karcsa*: 1313: *Karcha (Re)gali* (FNESz.), *Királylubella*: 1469: *Lubella regia* (FNESz.). Viszonylag gyakran és sokféle formában szerepelnek latinra fordítva a népesség etnikai hovatartozására utaló jelzői előtagok: *Magyarpeterd*: 1407: *Peterd hungaricalis* (Cs. 5: 725), *Németlipcse*: 1471:

⁷ BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001, PÓCZOS 2001.

Lypcz Theutunicalis (FNESz.), *Oláhpéterlaka*: 1412: *Peterlaka volahalis* (Cs. 5: 889). Számnévi jelzők összefoglaló szerepű nevekben szintén szerepelhetnek latinul: Abaújban *Kétszántó*: +1326/[1400 k.]: *Kethzantow ~ amborum Zantow* (Gy. 1: 142), Bodroiban *Háromilya*: 1339: *possessiones suas Tres Ilya vocatas* (Gy. 1: 720).

A fent idézett nevek között sok olyan szerepel, amelynek csakis (részben) latinra fordított adatai találhatóak meg az oklevelekben, ám ezek mögött kétségkívül feltételezhetünk magyar megfelelőket is. Ezt a számos magyar és latin változatban is adatható név és a még több kizárólag magyar formában előforduló hasonló szerkezetű jelzős településnév nemcsak valószínűsíti, de bizonyossá is teszi.

4.4.4. A latinra fordítás szempontjából ez utóbbi névtípushoz hasonlóak azok a jelzős szerkezetű nevek, amelyekben — a fentiekhez eltérően — főtagként nem egy meglévő helységnév, hanem települést jelentő földrajzi köznévi szerepel. E *falv* ~ *falva*, *ház(a)*, *lak(a)*, *vár(a)*, *város*, *sok(a)* stb. utótagú neveket KÁZMÉR MIKLÓS valódi településneveknek mondja (1970: 8). Közülük a leggyakoribb típust, a *falv*-t és ennek változatait tartalmazó helységneveket kitűnő monográfiában dolgozta fel, amelyben e nevek latinra fordításával kapcsolatban is számos megjegyzést tesz, és a jelenség vizsgálatához nagyszerűen használható az általa összeállított gazdag adattár is (i. m. 129–304).⁸ Mivel a *falv* és a *falva* utótaggal álló nevek között több tekintetben is fontos különbségek mutatkoznak (vö. például i. m. 30), e típusokat a latin nyelvű előfordulás tekintetében is különválasztva célszerű tárgyalni.

A KÁZMÉR adattárában szereplő jelző + *falv* szerkezetű 519 névből (K. 132–56) 22-nek, azaz a nevek mintegy 4%-ának van latin nyelvű említése is. A latin fordításban itt szereplő jelzők azonban jórészt különböznek a fent bemutatott jelző + településnév szerkezetű nevek bővítményeitől: a számos *Alsó*- és *Felsőfalv*, *Kisfalv* név közül egynek sincs KÁZMÉRNál latin nyelvű adata. Leggyakrabban az *Újfalv* szerepel latinul: a 189 ilyen nevű település 8%-ának van latin említése is, például két Somogy megyei helységnek: 1332–7: *Vyufalv*, *Nova villa* és 1376: *Noua villa*, *Wyfalw*. Az adattárban található 22 *Nagyfalv* közül ötnek van latin formája is, mint például a szabolcsi *Nagyfalv*-nak: 1245: *Magna villa*, 1332–7: *Nogfolu*. Rajtuk kívül két *Tótfalv* (Szepesben: 1311: *Villa Sclavonialis*, 1382: *Tothfalw*, Vasban: 1221: *Villa Sclavorum*, 1297: *Tothfolu*), egy-egy *Oroszfalv* (Belső-Szolnokban: 1410: *Villa Ruthenorum*, 1620: *Alsó Oroszfalv*) és *Hosszúfalv* (Somogyban: 1332–7: *Longa villa*, 1355: *Hossyufalv*)

⁸ Mivel KÁZMÉR adattárára a következőkben gyakran hivatkozom, az ilyen jellegű források jelöléséhez hasonlóan K. rövidítéssel utalok rá.

szerepel latin fordításban. A fentiekől eltérően a *Falud* és a *falucska* névrésszel álló 59 + 3 név közül egynek sincs latin adata.

Az *új* jelzővel alakult nevek egyéb, szintén települést jelentő földrajzi köznevekkel állva is viszonylag gyakran szerepelnek latinul. A FNESz. adatai között az alábbiakra találunk példákat: *Újvár*: 1198: in territorio ... *Novi Castr*i (lásd *Németújvár* alatt), *Újudvar*: 1292: de *Noua-Curia*, *Újbánya*: 1337: *Nove Montanie*, német, illetve szlovák névmegfelelés is gyanítható az alábbi nevek mögött: *Újváros*: 1355: *Noua villa*, *Újhely*: 1358: de *nova civitate* (lásd *Kiszúcaújhely* alatt). Az efféle nevekben a főtagként álló főnév magyar megfelelőjének meghatározása nem mindig egyértelmű. A *villa* például többnyire a *falu* helyett szerepel, de — mint az *Újváros* adata is mutatja — állhat a *város*, sőt a *ház(a)*, *lak(a)* stb. fordításaként is. Másrészt viszont — ahogyan erre KÁZMÉR is felhívja a figyelmet (1970: 24) — az OklSz.-ban található *falu* ~ *falva* névrésszel alakult nevek mellett az 52 *villa*-val szemben 55 *possessio* és 6 *terra* minősítés áll. A latinra fordított nevek magyar megfelelői sem adnak feltétlenül minden esetben teljesen megbízható támpontot, mivel a *falva* utótagú helynevek számos alkalommal *háza*, *laka*, *ülése* stb. utótagú nevekkel váltakoznak (KÁZMÉR, i. m. 119–21).

A jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű nevek latinul csakis egészükben lefordítva szerepelnek: nincsenek tehát **Nova falu* vagy **Új villa* típusú adataik. Az olyan forma, mint a Kraszna megyei Nagyfalva említése: 1213/1550: de *villa Nog* (Gy. 3: 518), egészen kivételesnek számít.

A latinul szereplő jelzős szerkezetű településnevek kétféle szórenddel fordulnak elő: a magyaros sorrend szerint a jelző megelőzi a jelzett szavát, a latinban viszont a fordított szórend a szokásosabb. E formák időbeli előfordulásának vagy gyakorisági viszonyainak a vizsgálatára az általam felhasznált anyag sajnos, nem megfelelő, az azonban ebben is megfigyelhető, hogy mindkét jelzős típusban mindkét sorrendi változatra bőséggel vannak példák. A jelző + helynév szerkezetűek között — mint a fentiekben láttuk — mind a *Minor Peer*, mind a *Vamus exterior* típus képviselve van, s ugyanígy a jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetűeknél is: *Noua villa*, illetve *Villa sclavonialis*. A megkülönböztető szerepű jelzők olykor összekapcsoltan is előfordulnak a főtag mellett: 1335: p-um *maioris* et *minoris Apati* (Gy. 1: 425). A latinra fordított név néha körülíró formában szerepel: az egyik Baranya megyei Újfalva 1327-ben “ad *villam quedam novam*” formában fordul elő, majd 1328-ban “*possessio Wyfolu*”-ként (Gy. 1: 334), Biharban egy másik Újfalut [1291–4]-ben “*villa Nycolai bani nova*”-ként említenek (Gy. 1: 679), 1373-ban pedig mint *Wyfalva* szerepel (FNESz. *Berettyóújfalva*). A jelzős szerkezetet a latinban nagyon ritkán prepozíciós határozói formával adják vissza: *Hegyszentmárton*: 1332–5: *S. Martini de Monte* (MEZŐ 1996: 153 — itt a jelző azonban nem a településnévhez, hanem a névadó Szent Márton nevéhez kapcsolódik: ehhez lásd MEZŐ, i. m. 159 és

FNESz.) és egészen egyedi megoldásként: *Csehimindszent*: 1342: *Omnium Sanctorum de Cheh* (FNESz.).

A fent idézett *Oroszfalu és Tótfalu* latin megfelelője genitívuszos szerkezettel van kifejezve, ezek nyelvi jellegéről — körülírásként vagy fordításként való értelmezéséről — KÁZMÉR bizonytalanul nyilatkozik (1970: 40). A hasonló formákat a FNESz. felveszi adatai közé, például 1221/1240/1774: *prope villam Sclavorum*, 1297: *Tothfolu* (*Pinkatótfalu* alatt), s úgy tűnik, a latin alakot BENKŐ LORÁND is a magyar név fordításának tartja (1998: 68). A magyar településnevek nép(rész)névi jelzőit a latin fordításban vagy melléknévi vagy genitívuszos álló főnévi formában adják vissza. Az alkalmazott nyelvi szerkezet a név főtagjának a jellegétől függ. Úgy tűnik, az olyan esetekben, amikor a főtag nincs lefordítva latinra, kizárólag melléknévi jelző szerepel: erre lásd a fent említett *Magyarpeterd*, *Németlipcse*, *Oláhpéterlaka* adatait, továbbá például Székelyudvarhely említését: 1585: *Sicuali Udwarhely* (FNESz.). Ha azonban a főtag is fordításban szerepel, többnyire genitívuszos megoldást alkalmaznak, mint ahogyan ezt *Oroszfalu és Tótfalu* fenti adatai mutatják, valamint például *Székely(új)vásárhely* előfordulása: 1323/1325: *de Novo Foro Siculorum* (FNESz. *Marosvásárhely*) is megerősíti. Ilyen esetekben kivételesnek számít a melléknévi jelzős szerkezet használata: 1380: *villa Ruthenica* a német: 1448: *Rewsdorffchin* (FNESz. *Oroszcsűr*) megfelelőjeként.

A latin névformákban alkalmazott különféle grammatikai szerkezetek — a minőségjelzős vagy a genitívuszos birtokos jelzős alak, beleértve a magyaros vagy latinos szórendi realizációkat is, valamint a szóhasználat, a szómegfelelés bizonyos fokú változatossága — a fordítás során adódó többféle nyelvi lehetőség megvalósulását mutatják. Ebből adódóan különböző konstrukciók mögött is kereshetünk azonos magyar nyelvi formákat, illetve más oldalról: egymással megegyező szerkezetek is képviselhetnek eltérő alakú magyar neveket.

KÁZMÉR MIKLÓS az itt bemutatottakhoz hasonló névfordításokról szólva — SZABÓ ISTVÁN véleményéhez (1966: 125) csatlakozva — arra a megállapításra jutott, hogy a nevek fordítása “csak addig képzelhető el, amíg az eredeti motivációt fontosnak tartották, tehát a névvé válásnak kezdeti szakaszában” (1975: 181). Véleményével részben egyetérthetünk, hiszen a motiváció, pontosabban a szemantikai tartalom áttetszősége feltétele a nevek fordításának, ám arra semmi nem utal, hogy csakis közvetlenül a nevek létrejötte utáni időszakban születhettek volna meg az oklevelek latin névformái. A tétel cáfolható egyrészt elméleti oldalról, mivel KÁZMÉR megállapítása mögött a tulajdonnevek fokozatos kialakulásának ma már a korábnál sokkal kevésbé hangoztatott és jóval szűkebb körben értelmezett tétele húzódik meg. Másrészt ennek konkrét adatok is ellene szólnak. Nem egy olyan korai előfordulást is tudunk említeni, ahol a magyar névformára korábbi adataink vannak, mint a latinra, például az abaúji Újfalú: 1321: *Vifalu*, 1332–5: *Nova Villa* (Gy. 1: 153) vagy a lipthói Újfalú: 1233: *Oyu-*

foluu, 1246: *pr-rum ... Nove Ville* (Gy. 4: 106) esetében. Azt, hogy a névhasználat latin formái nem a névkeletkezésnek mintegy a kezdeti stádiumát jellemzik csupán, még nyilvánvalóbban mutatja a latin változatok hosszan elhúzódó megjelenése: az Abaúj megyei Újvár első magyar nyelvű adatai a XII–XIII. század fordulójáról valók (1199/1272: *Wyvar*, 1222: *Wiwariensi*), de a latin alakokra még a XIV. század közepe táján is igen nagy bőséggel idézhetünk példákat (Gy. 1: 58–61).

A latin formák alkalmazását nem a név megszilárdulatlansága befolyásolta tehát elsősorban, hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó dokumentum jellege. A KÁZMÉR adattárában latinul szereplő 22 jelző + *villa* összetételű névből 10 az 1332–7 között készült pápai tizedjegyzékben fordul elő (K. 132–56). E forrásban a fent említett többi névtípusra — a patrocíniumi nevekre, a jelző + településnév szerkezetűekre stb. — is feltűnően sok latin nyelvű példát találunk.

4.4.5. A magyar településnevek további típusai körében jóval ritkábban figyelhető meg a nevek latinra fordítása, de ha szemantikai áttetszőségük lehetővé tette, másfajta nevekből is alkottak latin megfelelőket. Vannak ilyen példák a vásártartásra utaló nevek között: *Csütörtökhely*: 1294: *Quintoforum* (Cs. 1: 250), *Asszonyvására*: 1203/1342/1477: de *Foro Regine* (Gy. 1: 595), *Martonvásár(a)*: 1259 u.: de *Foro Martini* (FNESz.), valamint a *-hida* utótagúak körében: *Jánoshida*: 1235/XV.: *Fons [□: Pons] Johannis* (Gy. 3: 104), *Mórichida*: 1242: *apud Pontem Mauriti* (Gy. 2: 609), és ilyen a hozzájuk hasonló szemléleten alapuló *Lórév* is: 1259/1261/1264: in *Portu Equorum* (Gy. 4: 203). A település jellegét mutatja a *Váralja*: 1332–7: de *Subcastro* (FNESz. *Gógánváralja*) és a *Háromudvar*: 1416: de *Tribus curiis* 'tkp. három udvarház' (FNESz.), háttárvédő örök települését jelölte az *Ór*: 1113: in *villa Spectaculi* (FNESz. *Vágőr*). Ez utóbbi latin forma azonban lexikálisan nem pontos megfelelése a magyar névnek (1298/1299: *Evr*: uo.).

Viszonylag sok magyar településnév jött létre metonimikus úton, valamilyen természeti földrajzi névből. Ezek fordítására is néhány példánk van csupán: a szemantikai áttetszőség természetesen itt is feltétele a latin forma létrehozásának. E nevek között csak egy van, amely egyetlen lexémából áll: *Mocsár*: 1305: de *Pallude* (Gy. 1: 462 és FNESz. *Kövesmocsár*), a többi mikrotoponimaként összetett név, amit a latin változatok pontosan visszaadnak: *Hosszúaszó*: 1309: de *Longavalle* (Gy. 3: 554), *Veresmart*: 1327: de *Ruffo monte* (FNESz.), *Kereszténysziget*: 1223: *ad insulam Christianam* (FNESz.), *Asszonypataka*: 1329: *Rivuli Dominarum* (FNESz. *Nagybánya*), *Héthárs*: 1312: de *Septem Tyliis* (FNESz.).

4.4.6. A középkori okleveleink latinra fordított helyneveivel kapcsolatos viszonylag gyér szakirodalomban kiemelt figyelemben részesült az a típus, amelyben személyt jelölő szó, rendszerint személynév és települést jelentő latin földrajzi köznévet, elsősorban a *villa* kapcsolódik össze, többnyire genitívuszos

szerkezetet alkotva (például: *villa Petri*, *villa Martini*). A megkülönböztetett érdeklődést az magyarázza, hogy e szerkezetek magyar nyelvi megfelelői nem alapíthatók meg egyértelműen, sőt sok esetben még az sem világos, hogy helynevet takarnak-e, vagy pedig csupán a megnevezett személy birtokában levő falut, települést jelölik meg ('Péter/Márton nevű személy falva, birtoka'). Ha pedig helynevet sejtünk mögöttük, kérdéses az is, hogy a magyar településnév milyen formában rekonstruálható (*Péterfalva* vagy *Petri*, *Mártonháza* vagy *Mártonfalva* stb.).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* utótagú nevekről írott monográfiájának összegző megállapítása szerint "A középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók igen gyakran egy *villa* + genitivusos személynév szerkezetből magyar személynév + *falva* helységnevet konstruálnak. CSÁNKI például *Herbordfalva* címszót ír az 1334-i *Villa Herbordy* adat alapján." (1970: 53). A KÁZMÉR által említett felfogást sokféle változatban, a nevek teljesebb vagy szűkebb körére vonatkoztatva találjuk meg a szakirodalomban. BÁRCZI csupán mintegy megengedően szól a típus meglétének lehetőségéről, megállapítva, hogy a személynév + *falva* szerkezetű településnevekben "gyakran, főképp a korábbi példákban, a második tag latinra fordítva is mutatkozik" (1958: 161). KÁZMÉR a megfelelő latin szerkezeteket csak akkor emelte be adattárába, ha a későbbiekből *-falva* utótagú magyar változata is ismeretes (1970: 53). E megszorítással gyakorlati szempontból ugyan egyet lehet érteni, ám az sem tagadható, hogy az így kirekesztett latin szerkezetek is takarhattak magyar helyneveket, csak ezeknek a későbbiekből sem maradt fenn említése, vagy éppen a településnevekre olyannyira jellemző szerkezeti változáson mentek át. KÁZMÉR azt is megjegyzi, hogy a latin formák minden esetben a valódi birtoklás kifejezésének a bizonyítékai, sőt másutt arról szól, hogy e szerkezetekről az sem bizonyítható, hogy már helynevek lennének (1970: 101), s egyetértőleg idézi PAPP LÁSZLÓ véleményét, aki szerint ezek még "a tényleges birtoklásra mutató személynévvel alakult helymegjelölések" (1961: 189). E megállapítás általános és kizárólagos érvényét azonban eleve cáfolják azok az adatpárok, amelyekben a latin forma későbbből való, mint a magyar név: például 1274: *Bulmanfalva*, 1349: *villa Ulmani* (K. 191), 1305: *Isontelke* [□: *Isop-telke*], 1359: *villa Isopis* (K. 167), 1229: *Tamási*, 1367: *Kis-Tamásfalva* [mindkét adat átírva], 1412: *villa Thomae*, 1550: *Thamasfalwa* (K. 286).

A névfordítás kérdésében a legszélsőségesebb véleményt alighanem BALOGH LÁSZLÓ fogalmazta meg, mintegy mellékesen, a helynevek struktúrájáról írott dolgozatában (1970). A nevek szerkezeti átalakulásának általános irányait kutatva úgy látja, hogy az Árpád-kori pusztai személynévi eredetű településnevek nem illenek bele az általa elgondolt folyamatba, mivel — bizonyítandó tétele szerint — ezeknek eleinte földrajzi köznévvvel együtt kellett volna állniuk. A problémát úgy tartja áthidalhatónak, hogy az e nevek mellett az oklevelekben többnyire megtalálható latin földrajzi közneveket (*villa*, *terra* stb.) egy valós

magyar névrész fordításának tekinti. Gondolatmenete zárásaképpen megnyugodva konstatálja, hogy “Így strukturális elgondolásainkat ez a névtípus sem zavarja.” (i. m. 117). BALOGHnak a névadatok tízezreit figyelmen kívül hagyó teóriáját KÁZMÉR MIKLÓS (1975: 182–4) és MEZŐ ANDRÁS (1981: 96–7) kellő részletezettségű, meggyőző bírálatban részesítette, így ennek ismétlésére itt nincs szükség.

Célszerűnek tűnik azonban e kérdéskört nagyobb korpusz alapján is áttekinteni. A vizsgálatban itt is KÁZMÉR adattárára (K.) és a FNESz. anyagára támaszkodtam. KÁZMÉR a *-falva* utótagú nevek adatállományát is a lehető legnagyobb teljességgel kívánta összeállítani, s ez az anyag azt mutatja, hogy az általa tárgyalt 2 387 név több mint 5%-ának van latin nyelvű említése is, ami valamivel magasabb arány, mint amit a jelző + *falva* típusnál láttunk. A *falva* mellett szereplő névrészek alapján a latin fordításokat illetően négy típus látszik elkülöníthetőnek: a keresztény kultúrkörbe tartozó személynevekkel, az összes másfajta (belső, német, szláv stb. eredetű) személynévvel, a patrocíniumi nevekkel és a közszókkal alakult nevek csoportja.

Az európai keresztény-latin műveltségben általánosan ismert bibliai és martirologiumi neveknek a *falva*-val alkotott összetételeit a latin fordításban nagyfokú egységesség jellemzi: a személynév a *villa* után latinul genitívuszi formában szerepel: 1277: *Villa Mathei*, 1378: *Mathefalua* (K. 224), 1332–7: *villa Laurentii*, 1493: *Lewrynczfalwa* (K. 271), 1380: *villa Ladislai*, 1401: *Laczlou falua* (K. 282). A több tucat ide tartozó név között fordított szórendű említés alig akad: 1332–7: *Marci villa*, 1497: *Markosfalva* (K. 171), 1332–7: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva* (K. 172), valamint 1367: *Christianus villa*, 1362: *Kereztyenfalua*, 1405: *Kereztyenfalwa* (K. 168). Ez utóbbi adat azonban a korábbi *falva* utótagú névváltozat fordításának tűnik, amelyben a jelzői rész melléknévi értékű. Néhány esetben a név nincsen lefordítva latinra, ilyenkor alapalakban, mintegy nominatívuszban áll: 1220: *villa Petur*, 1369: *Peturfalva* (K. 174), 1223: *Terra Mihál*, 1455: *Myhalfalwa* (K. 225), ez utóbbi azonban inkább egy korábról is adatható *Mihály* ~ *Mihályi* megfelelője lehet: 1358: *Nogmihaly*, 1425: *Michali* (FNESz. *Mihályi*). Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a személynév magyaros és latinos formája csaknem egybeesett: 1286: *villa Abraham*, 1402: *Abrahamfalua* (K. 275), 1311: *villa Bethleem*, 1355: *Bethlemfalua* (K. 277).

A fenti csoportban bemutatott többségi minták szerint szerepelnek latin fordításban a patrocínium + *falva* szerkezetű nevek is, amelyek közül KÁZMÉR adattárában csaknem másfél tucatnak van latin megfelelője: 1318: *Villa Sancti Jacobi*, 1362: *Scenthicobfolua* (K. 266), 1332–7: *Villa Sancte Marie*, 1447: *Boldogazzonfalva* (K. 162). Mint már korábban említettem, az efféle névfordítások nagy bőségben szerepelnek MEZŐ mindkét e tárgyban írt könyvében is (1996 és 2003).

Az itt vizsgált névtípuson belül a harmadik csoportba azok a helynevek tartoznak, amelyekben a *falva* mellett olyan személynév áll, amely nem a keresztény-latin kultúrkörből való. Ezek latin változatainak többféle szerkezeti megvalósulása fordul elő a forrásokban: a személynév genitívuszi és nominatívuszi formában is állhat, és mindkét típus kétféle szórenddel jelenik meg. A személynév + *villa* szórendre azonban csak néhány példa akad mind a genitívuszos, mind az alapalakot mutató változatok között: 1332–7: *Heniungi villa*, 1369: *Henigfolua* (K. 166), 1332–7: *Biborch villa*, 1566: *Bijfarcz falwa* (K. 161). Az összes nevet figyelembe véve a nominatívuszi és a genitívuszi formák aránya 2/3 : 1/3. A birtokos esetben álló személynévek köre viszonylag jól meghatározható: nagy többségben vannak a német eredetűek — 1313: *Terra Corardi*, 1371: *Corraldfalua* (K. 217), 1320: *Villa Henrici*, 1330: *Hedrychfalwa* (K. 289) —, de van köztük szláv és olasz — 1264: *villa Stoyani*, 1340: *Stoyanfalua* (K. 244), 1332–7: *Guidonis villa*, 1415: *Gydofalua* (K. 165, ezekhez lásd FNESz. *Gidófalva*) — eredetű is. Az egyértelműen felismerhető idegen eredetű személynévek olyan következetességgel szerepelnek genitívuszi formában, hogy ennek alapján például az 1263-ból való *villa Herman*-t sokkal inkább tarthatjuk az 1381: *Herman* megfelelőének, semmint az 1435: *Hermanfalwa* fordításának (máshogyan KÁZMÉR, i. m. 208). A *Csépán* esetében a genitívuszi használat — 1267: *Terra Chepani*, 1342: *Chepanfalwa* (K. 288), illetve 1307: *Villa Chepani*, *Chepanfalua* (K. 277–8) — azt jelezheti, hogy az oklevél-fogalmazók számára egyértelmű volt a név idegen (szláv) eredete, sőt az utóbbi településre vonatkozó 1295: *Villa Stephani* (FNESz. *Csépánfalua*) adat arról tanúskodik, hogy a név más nyelvbéli megfelelőivel is tisztában lehettek. A genitívuszban álló személynévek között kivételesen magyar név is előfordul, mégpedig több település különböző adataival, például 1332–7: *Karachini villa*, 1462: *Karachonfalwa* (K. 168), de több említésben ugyanez alapalakban is szerepel: 1221: *Villa Karachon*, 1369: *Karachunfalua* (K. 260).

A személynévet alapalakban tartalmazó latinra fordított helynevek között is többségben vannak azok, amelyek idegen eredetű névből származnak. Ezek genitívuszi formája olykor a hangszerkezeti jelleg alkalmatlansága miatt hiányozhat: 1421: *Villa Dorozlo*, 1459: *Dorozlofalw* (K. 296, ehhez lásd FNESz. *Csákánydoroszló*), más esetekben talán a ritkaságuk, így idegen névként kevésbé ismert voltuk akadályozhatta meg a latinos használatot: 1281: *Terra Kondakur*, 1510: *Condakorfalwa* (K. 216, ehhez lásd FNESz. *Kondákor*), 1375: *villa Crich*, 1411: *Kyrychfalwa* (K. 169). E típusba tartozik a magyarban keletkezett személynévek használata is. Ezek között vannak képzővel alakultak: 1227: *Terra Wodos*, 1280: *Vadosfolua* (K. 267, ehhez lásd FNESz. *Vadosfa*) és közsőzből jelentéstani úton létrejött személynévek is: 1296: *terra Chyzer*, 1361: *Cizerfalua* (K. 194, ehhez lásd TESz. *csiszár*), 1468: *Poss. Erdew*, 1511: *Erdewfalwa* (K. 164), ez utóbbi azonban nem feltétlenül személynév, hanem lehet közsői elem

is. A keresztény nevekből rövidítéssel, illetve képzéssel alakított személynévek is magyar formában, alapalakban szerepelnek a latin konstrukciókban: 1234–70: *Villa Luca*, 1395: *Lucafalva* (K. 262, ehhez lásd RMCsSz. *Luka*), (1291–4): *villa Benke*, 1475: *Benkefalva* (K. 294, RMCsSz. *Benke*). Mindössze egy olyan adatot ismerünk, amelyben ilyen becézőképzős alakot latinra lefordítva találunk meg: 1332–7: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva*, ám ennek van 1332–7-ből *Mike* változata is (FNESz. *Mikefalva*). Latinul is szerepelhetnek azonban a körülíró jellegű összetett személynévek: 1369: *villa Nicolai filii Prebyl*, 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (K. 234), 1327: *villa Nicolai dicti Ewz*, 1349: *Ewzmyklosfalva* (K. 283).

A *-falva* utótagú nevek negyedik csoportjában főtagként közszó szerepel; elsősorban személyt, főleg méltóságot jelölő szó, de néhány további köznévi előfordul e típusban. Ha a méltóságnevet tartalmazó nevek latinra fordítva vannak megemlítve, akkor — egy-két kivételtől eltekintve — mindkét névrész latinul áll: 1330: *Villa Abbatis*, 1338: *Apathfalva* (K. 268), 1329: *villa Praepositi*, 1345: *Prepostfalva* (K. 174–5), 1208: *praedium Bani*, 1393: *Banfolua* (K. 161). A *Királyfalva* kétféle szerkezettel szerepel latin fordításban: 1332–7: *villa Regis*, 1348: *Kyralfolwa*, illetve 1332–7: *Principis villa*, 1808: *Királyfalva* (K. 169), az *Asszonyfalva* 'a királyné faluja' főtagja viszont magyarul áll: 1284: *Possessio Ozun*, 1359: *Azunfalwa*, illetve 1235 k.: *Villa Asscun*, 1237 k.: *Ohzynfolua*, ám ez utóbbinak van latin megfelelője is: 1235: *Terra populorum Regine* (K. 253). A többi személyt jelölő szó magyarul szerepel: 1365: *Villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza* (K. 181), 1348/1430: *villa Dyak*, 1403/1416: *Dyakfalwa* (K. 278), 1339: *possessio Lean*, 1443: *Leanfalwa* (K. 282). Néhány nem személyt jelentő szó is előfordul a latinra fordított nevekben: 1332–7: *Potok villa*, 1487: *Pathakfalwa* (K. 273), 1332–7: *Villa Castri*, 1355: *Varfolua* (K. 249). A *Tejfalva* eredetileg *Timotejfalva* volt (1237: *ville Timothei*), a személynévi előtag csonkulással alakult becéző formáját (1298: *Theyfalua*) azonban a *tej* szóval azonosítva fordították le latinra: 1345: *Villa Lactis* (FNESz. *Tejfalusziget*).

A *falva* utótagú településnevek csoportjában a nevek magyar és latin alakjainak megfelelései — amint ezt a fentiek is alátámasztják — bizonyos szabályszerűségeket mutatnak, ám a kép viszonylagos egységét a már említettek mellett további "szabálytalanságok" is megtörik.

Az itt felsorolt példák között számos olyan adatot találunk, amelyben a *falva* megfeleléseként nem a *villa*, hanem a *possessio*, a *praedium* vagy a *terra* áll, s ezt a sort megtoldhatjuk még a *domus*-szal is: 1324: *domus Karachyni*, 1332: *villa Karachyni*, 1410: *Karachonfolua* (K. 168). Azonos helyre vonatkozóan váltakozhat egymással a *villa* és a *terra* is: 1313: *terra Blasii*, 1332–7: *villa Blasii*, 1346: *Balaszfalwa* (K. 160). Természetesen elképzelhető, hogy az ilyen említések *Balázsfölde*, *Balázs(nak a) földje*, *Karácsonyháza* stb. formákat takarnak, de a számos efféle megfelelés azt is jelezheti, hogy e latin formák mö-

gött nem kell feltétlenül a magyarul is adatható névtől eltérő alakot keresni, hanem egyszerűen különböző fordítói eljárás, értelmezés megvalósulásának is tekinthetjük őket.

Ezt az is alátámasztja, hogy olyan példákat is ismerünk, amelyekben a latin *villa*-s formával szemben a magyarban a *falva* mellett *háza* névváltozat áll, amelyek egyidőben lehettek használatban, s mindegyik visszaadható volt a *vil-la*-val: 1365: *villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza*, 1367: *Aprodpalfolua* (K. 181), [1291–4]: *villa Cosme*, 1327: *Cozmahaza*, 1421: *Kozmafaluua* (K. 169). Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a *villa* + személynév szerkezetek pusztán személynévi helyneveket is takarhatnak, akkor egyes esetekben — ha például a magyar névnek többféle változata is adatható nagyjából azonos időből — nem lehet eldönteni, hogy a latin formát melyik magyar alakhoz kössük. Ennek megfelelően például az [1291–4]-ből való *villa Ivanka* bármelyik alábbi formához hozzárendelhető: 1332–7: *Iuanka*, *Yohankahaza*, 1397: *Iwankafalua* (K. 167). Ebből természetesen adódik az a következtetés, hogy az olyan esetekben, amikor az efféle latin szerkezeteknek nincs magyar megfelelésük — mert például a település elpusztult stb. —, a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van.

A *villa*-nak a névhez tartozása nem könnyen határozható meg a patrocíniumi nevekben sem, főleg amiatt, hogy az efféle nevek nagy számban érintették a különféle szerkezeti változások (ehhez lásd MEZŐ 1996: 243–5). De okozhat gondot a patrocíniumi névrészek nyelvi azonosítása is: 1332–7: *Villa S. Katherine*, 1396: *Zenthkatarena Azzonfalua* (K. 241); 1355: *Villa Sancte Jacobi Apostoli*, 1372: *Zenthjacabfalua* (K. 241); 1370: *villa episcopoli S. Thome*, 1464: *Zenthamasfalwa* (K. 242). Az utóbbi fordításokban azonban inkább pontoskodó, “tudós” megfeleltetéseket sejtethetünk, semmint valós magyar alakok hű tükrözését.

Arra is láttunk példát a fentiekben, hogy a személynévi rész azonosíthatósága nem egyértelmű a latin és a magyar változatban: a *villa Michaelis* többnyire a *Mihályfalva* nevet adja vissza, de egy esetben a *Mikefalva* megfelelőjeként fordul elő. Hasonló jelenség azonos település különböző adataiban is megfigyelhető: 1312: *Villa Johannis*, 1448: *Janofalwa*, 1475: *Janusfalwa* (K. 212).

Az eddigiekben bemutatott példák sokszínűsége is azt mutatja, hogy a latin előfordulások vulgáris nyelvi megfeleltetésével kapcsolatban teljes mértékben elfogadható BENKŐ LORÁNDnak a közelítésmódja, aki e relációban bonyolult összefüggérendszerrel lát, ám éppen emiatt fontosnak tartja az egyes esetek minél pontosabb tisztázását, felderítését: “Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petresti* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy” (1998: 115). Ahogy BENKŐ is jelzi, elvileg további névformák is

megfelelhetnek az efféle latin szerkezeteknek, mint láttuk, főleg *laka* és *háza* utótagúak, de még *Szentpéter* típusúak is akár (ehhez lásd például: 1332–7: *Villa Petri*, 1773: *Sz. Péter*; vö. FNESz. *Komáromszentpéter*). Ám az is kétségtelen, hogy az egyes névtípusok nagyon eltérő gyakorisággal szerepelhetnek az itt jelzett latin szerkezetekkel. A *villa Petur* például aligha takarhat *Pető*, *Petri*, *Petőfalva* formát. A *villa Petri* leggyakrabban a *Péterfalva* típusú nevek fordításaként szerepel, s bár elvileg a magyar *Petri*-nek is kétségkívül megfelelhet — ilyen példát azonban nem ismerek —, de ez inkább csak e magyar névforma és a *Petrus* latin genitívuszi alakjának a véletlenszerű egybeeséséből adódik. A képzéssel alakult helyneveket ugyanis nemigen volt szokás latin szerkezetekkel visszaadni, noha néhány ilyen példa is akad: 1262: *villa Latina*, +1267/1411: *Oloscy* (FNESz. *Nagyolaszi*), 1215/1550: de *villa Latinorum Waradiensium*, 1273/1392/1477: *Olazy* (Gy. 1: 648 és FNESz. *Váradolaszi*), sőt 1346: *Stephand*, *Istwand* (Cs. 1: 63 és FNESz. *Zalaistvánd*).

4.5. A Kárpát-medence nyilvánvalóan nem magyar, főleg szláv és német vulgáris használatú helyneveinek az oklevelezésben latin alakban való szerepléséről alig tudunk valamit. Ez a kérdéskör részben érintkezik a magyar–szláv, német, román nyelvi kapcsolatoknak a helynévrendszerben megnyilvánuló rendkívül bonyolult problematikájával, erről azonban — éppen összetettsége miatt — itt nem kívánok szólni. A szláv helynevek latinra fordításával kapcsolatban KRISTÓ GYULA — kitérve Anonymus efféle törekvésére is — egyedül *Visegrád Altum Castrum*-ként való szereplését említi, megállapítva, hogy “a királyi kancelláriában tudták, hogy a szláv nyelvi Visegrádnak mi a latin megfelelője” (1986: 32–3). KRISTÓ példáját — amelyre lásd: +1306: Dat. in *Alto Castro*, valamint 1325: Dat. in *Alto Lapide* és ezek számos további előfordulását (Gy. 4: 706–10) — más nevekével is megtoldhatjuk. Szlovák nevek szerepelnek latinra fordítva az alábbi adatokban: 1332: Mathias heremita de *Prato*, 1354: *Welkypolya*, 1561: in possessione *Altoprato* (Gy. 1: 484–5, valamint FNESz. *Pálosnagymező*); 1314: *Clara Vallis*, 1349: *Dolina* (FNESz. *Dolyán*), sőt képzéssel alakult névben is: 1254: *Villa Peotry*, 1335: *Petrowcz* (FNESz. *Petróc*). Van olyan példa is, amelyben a latin alak mellett szlovák és magyar változatok is szerepelnek: 1259: *Villa Mykus*, 1439: *Mykosoucz*, 1498: *Mykwssowecz*, 1519: *Mykosfalwa* (K. 227). Magyarországi német településnevek is szerepelnek latin fordításban: 1332–7: de *Alto Campo*, 1382: *Hofeld* ’Hochfeld’ (FNESz. *Hóföld*); 1286: *villa Canis*, 1336: *Hundsdorf* (FNESz. *Hunfalva*); 1279: *Villa Compositi*, 1284: *Kapusdorf* (FNESz. *Káposztafalu*), 1323: de *Parvo Horreo*, 1468: *Cleyn Schwren*; 1332–5: *Magnum Horreum*, 1468: *Grossschwren* (FNESz. *Kiscsűr*). E példák száma a Kárpát-medence szláv és német nyelvű területeit bemutató okmánytárak anyagából természetesen jelentősen szaporítható lenne.

4.6. Az ilyen és ehhez hasonló névfordítások mindenképpen a kancellisták és más oklevél-fogalmazók magas szintű nyelvi képzettségét mutatják. A Kárpát-medence vulgáris — jórészt magyar, de részben szláv és német — nyelvű helyneveinek az oklevelekben latinul történő említését aligha lehet tehát pusztán véletlen, “lélektanilag indokolt” eseteknek tartani (vö. GYÖRFFY 1970: 200). Azt, hogy a latin nyelvű helynévhasználat nyilvánvalóan tudatos törekvés, szándékos oklevélírói magatartás eredménye, kétségkívül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak tekinthető a latin nyelvű említés: e téren a következetesség olykor olyan mértékű, hogy egyfajta — vélhetően a képzés során elsajátított — norma megnyilvánulását láthatjuk benne. A nevek más csoportjait — mint láttuk — vagylagosan érinti a latinra fordítás, és vannak olyan esetek is, amelyek létrejötte inkább alkalmoszerűnek mondható. Valójában az is a norma részének tekinthető, hogy vannak olyan helynévfajták is, amelyek könnyen lefordíthatók lennének ugyan latinra, ám mégis szinte mindig vulgáris nyelven szerepelnek: ilyenek például a (nem jelzői szerepű) nép- és néprésznevből alakult településnevek (ehhez lásd BENKŐ 2003: 88). E fordítói norma érvényesülésének, időbeli kibomlásának és az egyes oklevél-kiállító helyekhez való kötődésének vizsgálatára csak az itt bemutatottnál is jóval gazdagabb forrásanyag áttanulmányozása révén nyílna lehetőség. Az azonban enélkül is jól látható, hogy a latin nyelvű helynévhasználat a magyarországi írásbeliségben hosszán elhúzódóan jelen van: példaként itt csupán azt említem meg, hogy Lipszky Repertóriumában következetesen feltünteti az egyes nevek latin nyelvű változatait is.

Az oklevelek latin helynévhasználatát illető normatörekvés meglete természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinságát. Az oklevelek latin névformáinak alkalmazásában és kialakításában a tudatos és az ösztönös eljárás módok éppúgy megmutatkoznak, mint ahogyan ezt BENKŐ LORÁND Anonymus munkájával összefüggésben is bemutatja, s amelynek okát abban látja, hogy a szerző “tudós latinsága és anyanyelvi bázisa nemegyszer ütköztek és keveredtek” egymással (1996: 237).

5. Mint a korábbiakban többféle összefüggésben is utaltam rá, a középkori oklevelekben a Kárpát-medence helyneveinek csak egy egészen kis töredéke szerepel latinra fordítva, a nevek túlnyomó többsége azonban magyarul van feltüntetve. A magyar szavaknak a latin szövegbe való beiktatásához az oklevél-szövegezők jellegzetes mondatszerkesztési eljárásokat, különböző nyelvi eszközöket alkalmaztak. A továbbiakban ezeket tekintem át, de a szemle során kitérek arra is, hogy a szövegbe illesztett magyar nyelvű helyjelölő elemek funkciójuk szerint milyen típusokba sorolhatók. E tipizálás részben a befoglaló latin szerkezetek jellege alapján végezhető el.

5.1. A magyar szavaknak a latin szövegbe való beleszövéséhez az oklevél-fogalmazók igen gyakran megnevezést, mondást jelentő szavakat használtak fel, amelyek nemcsak beillesztik a szövegbe az adott idegen nyelvi szót, hanem egyúttal ki is emelik belőle, el is különítik tőle, mintegy hangsúlyozva a szöveg-egésztől való különbözőségét, mondhatni idézetszerűségét. Ilyen nyelvi eszközzel találkozunk az első eredetiben fennmaradt oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél első helynévemlékezésénél: 1055: *in loco, qui vulgo dicitur Tichon* (DHA. 149,31). E szövegalkotói eljárásra az oklevélben egész sor további példát találunk, amelyeknek ráadásul a nyelvi sokféleségük is feltűnő: *Rivulus namque, qui dicitur Fuk* (150,1–2), *Adhuc autem est locus Mortis dictus* (150,31), *villa, que vocatur Gamas* (150,22), *locus ... cuius est vocabulum Koku zarma* (150,10–11), *Preter ista locus est, cognominatus Lupa* (150,19–20), *alius locus, Kert hel nomine* (150,9). Az oklevél fogalmazója láthatóan stiláris változatosságra törekedve alkalmazta a többféle, lényegében azonos szerepű latin kifejezést.

Ilyen és hasonló helyek az Árpád-korból fennmaradt oklevelekben ezrével, sőt inkább talán tízezzrel fordulnak elő, így az egyes változatok gyakoriságáról nehéz pontos képet alkotnunk. Ebben azonban valamelyest segítségünkre lehet a „Diplomata Hungariae Antiquissima” GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett I. kötete (DHA.), amely az 1000–1131-re datált oklevelek szövegét közli, és ezek latin kifejezéseiről mutatót is közread. E listában három olyan itt tárgyalt elem szerepel, amelynek előfordulásait nagy gyakoriságuk miatt az indexben meg sem adják. Ilyen a *nomen* ’név, elnevezés’ főnév⁹ *nomine* ’név szerint’ ablatívuszi formája, valamint a *dico* ’mond, nevez valakit valaminek’ és a *voco* ’hív, mond, nevez valakit valaminek’ igéknek elsősorban a passzív *dicitur* és *vocatur* alakjai, amelyekre fent, a Tihanyi alapítólevélből már idéztem példákat. Ritkán az igék többes szám 3. személyben általános alany kifejezőjeként is előfordulnak: +1092/[1325 k.]/1399: *Villa in Aureo Loco, quam vulgo Aranyan vocant* (DHA. 284,26–7). E három szó becslésem szerint külön-külön is több száz alkalommal fordul elő az általam vizsgált funkcióban a DHA.-ban említett több mint másfélszáz oklevélben. Más igék passzív formái is állhatnak ilyen szerepben, ezek előfordulási nagyságrendjét a gyakorisági viszonyok érzékeltetése végett adom meg. Mintegy három tucatnyi *nominatur* (< *nomino* ’nevez, elnevez’) szerepel az oklevelekben: 1086: *ad fontem, qui nominatur Tuhut sedu* (DHA. 250,43), tíznél kevesebbszer fordul elő a *nuncupatur* (< *nuncupo* ’megnevez’): +1075/+1124/+1217: *Super fluvium, qui nuncupatur Crys* (DHA. 218,5), az *appellatur* (< *appello* ’nevez, szólít, hív valaminek’): [1093–95]: *silvam unam, qui appellatur Hashag* (DHA. 300,13) és a *cognominatur* (< *cognomino* ’(mellék)nevet ad’): 1061/1257/1377: *Insulae cuiusdam Urtim vocatae, quae cognominatur Markcha* (DHA. 173,3). A

⁹ A latin szavak jelentését — ahol külön nem jelzem — GYÖRKÖSY 1984 alapján adom meg.

többes szám 3. személyű alak használata ebben az igecsoportban is kivételesnek számít: +1092/[1325 k.]/1399: Villa Mortua similiter iuxta Tyza, quam vulgo Morotua *nominant* (DHA. 285,4). Ezeknél talán valamivel gyakoribb, de ös-szességében mégis ritkának tűnik a megnevezést, mondást jelentő igék igenévi formáinak e funkcióban való előfordulása: erre a Tihanyi alapítólevélből fõnt idézett esetek között is találunk példákat (*dictus, cognominatus*).

A megnevezõszók e látszólagos sokszínûség ellenére nagyon is egységes szerkezetípusba foglalják a magyar szavakat. E szerkezetnek mindig egy olyan latin földrajzi köznév a fõtagja (*villa, rivulus, silva* stb.), amely azt mutatja meg, hogy milyen típusú helyet jelöl meg a szóban forgó, idézetszerûen használt magyar kifejezés. Ez a köznév gyakran azonban csak általánosságban jelöli meg azt, hogy valamiféle helyrõl (*locus*) van szó. A fõtaghoz vonatkozó kötõszóval kapcsolódik a megfelelõ megnevezõszót tartalmazó mellékmondat, többnyire passzív formájú igei állítmánnyal (*dicitur, vocatur, nominatur* stb.), de ritkábban elõfordul, hogy a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet helyettesíti (*dictus, cognominatus* stb.). A magyar nyelvi elem ehhez az igei természetû megnevezõszóhoz kapcsolódik, többnyire úgy, hogy közvetlenül elõtte vagy mögötte áll.

E szerkezetekben a megnevezõszóhoz határozói bõvítmény is kapcsolódhat, mégpedig rendszerint a *vulgo* adverbium, amelynek az általános jelentése ('általában, gyakran, rendszeresen') mellett a középkori oklevelekben speciális értelme van: 'az adott helyen közönségesen beszélt nyelven'. A DHA.-ban átvizsgált sok száz megnevezõszós szerkezetbõl jó két tucat esetben fordul elõ ilyen adverbium, túlnyomó többségben a *dicitur* állítmány mellett: 1086: ad caput vallis, que *vulgo dicitur* Qumlouozou (DHA. 250,39–40), de néha másutt is: 1086: predium, quod *vulgo vocatur* Mogos (DHA. 255,17). A *vulgo* helyett pár esetben a *vulgaris* 'közönséges' melléknév határozói alakja (*vulgariter*) áll: 1086: meta incipitur de gemina frutice, quod *vulgariter vocatur* ikirbukur (DHA. 255,18–19). Arra is van példa, hogy ilyenkor a *hungarice* 'magyarul' szerepel a szerkezetben: +1075/+1124/+1217: per silvam Huntiensem, que *hungarice* Surkuscher *vocatur* (DHA. 213,26–27), sõt olyan eset is elõfordul, hogy a magyar és a latin név is meg van adva a szövegben: +1075/+1124/+1217: in loco, qui *dicitur hungarice* Aranas, *latine* Aureus (DHA. 218,1–2).

Ilyen megnevezõszós szerkezetek nemcsak az oklevelekben fordulnak elõ, hanem másfajta latin szövegekben is. BENKÕ LORÁND például Anonymus szõrványaival kapcsolatban említ hasonlókat, és vizsgálandónak tartja e "körülríró" formák és az "egyszerû" névszerkezetek magyar nyelvi megfelelõinek a viszonyát (1998: 85–6). Ugyanis noha számos példája van szõrványaink körében a megnevezõszós szerkezetek alkalmazásának, még több olyan esettel találkozunk, ahol a magyar név ilyen formula nélkül van beiktatva a latin szövegbe. E két forma váltogatása teljesen általános az oklevélszövegekben, erre példaként ismét elsõ eredetiben fennmaradt oklevelünkben lássunk egy részletet: 1055:

Rivulus namque, qui dicitur Fuk ... ad lacum Turku ... usque ad Zakadat ... ad angulum aruk (DHA. 150,1–7).

A szerkezetes és az a nélküli használat között nehéz különbségeket felfedezni, hiszen adott esetben ugyanazok a névformák még egyetlen oklevélen belül is hol így, hol úgy fordulnak elő. Ezért úgy gondolom, hogy az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet. Mindamellet néhány apró különbség észrevehető közöttük.

A szerkezetes formában megnevezőszóval bevezetett nevek a szövegben éppen körülírással jellegük révén nyelvi szempontból kétségkívül nagyobb súllyal vannak jelen, mint a szövegbe egyszerűen beillesztett szavak. Ez a kitüntetett nyelvi helyzet gyakran együtt jár az oklevélben tartalmi szempontból is kiemelt szerepet játszó hely nevének a megemlítésével. A pécsváradi bencés apátság alapítólevele szerint a király 41 falut adományozott, amelyeknek részben a határát is leírja az oklevél szövege: +1015/+1158/[1220 k.]: Prima *Fonsol nominatur*, que ab oriente terminatur *Salsuh*, ab oriente *Aruc*, ab occidente *Chrumvrowozov*, a septemtrione *Ruzii*. Secunda *Chomur nominatur*, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*. Tercia *Zumla nominatur*, que stb. (DHA. 73,8–12). Az oklevélben a birtokok nevei tehát mindig szerkezetes formában szerepelnek, a többi név viszont e nélkül illeszkedik a leírásba. E törekvés azonban — noha a szövegszerkesztésből megítélésem szerint jól kivehető — még az oklevél viszonylag nem hosszú szövegében sem valósul meg kivétel nélküli érvényességgel.

A szerkezetes és az egyszerű formák használatában különbség látszik a tekintetben is, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert hely említéséről van-e szó. A fontosabb, szélesebb körben ismert helyek neve mellett ritkábban fordulnak elő megnevezőszók. Talán e különbség magyarázza a Tihanyi alapítólevél már idézett szövegrészének kétféle szerkesztési formáját is: 1055: in loco, qui *vulgo dicitur Tichon*, super *Balatin* (DHA. 149,31). Itt azonban figyelembe kell venni azt is, hogy — mint ahogyan a korábbiakban láttuk — a jelentős, ismert helyek neve gyakran szerepel latinul: erre azonban az itt tárgyalt szövegszerkesztési probléma, amely s magyar nyelvű elemek beiktatásával van összefüggésben, magától értetődően nem vonatkozik.

Ha az oklevélszövegben ugyanaz a név kétszer vagy többször is előfordul, és az első helyen megnevezőszós szerkezetben szerepel, akkor a további említések — különösen közeli szöveghely esetében — rendszerint szerkezetes forma nélküliek. Ilyen megoldást a Tihanyi alapítólevélben is találunk: 1055: Locus est alius, qui dicitur *Huluoodi*, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet; et ab eodem *Huluoodi* (DHA. 150,3–4). Ilyenkor a második említés mellett nem ritkán egy visszautaló szerepű névmási elem (*eodem*, *ipse*) is található.

BENKŐ LORÁND a korai oklevelekben szereplő *Földvár* nevek (például 1340: *Sub monte Feldwar vocato*) kapcsán megemlíti, hogy a mellettük szereplő *vulgo*, *vulgariter*, *dictus*, *vocatur*, *nuncupatur*-féle “kitételek” is implicite jelölői annak, hogy az ilyen esetekben nem tényleges várakról, castrumokról van szó (1998: 130). BENKŐ megfigyelését egy másik, a bennünket itt jobban érdeklő irányba is kitérítjük: az általa felsorolt megnevezőszók használatát ezekben az esetekben az indokolja, hogy a szerkezet főtagjaként álló szó (*mons*, *monticulus* stb.) és a név földrajzi köznévi része (*vár*) — amely rendszerint a megjelölt hely fajtajára utal — között ellentmondás van, tudniillik nem várról, hanem valójában egy dombról van szó. Más példák is mutatják, hogy olyankor, amikor a név lexikális tartalma ellentmond a megjelölt hely latin földrajzi köznévvvel is kifejezett jellegének, az oklevél-fogalmazók a megnevezőszós szerkezetek használatával igyekeznek ezt az ellentmondást feloldani. Ezt adott esetben még a magyar név latinra fordításával is megtoldhatják: 1259/1327//1402: *prope monticulum, quod castrum nuncupatur* (Gy. 1: 144). Az itt bemutatott helyzetben a megnevezőszós szerkezetek használatát viszonylag gyakorinak láthatjuk, ám ebből természetesen nem következik az, hogy e formulákat ne használnák olyankor is, amikor a szerkezet főtagja és a helynév földrajzi köznévi része pontosan megfelel egymásnak: 1318: *transit fluvium Thelek pothoka vocatum ... aquam Zkurbyn vocatum ... ad fluvium Megee pothoka vocatum et iuxta ipsum Megepothoka* (Gy. 1: 139). (Az utóbbi két forma az ismétléses előfordulás szerkezeti különbözőségét is jól mutatja.)

KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynévi szórványok mellett szereplő *vulgariter*, *vulgo*, *vulgo dicitur* típusú megnevezőszók, illetve az ilyeneket tartalmazó latin kontextus azt igazolja, hogy “az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Véleményével alapvetően egyet lehet érteni, ám azt is le kell szögezni ugyanakkor, hogy azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg. Másrészt persze az sem következik KÁZMÉR megfogalmazásából, hogy e körülírással szerkezetekben csakis nevek szerepelhetnek. Számos példa mutatja ugyanis, hogy ezek a formulák nemcsak a neveknek a szövegbe illesztésére voltak használatosak, hanem közszavakénak is: azaz alkalmazásuk általában a magyar nyelvi elemeknek a latin szövegbe való beiktatását segítette elő. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy az efféle szerkezetek elsősorban nem arra utalnak, hogy a bennük levő magyar elemek tulajdonnevek, hanem inkább arra, hogy magyar nyelvűek.

Ennek igazolására célszerűnek tűnik egy olyan, az oklevelekben előforduló közszoói csoportot az itt tárgyalt szempontból tüzetesebben megvizsgálni, amely kellően nagy számú példát szolgáltat számunkra, s amelynek az elemzése révén esetleg fény derülhet a tulajdonneveknek és a közszoóknak az e szerkezetekben való eltérő megjelenésére is. Közismert, hogy az oklevelekben a határleírások-

ban gyakran előfordulnak magyar nyelvű fanevek: ezek ugyan nemcsak köznévi értékben állhatnak, de itt csakis a kétségkívül közszói szerepükre voltam tekintettel, azokra, amelyek mellett a latin *arbor* vagy *lignum* minősítés áll, s ezek közül is — a lehető legnagyobb egyértelműség végett — csak azokat vettem figyelembe, amelyekben a *fa* utótag is szerepel. Forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első kötetét (Gy. 1.) használtam, amelyben a fönt jelzett szavak százas nagyságrendben fordulnak elő. (A vizsgálathoz jó segítséget adnak a HA. 1. megfelelő szócikkei.)

A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fáknek — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt. Az oklevelek a határjelként álló fákra hol latin, hol magyar nyelven utalnak. Egy 1313-ból való oklevélben például sorrendben az alábbi formák fordulnak elő: *arbor Egerfa*, *arbor pirus*, *arbor kerkus*, *3 arbores surgentes de una radice Gertanfa dicte*, *arbor Gertanfa dicta*, *arbor tilie magna*, *arbor magna hangas Byk vocata*, *arbor ilex*, *arbor tilie*, *arbores cerasarum*, *magna arbor ceraseus que est cruce signata*, *arbor Ihorfa vocata*, [*arbor*] *Ihorpha dicta*, *arbor pirus*, *arbor Egurfa dicta* (Gy. 1: 385). A latin és a magyar említések — úgy tűnik — különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a szövegben. Arra is van példa, hogy a latin és a magyar forma közvetlenül egymás mellett szerepel: +1294/1471: *arbor pomi* et *arbor egurfa* (Gy. 2: 507). A magyar formák többnyire egyszerűen az *arbor* után állnak, ám vannak olyanok is, amelyek — mint a fenti példák között is néhány — megnevezőszerű szerkezetben (*dicta*, *vocata*) vannak megemlítve. Ezek a formák azonban összességében csekélyebb számúak, a vizsgált korpusz több száz fanevéből csak néhány tucatnyi tartozik ide.

E szerkezeteket megvizsgálva kitűnik, hogy bennük az esetek többségében a *dico* (*dicere*) valamely származéka szerepel, gyakran a *vulgo* adverbiummal együtt: 1247: *sub arbore, que vulgo dicitur gurtanfa* (Gy. 1: 374), 1324: *arbor quod vulgo naarfa dicitur* (Gy. 1: 528), 1321: *arbor tulgfa vulgo dicta* (Gy. 1: 539), 1330: *arborem borkolchafa dictam* (Gy. 1: 377). Ritkábban fordulnak elő a *voco* származékai: 1308: *ligneam Narfa vocatam* (Gy. 1: 232), 1313: *arbor Ihorfa vocata* (Gy. 1: 385), a *nomine* használatára egyetlen példa van: 1212/1397/1405: *arbor nomine Twlfa* (Gy. 1: 328).

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar elemek beillesztésére használt megnevezőszók között vannak olyanok, amelyek tulajdonnevek és közszavak mellett egyaránt használatosak: ezek az általában is leggyakrabban előforduló *dico* és *voco* származékai. A tulajdonnevek mellett sűrűn álló *nomine* és *nomino* (illetve származékai) közszók mellett azonban csak elvétve szerepelnek. Az *appello*, *cognomino* és *nuncupo* használatára pedig példát sem találtam. Ez a megoszlás valójában megfelel a fenti latin szavakban — a jelentős fogalmi egyezés mellett — megmutatkozó jelentéskülönbségeknek, amelyet eredetükből és ezzel össze-

függően asszociatív kapcsolataikból adódó eltéréseik is jól érzékeltetnek. A *nomen* 'név' az alapja a *nomino*, *cognomino* és a *nuncupo* (*nomen* + *capere*) szavaknak, ami a tulajdonnevek melletti használatukat is magyarázza. Nem ilyen speciális a jelentése viszont a *dico*-nak (ez a *deico* 'rámutat' szóval van összefüggésben) és a *voco*-nak, ami a *vox* 'szó, hang' származéka. A bizonyos fokú elkülönülést az alábbi fanévi példa is szemléletesen mutatja: 1329//1388: *arbor magalfa vulgariter vocata, que Nyugulmfa appellatur* (Gy. 1: 279), amelyben a közsói említéstől való elkülönítést ráadásul még az egyedi, feltehetően tulajdonnévi értékű megnevezésnek a befoglaló szerkezete is hangsúlyozza.

Az oklevelekben nagyon ritkán olyan szavak is előfordulnak, amelyek sem helyek, sem személyek megnevezésével nem kapcsolatosak, így ezek közsói értékéhez kétség sem férhet. Ezek mellett ugyanazokat a megnevezőszókat találjuk, mint amelyeket a fanevek mellett: 1247: *porcum triennem, qui vulgo artan dicitur* 'ártány, herélt kandisznó' (Gy. 1: 476), 1248/1265//1421: *de navi, que kerep dicitur* 'kerephajó' (Gy. 2: 192), 1288: *vivario ... piscium ... vulgariter barka* 'bárka' (Gy. 2: 261), 1331: *birra, que vulgariter cherge vocatur* 'köpeny, ködmön' (Gy. 2: 176), 1329: *de curru, quod in vulgarico masa dicitur* 'mázsa(szekér)'; *de alio pisce, quod vulgo Took dicitur* 'tok(hal)' (Gy. 1: 817–8).¹⁰

5.2. A megnevezőszóval alkotott formulák, amelyek a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését segítik elő, a helyet jelölő kifejezések esetében mint szerkezetek mindig a hely fajtáját, jellegét megnevező főszóhoz (*villa*, *fluvius*, *arbor* stb.) kapcsolódnak. E latin földrajzi közneveknek azonban önmagukban is fontos szerepük van a neveknek a szövegbe történő beillesztésében: a *fluvius* *Keres* és az ehhez hasonló formák ugyanis értelmileg ugyanazt fejezik ki, mint amit a nyelvilag bonyolultabb, körülíró jellegű megnevezőszós szerkezetek verbálisan is tükröznek: 'a Keres nevű/nevet viselő folyó', 'az a folyó, amelynek Keres a neve/amelyet Keresnek neveznek'. Az ilyen helyzetben előforduló latin földrajzi közneveknek a magyar nevek mellett betöltött szerepét ebben az összefüggésben is meg kell tehát vizsgálni annak érdekében, hogy a szórványok nyelvi helyzetéről, jellegéről még pontosabb képet kapjunk. Azt is meg kell azonban ezzel kapcsolatban jegyezni — bár mostani témánkhoz nem tartozik szorosan hozzá —, hogy az efféle latin szavak pusztán a szöveg elemeként, azaz nem magyar nevek környezetében is gyakran előfordulnak, ami teljesen érthető, hiszen ezek nélkül helyekről szólni, fekvésüket, határaikat stb. bemutatni aligha lehetne.

BALÁZS JÁNOS jó négy évtizeddel ezelőtt a tulajdonnevek jelentéséről értekezve tért ki az itt tárgyalandó témára, mégpedig nem is csupán középkori okleveleink nyelvviségének jellegzetességeként érintve, hanem ennél is jóval általá-

¹⁰ Ilyen megnevezőszóval alkotott szerkezetek "A magyarországi középkori latinság szótára"-ban (MKLSz.) feltűnő bőséggel fordulnak elő.

nosabb keretbe állítva a problémát. Gondolatmenete — amelyet fontossága miatt viszonylag részletesen szükséges idézni — abból indul ki, hogy egy meghatározott nyelvi közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév személynév-e vagy helynév, ha pedig helynév, akkor mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb. Mivel azonban más nyelvűek ezt nemigen tudhatják, “az idegen nyelvű följegyzésekben rendszerint szükséges egy-egy magyarázó szó vagy mondat közlése arra vonatkozólag, hogy a szórványként megadott tulajdonnevek kiknek vagy miknek a nevei” (BALÁZS 1963: 47). Megállapítását az ókori szerzők írásgyakorlatával is alátámasztja: “Minél kevésbé volt ismeretes egy-egy nyelvi közösségben valamely tulajdonnév, annál szükségesebbnek érezték kiegészíteni csoportjelölő értelmezővel. Nyilván ez is magyarázza, hogy Hérodotosznál a görögök legtöbbször aligha ismert Maros mint [...] ’Maros folyó’ szerepel. [...] Megfigyelhetjük, hogy a római történetírók gyakran szinte kínos gonddal igyekeznek tájékoztatni olvasóikat afelől, hogy az elbeszélésükben emlegetett tulajdonnevek helységnevek-e vagy más földrajzi nevek, s ha helységek nevei, akkor e helységek mekkorák: faluk, mezővárosok vagy nagyobb városok-e.” (i. m. 46).

Az idegen nyelvek között a tulajdonnév-használat terén megmutatkozó e sajátos viszonyoknak BALÁZS röviden vázolja a nyelvlélektani háttérét is: “az idegen nyelvű följegyzések írói az efféle esetekben szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a neve a leírt tulajdonnév” (i. m. 48). E magyarázatnak a mai nyelvhasználat körülményeit szemlélve is hitelt adhatunk, hiszen a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híranyagokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnak a kitétele. A középkori oklevélírói gyakorlat ismeretében ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy ezeknek a szerkezeteknek az oklevelekben való gyakori használatát — az általános nyelvlélektani motiváltságot sem tagadva — közvetlenebbül magyarázhatja az, hogy a nótáriusok mint fontos szövegszerkesztési szabályt sajátíthatták el e formák használatát.

BALÁZS JÁNOS — mint az egyik fenti idézet is mutatja — ezeket az elemeket értelmezőnek tekintette. Joggal jegyezte meg azonban ezzel kapcsolatban J. SOLTÉSZ KATALIN, hogy ezek jelölésére az “értelmező” szó ugyan nagyon találó volna, ám ez a terminus nyelvtanilag mást jelent, s ilyen értelemben a név és a földrajzi köznévi kapcsolata csak mint jelző és jelzett szó viszonya fogható föl (1979: 112). KISS LAJOS e szavakat a logikából kölcsönözött, BALÁZS gondolatmenetéhez jobban igazodó terminussal *genus proximum*-nak mondja (1991/1999: 206).

DEME LÁSZLÓ érvelése alapján pedig névtartozékoknak is tekinthetjük őket (1989).

A fenti tényezők — úgy vélem — kellőképpen igazolják, hogy a magyar helynevek mellett a latin földrajzi köznevek szerepeltetését nemcsak az oklevél-leírások logikai menete, a pontos és egyértelmű azonosíthatóság követelménye, hanem a két különböző nyelvi rétegnek az egymáshoz illesztése is indokolja. Azt, hogy a nyelviségnek itt valóban fontos szerepe van, BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus gesztájával kapcsolatban tett — az e dolgozat 4.1. pontjában korábban idézett — megfigyelése is jól mutatja: a Magiszter a *Körös*-t és a *Maros*-t magyarul említve mindig a *fluvius*-szal együtt használja, ám latin változatukat alkalmazva nem szerepeltet mellettük földrajzi köznevet. BENKŐ nemcsak az egyes esetekben konkrétan, hanem általában is fontosnak tartja a Mestertől szinte minden magyar tulajdonnév mellé kitett latin földrajzi köznevek (*fluvius*, *castrum*, *civitas*, *silva*, *portus*, *terra*, *lutum* stb.) szerepének nyelvi, névtani vizsgálatát (1998: 85).

Anonymus gesztájában az ilyen “vegyes” jellegű nyelvi szerkezetek előfordulását BENKŐ több helyütt is jóval gyakoribbnak mondja, mint az “önmagukban” álló neveket (vö. például 1996: 235–6). A vízneveknél számba veszi azokat az eseteket is, amelyek e téren kivételesnek számítanak, mivel “A Magiszter sok tucat vízelnevezésének túlnyomó többségében szinte kínos következetességgel teszi ki a latin köznévi kíséző elemet” (BENKŐ 1998: 179). Elmaradhat viszont ritka kivételként a köznévi járulék a legnagyobb vizek nevénel (*iuxta Danubium*), két víz viszonyának kifejezésekor (*inter vag et gron*), két folyó ismétlésében a másodiknál (*a fluvio zomus usque ad crisisium*) és bizonyos igék mellett (uo.). Az itt említett első típus nagyjából megfelel annak is, amit a Maros és Körös esetében láttunk: a nagyobb folyók nevei ugyanis többnyire — Anonymusnál éppúgy, mint az oklevelekben — latin nyelven fordulnak elő, sőt az ismétléses típusban is ilyen formákat láthatunk példaképpen.

BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus szövegszerkesztési eljárásával kapcsolatos megállapításait jórészt az oklevelek névhasználati formái is megerősítik. Általában ezekre is érvényes, hogy mind a nagyobb, ismertebb helyek megnevezései, mind a latin fordításban előforduló nevek mellett ritkábban áll latin nyelvű földrajzi köznévi. De azért kivételesnek a név és köznévi együttes használata az ilyen esetekben sem tartható, az alábbiakhoz hasonló példákat ugyanis viszonylag nagy számban találunk okleveleinkben: 1296: *iuxta fluvium Drauwe* (Gy. 1: 282), 1325/1334: *fluvio Tycie* (Gy. 1: 846).

A latin nyelvű névhasználat — úgy tűnik — meglehetősen erős kritériumnak számít, hiszen gyakran kisebb, tehát szélesebb körben bizonyára kevésbé ismert helyeket, vizeket is viszonylag következetesen említenek latin földrajzi köznévi nélkül, ha ezek latinra fordítva vagy más módon latinizálva szerepelnek a szövegben. Ilyen magukban álló vízneveket a 4.1. pontban az *-a* végűek közül már

említettem (*Mosztonga, Bodza, Zsitva*), az adataikat itt nem ismétlem meg. A latin földrajzi köznév feltűnő gyakorisággal hiányzik az olyan jelzői részében lefordított, így összességében is latinul említettnek tekinthető víznevek mellől, amelyekre a fent idézett helyen szintén jó néhány példát mutattam be (*Holt-Vajas, Kis- és Nagy-Küküllő* stb.), itt ezt a *Nagy-Okor*-nak egy előfordulásával toldom meg: 1257: vadit ad *Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375).

A fenti példa egyben azt is mutatja, hogy a latin földrajzi köznév meglétét vagy hiányát befolyásolhatja az említett név ismételt előfordulása is: a *Magnum Okur* a latinsága miatt áll egyedül, az *Okur* önálló említése mellett feltűnik a *flumen*, majd önmagában jön elő újra a folyónév. Hasonló váltakozást számos más esetben is láthatunk: 1086: *iuxta fluvium Arpas ... vadit per Arpas ... predictus fluvius Arpas* (DHA. 251,16–18). Amint azt a két eset közti különbség is mutatja, a tágabb szövegkörnyezetbeli ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznév megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások változtatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta.

Többjelentésű helynevek esetében — amelynek leggyakoribb példáit az azonos nevet viselő folyóvizek és a mellettük fekvő település névazonossága adja — az oklevél-fogalmazók láthatóan különös gonddal igyekeztek a latin földrajzi köznév segítségével feltüntetni azt, hogy a szóban forgó helyek közül adott esetben melyikről is van szó: 1256: *circumdat possessionis Neste ... ad locum, ubi meatus rivuli Neste vocati* (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous ... ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). A földrajzi köznév elmaradása ilyen helyzetben egészen kivételesnek számít, főleg olyankor, ha a név mindkét értelemben ugyanabban az oklevélben van megemlítve. Hasonló névhasználatra számos további esetet találunk, például Abaúj vármegye azonos település- és víznevei között: a *Bódva, Bózsva, Gadna, Garadna, Ida, Kolbása, Miszla, Monaj, Ósva, Pocsaj, Pocsim, Ronyva, Rudnok* említéseinél (ezekre lásd TÓTH V. 2001 megfelelő címszavait).

A magyar nevek mellett álló latin földrajzi köznevek alkalmazásával kapcsolatban fölmerülhet az a kérdés is, hogy e köznevek megléte vagy hiánya mutat-e valamiféle összefüggést a helynév belső szerkezetével. Ha ugyanis a magyar név olyan lexikális elemet tartalmaz, amely a hely fajtájára utal (*falu, patak, halom* stb.), akkor arra is gondolhatnánk, hogy ilyen esetekben a hasonló értelmű latin minősítések kitételét az oklevél-fogalmazók esetleg kevésbé tarthatták fontosnak, mint más neveknél, sőt az ismétlést akár zavarónak is érezhették. Ezt azonban az oklevelekben nemigen lehet tapasztalni. MEZŐ ANDRÁS például fölhívja

a figyelmet arra, hogy a *possessio*, *terra*, *villa*, *praedium* típusú szavak “ugyanolyan következetességgel megvannak a *-laka*, *-háza*, *-falva* stb. utótagú nevek előtt is”, mint másutt (1981: 97). De számos ilyen példát idézhetünk a víznevek vagy a domborzati nevek köréből is: 1270/1272: *ad rivum Vluespotok ... ad rivum Azevspotok ... in rivum Bykpotok* (Gy. 1: 83), 1298/1390: *ad montem Borsowhyg vocatum* (Gy. 1: 785). Az ilyen esetek feltűnően gyakori előfordulása alapján megkérdőjelezhető BENKŐ LORÁNDnak az az Anonymusra vonatkozó megállapítása, amely szerint a *fluuium Souyou* és a *silua que dicitur Peturgoz* adatok azt tanúsítják, hogy “Névtelenünk nem ismerte a ’víz, patak’ jelentésű *jó*, valamint a R. ’erdő’ jelentésű *gaz* szót” (1996: 236).

A helynevek mellett álló latin földrajzi köznevek jellegét elsősorban természetesen maguk az oklevelekben említett helyek határozzák meg. Mivel a diplomákban — lévén szó többnyire birtokok adományozásáról, megnevezéséről — legfontosabb szerepük a birtokoknak, településeknek van, így érthető, hogy az e fogalmi körbe tartozó szavak szerepelnek bennük legnagyobb számban. A legrégebbi okleveleinkben való előfordulási arányaikról a DHA. mutatója alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a *villa* és a *terra* mintegy 200 alkalommal van megemlítve, feleannyi *praedium* és körülbelül 30 *civitas* szerepel az oklevelekben, és mindössze egy-egy adatot találunk az *oppidum*-ra és a *pagus*-ra (DHA. 516–38). E fogalmak között természetesen markáns különbségek vannak: a *praedium* és a *terra* inkább (föld)birtokot jelöl, de az utóbbi szó más, természetföldrajzi jelentésben is használatos, a *villa* és a *pagus* kisebb települést, falut jelentett, az *oppidum* és a *civitas* pedig várost. Ám e terminusok jelentésében átfedések is vannak, amit az mutat leginkább, hogy azonos települést többféle minősítéssel is elláthattak, másrészt pedig időben is változott e szavak használata: a későbbiekben például az *oppidum* jóval gyakoribb lesz, mint a *civitas*.

Mindezeket figyelembe véve egy-egy település státusának megállapításában a mellette álló latin nyelvű minősítések jó fogódzót adhatnak. Ennek alkalmazására legutóbb BENKŐ LORÁND mutatott szép példát, aki a *Petlend* nevekről megállapította, hogy — mivel mellettük mindig *terra*, *possessio*, *praedium* szerepel, de soha nem áll *villa* vagy *pagus* — ezek nem jelölhettek falut, számottevőbb települést, hanem inkább ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentésük lehetett, ami azonban nem jelentett lakatlanságot (2003: 201). Ugyancsak ő az Anonymusnál előforduló *partes* földrajzi köznévnél a gesztabeli ’valaminek a környéke, vidéke, valamihez tartozó terület’ jelentését tisztázta úgy, hogy egyrészt bevonta a vizsgálatba a hasonló jelentésű elemeket, másrészt ezeknek a helynevekkel való összekapcsolási módjait mutatta be (1998: 179).

Többféle földrajzi köznévről szerepel a folyóvíznevek mellett is. Ezek használatában a jelentésbeli érintkezés mellett természetesen a különbségek is megmutatkoznak: a *flumen* inkább nagyobb folyót, folyamot jelöl: 1279: *inter flumine*

Morus et Kris (Gy. 1: 842), a *torrens* 'gyors folyású hegyi patak' jelentésben áll többnyire: 1086: ad *torrentem Grenice* (DHA. 250,42–3). A megfelelő földrajzi köznévi megválasztása azonban — úgy tűnik — a szövegező nyelvi, stiláris ismereteivel és érzékenységgel is összefüggésben lehet. Az 1113. évi zabori oklevélben szereplő több tucatnyi kisebb-nagyobb víz neve mellett például csak a *fluuius* és az *aqua* minősítéseket találjuk (DHA. 392–3). Anonymus rendszerint a *fluuius*-t használta, de ritkán a *rivulus*-t és az *aqua*-t is (BENKŐ 1998: 179). A DHA. mutatójában leggyakrabban az *aqua* és a *fluuius* szerepel, jóval ritkábban a *rivulus* és a *flumen*, de van példa az *alveus* említésére is a víznevek mellett. Máshol előfordul ilyen szerepben a *vena* és a *fluuiolus* is.

Az egy-egy névfajta mellett használatos rokon jelentésű, azonos jelentésmezőbe tartozó latin földrajzi köznevek használatának vizsgálata hozzásegíthet bennünket a régi magyar névadás és a szókincs pontosabb megismeréséhez is. A víznevek példájánál maradva: a nevekben igen gyakori magyar földrajzi köznevek (*patak, ér, séd, jó, ügy* stb.) jelentésének és használatának számos körülményét világíthatják meg a fajtajelölő latin közsók.¹¹ Más oldalról persze nem minden szó igazán alkalmas az ilyen vizsgálatokra, hiszen például számos víznév mellett az általános jelentésű *aqua* 'víz' szerepel, amely ráadásul nemcsak földrajzi köznévként, 'álló- vagy folyóvíz' jelentésben: 1055: per medium *aque*, que vocatur Culun (DHA. 151,9–10), hanem anyagnévként, 'folyó vagy tó vize' értelemben: 1113: in ea sunt duae insulae in *aqua* Vvac (DHA. 393,26) is állhat a nevek mellett.

A 'hely' jelentésű *locus* szinte bármiféle név mellett előfordulhat: 1327/1589: ad *locum Bekas hat* (Gy. 1: 636), 1248/1326: in *loco*, qui *Bozyasheg* vocatur ... in *locum Forkosku* (Gy. 1: 767), 1293/1323: ad qd. *locum Feyrnad* vocatum (Gy. 1: 753), 1270/1272: ad *locum Rowozlyk* (Gy. 1: 83). A *locus* általános jelentése miatt — noha a mellette álló helynévnek jól felismerhető a lexikális szerkezete, sőt még esetleg földrajzi köznévi is található benne — gyakran csak bizonytalanul tudjuk meghatározni az általa jelölt hely jellegét: 1332/1414: ad *locum Baba wreme* (Gy. 1: 753), 1211: in *loco* ... *Bureuohul* (Gy. 1: 864), 1192/1374/1425: ad *locum*, qui dicitur *Farcasagastou* (Gy. 1: 236). Még nehezebb a *locus* mellett az etimológiailag nem áttetsző nevek jelöltjének a meghatározása: 1257: in *loco* qui dicitur *Chergeud* (Gy. 1: 375), 1256: per *locum Merahorka* (Gy. 1: 124), 1327>1410: versus *locum Feyruar* 'Papi határában említett hely' (Gy. 1: 129), más adat alapján TÓTH VALÉRIA *Feyrnar*-ra javítja és *Fehérnyár*-nak értelmezi a formát (2001: 49–50), sőt olykor pusztán az olvasása is: [1330 k.]: ad *locum Hehnestu* (Gy. 1: 515).

¹¹ Az ilyen elemzés lehetőségére és eredményességére jó példát mutat e kötetben RESZEGI KATALIN tanulmánya, amely a *bérc, halom* és *hegy* nevekbeli előfordulásait vizsgálja.

Arra, hogy oklevélíróinknak a különböző helyfajtákat kifejező szavak terén a nyelvi ismerete nagyon gazdag és differenciált lehetett, több tényezőből is következtetni lehet. Közvetlenül leginkább abból, hogy az oklevelekben milyen jellegű latin földrajzi köznevek szerepelnek. Ezek teljességéről képet kapni csak meglehetősen hosszadalmas kutatómunka révén lehetne, ám az is jelez valamit az e téren megmutakozó gazdagságból, hogy például a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának második kötete (Gy. 2.) alapján összeállított HA. 2., amely az összes GYÖRFFY-től megemlített nem települést jelentő helynevet tartalmazza, csaknem 80 latin földrajzi köznevet sorol fel (14–5), pedig csupán azok szerepelnek a listában, amelyek magyar nevekre vonatkozóan fordulnak elő az oklevelekben. Azt, hogy a régi magyar kultúrában az írástudók képzésében is fontosnak tarthatták a földrajzi köznevek magyar–latin megfeleléseinek elsajátítását, az is mutatja, hogy legrégebbi, XVII. század előtti szójegyzékeinkben és szótárainkban e szavak nem kis számban vannak jelen: a “Régi magyar glosszárium” csaknem 70 ilyen magyar szót sorol fel: *árok, barlang, berek, bükkös* stb.

A latin földrajzi köznévek és a magyar helynévek a kapcsolata néha sajátos grammatikai formában jelenik meg. BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál a latin földrajzi köznév mellett a latin nyelvű vagy latinosított magyar tulajdonnév genitívuszi formában is megjelenhet: *fluuium thyŹcie, in riuulum nyitre, iuxta fluuium culpe*. E szerkezeteket genitivus explicativusnak, azonosító birtokos szerkezetnek tekinti (1998: 89), s felveti, hogy ezek magyar birtokos jelzős szerkezeteket takarhatnak (*Tisza vize* stb.), esetleg még olyankor is, amikor a szerkezetben latin genitívuszbba nem tehető magyar nevek szerepelnek: *iuxta fluvium Jouxas*, ami fedhet egykorú *Jószás vize, Jószás pataka* stb. formát is (1996: 236). Ez kétségkívül elképzelhető, ám hangsúlyozni kell, hogy ezek a magyarban is csupán szerkezetek lehettek, azaz bennük a birtokos személyjelet viselő földrajzi köznév nem volt része a helynévnek.

A latin szövegben a név előtt álló földrajzi közneveknek és a magyar helyneveknek a kapcsolata sokszor nem ítéhető meg olyan egyértelműen és viszonylag nagy biztonsággal, mint ahogyan a korábban említett példákban azt láthattuk. A magyar nevek latinra fordításával kapcsolatban már utaltam olyan esetekre, amelyekben a latin földrajzi köznév felfogható a magyar név latinra fordított részének is. Láthattuk, hogy a jelenség, azaz a latin földrajzi közneveknek a névhez tartozása vagy függetlensége bizonyos névfajták esetében az átlagosnál is nehezebben ítéhető meg: különösen a hegynevek, a szigetnevek és a személynévi eredetű településnevek között találhatók szép számmal kétes esetek (ezekre a 4.2.–4.4. pontokban láthatunk példákat). Egy alaktani típus, az *-s* képzőt tartalmazó nevek kapcsán már BÁRCZI GÉZA is utalt arra, hogy nehéz eldönteni a mellettük álló latin “magyarázó szók” hovatarozását (1958: 157), s e problémát KÁLMÁN BÉLA is megemlítette (1967: 345). BENKŐ LORÁND is úgy

látja, hogy a *lutum Zerep* típusú említésekben roppant nehéz megállapítani, hogy a latin köznévi elem a név része-e vagy “csak P. mester pontosító törekvésének terméke”, azaz az adott esetben az egykori névalak *Szerep-mocsár* vagy *Szerep* volt-e (1996: 235–6). Az ilyen kétes esetek megítélésében az lehetne leginkább a segítségünkre, ha a kérdéses névnek közel egykorú adatai viszonylag nagy bőségben állnának rendelkezésünkre, bár kizárólagos érvényű eredményre még ilyen feltételek mellett sem juthatnánk, tekintettel a nevek alaki változékonyságának számos ismert esetére. Még távolabbi és még kevésbé biztos támaszt adhat az efféle ügyekben az, hogy egy-egy névfajta vagy névszerkezeti típus egyedei között esetleg analóg mintákat is figyelembe vehetünk.

6. Az eddigiekben főleg a magyar elemek latin szövegbe való beiktatásának körülményeit vizsgáltuk meg, elsősorban a latin nyelv felől közelítve a problémához. Áttekintettük, hogy milyen esetekben fordították le latinra a magyar helyneveket, illetve hogy a vulgáris nyelven szereplő nevek milyen típusú latin szerkezetekben jelennek meg a szövegekben. Mindezt persze elsősorban a magyar nyelvű elemek értékelése szempontjából vizsgáltuk meg a fentiekben is, az alábbiakban azonban még erősebben igyekszem a figyelmet a magyar szórványokra összpontosítani, mégpedig leginkább egy sajátos, viszonylag ritkábban elemzett csoportjuknak, a helyeket jelölő községi értékű elemeknek az oklevelekben való előfordulására.

6.1. A latin megnevezőszerű szerkezetek kapcsán már szó volt arról, hogy az oklevelekben feltűnően gyakran szerepelnek magyar fanevek, és az 5.1. pontban láthattuk azokat a jellegzetes szövegezési formulákat is, amelyekben ezek leginkább előfordulnak. Nem esett azonban szó arról, hogy mi az oka a fanevek magyar nyelvű említésének. A dolgozat legelején idézett, inkább régebben hangoztatott, a szórványok létrejöttét általában magyarázó érvet, mely szerint a vulgáris nyelven való szereplésnek az az oka, hogy az oklevél-fogalmazók nem tudták latinra lefordítani őket, ebben az összefüggésben érdemes lehet közelebből is megvizsgálni. A szókincsvizsgálatokban gyakran olvasható az a megállapítás, hogy a nyelvekben a növények megnevezései általában igen sokszínű szócsoportot alkotnak, amelynek elemei olykor bonyolult és sokrétű kapcsolatban vannak egymással. Így van ez a magyar fanevek esetében is, hiszen tudjuk, hogy a népnyelvben régebben is, ma is azonos fajtákat különféle nevekké neveznek meg, továbbá hogy e szómezőn belül a nyelvjárásterület különböző részein jelentős különbségek mutatkoznak stb. Nem lenne tehát teljesen indokolatlan, ha az oklevelek magyar faneveinek alkalmazásának okaként a nyelvismeret hiányosságát hoznánk fel, mégpedig akár kétfelől is megtámogatva az érvelést. A nyelvjárási különbségek miatt nagyon is elképzelhető ugyanis, hogy az egy-egy adott területen használatos faneveket nem föltétlenül ismerte az oklevél-fogalmazó, aki valamely más területről származott. Másrészt még inkább

gondolhatunk ebben az összefüggésben a latin nyelvtudás hiányosságaira, a megfelelő latin szó nem ismeretére is.

Ennek az elvileg lehetséges magyarázatnak azonban számos példa ellene szól. Olyan közismert, gyakori fák (*bükk, tölgy, nyár, fenyő* stb.) megnevezései is előfordulnak magyarul, amelyek latin megfelelőjét a nótáriusok nagy valószínűséggel ismerhették. Még erősebb bizonyítékul szolgálnak azok az esetek, amelyekben a magyar fanév nem egyszerűen az *arbor* (ritkábban a *lignum*) szó mellett áll, hanem pontos latin megfelelővel azonosítva szerepel: 1318: *arbor fagy*, quod vulgo dicitur *bykfa*; *arbor kercy*, quod vulgo dicitur *theulgyfa* (Gy. 1: 139), 1329/1416: *arborem silicis* in vulgarico *zilfa* vocatas (Gy. 1: 74), 1329/XIV.: *populee* vulgariter *nyarfa* dicte (Gy. 1: 327), 1330: *arborem quercus cherfa* dictam (Gy. 1: 377). E példák meggyőzően mutatják, hogy a fanevek magyar nyelvű említését a latin nyelvtudás hiányosságával magyarázni nem lehet. Azt azonban éppúgy nem tudjuk megvilágítani, hogy mitől függ e kétféle szerkezetnek az alkalmazása, mint ahogy nem találtunk korábban (az 5.1. pontban) magyarazatot arra sem, hogy mihez igazodik a fanevek latin vagy magyar nyelvű említése. Az oklevélírók nyelvismeretéhez e téren is némi adalékul szolgálhat régi szójegyzékeink és szótáraink ide vonatkozó anyaga, amelyben összesen mintegy száz fanevet találunk (RMGL. 211–5).

A fákat jelölő szavak persze nemcsak közszóként fordulnak elő az oklevelekben, hanem tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként is. Talán egy bizonyos fa neveként áll az alábbi adat: 1268: ad *Peturfaya* (Gy. 2: 223), erdőt jelöl viszont egy ehhez hasonló alakú név: [1230]/1231: *Yanusfaya* (Gy. 1: 237). Fanevek igen gyakran szerepelnek kétrészes nevek utótagjaként: 1228/1378: *silva fagi* qui vocatur *Madabiki* 'Mada bükke' (Gy. 2: 45), de az sem ritka, hogy önmagukban állnak helynévként: 1330/1477: *montes Gerechygh et Cher* (Gy. 1: 247). Itt azonban ezekkel az előfordulásokkal nem foglalkozom, csakis a köznévi említéseket vizsgálom.

A közszói használatot illetően rendkívül fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az oklevelek ilyen szerepű magyar fanevei miféle nyelvhasználói körhöz köthetők. Tükrözhetik-e ezek a szavak — a szórványok általános megítéléséhez hasonlóan — a helyi nyelvhasználatot? Ezt kizárni természetesen nem lehet, hiszen elképzelhető, hogy a határbejáráskor a helybeliek ajkáról följegyzett szavakként kerültek be az oklevelek szövegébe, ám ez a lehetőség nem ad magyarazatot minden esetben a közszók oklevélbeli szereplésére. HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet arra, hogy a Horvátország és Szlavónia területére vonatkozó oklevelek határjárásaiban számos magyar fanév, illetőleg földrajzi köznévi (*bérc, séd, öttevény* stb.) szerepel. E szavakról azt is megállapította, hogy "mint magyar jövevényszavak egyáltalán nem, mint helynevek pedig igen ritkán szerepelnek szláv többségű területeken", s ebből következően "ezekről azt kell mondanunk, hogy legnagyobb részben adminisztratív úton kerültek a latin szö-

vegekbe” (1970: 236). Ez a megállapítás nyilván magyar nyelvű területek határjárásaira is igaz lehet, hiszen a határjárók ilyen körülmények között is támaszkodhattak saját nyelvi ismereteikre a fák megjelölésében. Azt mondhatjuk tehát, hogy az oklevelekben közszőként álló fanevek a helyi nyelvhasználatot éppúgy jellemezhetik, mint az oklevél fogalmazójának a nyelviségét. Hogy e két lehetőség közül egy-egy oklevélben melyik valósul meg, eldönteni nem lehet. E téren legföljebb akkor mutathatnánk fel némi eredményt, ha faneveink szóföldrajzi elterjedtségéről a régi magyar nyelvben az idevonható teljes anyag feldolgozása révén valamiféle képet kaphatnánk, s az egyes oklevélbeli említéseket ehhez tudnánk viszonyítani.

6.2. Az oklevelek helyet jelölő szórványai között a fanevek mellett egy másik nagyobb szócsoporthoz is van, amellyel kapcsolatban a közszői használat gyanúja felmerülhet: a földrajzi közneveké. Ezek közszői vagy tulajdonnévi értékének a fent mondottak értelmében ezúttal nem névrendszertani szempontból van jelentősége, hanem abban a tekintetben, hogy ennek alapján az oklevelekben szereplő nyelvi elemek használatát megkísérelhetjük a beszélők szélesebb köréhez, vagyis a kérdéses hely lakóihoz vagy pedig — másik lehetőségként — az oklevél fogalmazójának a személyéhez kötni. Az oklevelek szórványainak ez a fajta érteke nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti és helynévtörténeti szempontból egyáltalán nem érdektelen, ám a földrajzi köznévi alakú adatok e tekintetben való megítélése még a fanevek nyelvi státusának a vizsgálatánál is jóval több és összetettebb problémát vet föl. Ebből következően az e téren esetleg remélhető eredmények az eddigieknél is kevésbé határozottan körvonalazódhatnak, ám az itt figyelembe vehető szempontoknak pusztán a felvetése is szolgálhatja az előrelépést, a kutatások e téren való megalapozását és további irányainak a kijelölését.

Annak a meghatározása, hogy az oklevelekben előforduló, önmagukban álló földrajzi köznevek egy-egy adott helyen tulajdonnévi vagy közszői értékben szerepelnek-e, annak a korábban tett általános megállapításnak a fényében fontos tehát, amely szerint a magyar nyelvű tulajdonnevek jobbára, sőt talán döntő többségükben a kérdéses hely lakóinak a nyelvhasználatát tükrözik, míg a közszők nem feltétlenül kizárólag e körhöz kapcsolhatók, hanem legalább ilyen joggal feltehető az is róluk — különösképpen pedig bizonyos csoportjaikról —, hogy az oklevél fogalmazója saját nyelvi készségére támaszkodva emelte be őket a latin szövegbe. Pontos határokat, csoportokat kijelölni e téren ugyanakkor nyilvánvalóan több okból sem lehet. Közismert, hogy a későbbi-mai nyelvben számos olyan helynév létezik, amely csupán egyetlen földrajzi köznévből áll, ám a teljesen egyértelműen megítélhető esetek megléte ellenére mégis megállapítható, hogy a hasonló formák közszői vagy a tulajdonnévi értékének a meghatározása még az élő nyelvben sem mindig egyszerű. Az efféle nyelvi jelenségek státusának a megítélését a pragmatikai, szociolingvisztikai, névrendszertani

szempontok segíthetik ugyan, de minden helyzetben alkalmazható, általános érvényű szabályt mégsem tudunk felállítani. E nehézség érthetően hatványozottan jelentkezik a történeti forrásadatok megítélésében. Néhány szempont azonban az oklevelek ilyen jellegű elemeivel kapcsolatban is felvethető.

Bizonyos helyzetekben a tulajdonnévi érték nagyon határozottan megállapítható. Kétségtől helynevekkel állunk szemben az olyan esetekben, amikor a régi előfordulást a tulajdonnévként való későbbi, esetleg mai használat is megerősíti. A Bihar megyei *Ér* 'a Berettyó jobb oldali mellékvíze' már a XIII. század közepétől ilyen formában van megemlítve: 1265/1282: iuxta *Eer* (Gy. 1: 647), és számos további adattal fordul elő az Árpád-korban (vö. HA. 1: 76). Ugyanez áll a Fejér megyei *Sár*-ra is: 1192/1374/1425: iuxta aquam *Sar* (Gy. 2: 353, további adatai: HA. 2: 53), amely később *Sárvíz*-ként szerepel (vö. FNESz.). Régi nevét egyes ágai, szakaszai jelzővel viselték: *Elő*-, *Közép*-, *Mög*-, *Nagy-Sár* (vö. HA. 2: 49–52). Az Esztergom megyei *Sár* neve: 1193: ab aqua *Sar* (Gy. 2: 236) víznévként nem maradt ugyan fenn, de a mellette fekvő település nevében jelzőként ma is megvan: *Sárisáp* (vö. FNESz.). A Székesfehérvár közelében levő nagyobb tónak ma *Velencei-tó* a neve (vö. FNESz.), de a középkorban *Fertő*-nek hívták: 1193: in Agar iuxta *Ferteu* (Gy. 2: 345). A következőes régi névhasználat nyilvánvalóvá teszi, hogy a legkorábbi említései (vö. HA. 2: 49) is tulajdonnévi értékűek.

Kétségtől tulajdonnévi használatról beszélhetünk az olyan esetekben is, amikor a földrajzi köznévi nem csupán a községi jelentésének megfelelő helyfajta-ra vonatkozóan fordul elő, hanem — emellett vagy akár enélkül — más típusú helynek a jelölőjeként is. A Nógrád megyei *Patak* falu első említésekor például így szerepel: 1255: in uallem fluminis *potok* ..., inde ad uillam *potok* (FNESz.). Talán hasonló a *Fok* határjelként való említése is: [1177]/1405: habent metas ... que vocatur *Fuc* (Gy. 1: 184), valamint az *Ér* egy völgy nevéként: 1311: ad uallem *Er* (Gy. 2: 423). Arra is van példa, hogy egy földrajzi köznévi előfordulást az oklevél más nevei alapján ítéldünk tulajdonnévnek: 1330: monticulo *Beerch* ... viam *Beerchuth* (Gy. 1: 85).

Az itt említett külső tényezők alapján nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthető földrajzi köznévi alakú nevek adatai formai tekintetben — egy-két kivételtől eltekintve — a latin szövegkörnyezetbe egységes módon illeszkednek bele: vagy latin földrajzi köznévi után állnak, vagy bármiféle külön szerkezet nélkül szerepelnek a szövegben. A bihari *Ér* adataival szemlélítve: 1274: iuxta *fluvium Her* (Gy. 1: 604), 1330: possessio Gyosteluk iuxta *fluvium Er* (Gy. 1: 639), illetve 1278: villa Kaga iuxta *Her* (Gy. 1: 629), 1307: iuxta *Er* prope Dyozeg (Gy. 1: 613) stb. Azok a földrajzi köznévi alakú szórvány-előfordulások, amelyekről a későbbi használat vagy más körülmény alapján nem állapítható meg tulajdonnévi vagy községi értékük, viszonylag ritkán szerepelnek az itt bemutatott, a tulajdonnevek használatában is alapvetőnek tekintett (vö. 5. pont)

kétféle szerkezeti formában. E szócsoporthoz meglepően kevés példánk van a latin földrajzi köznévi + magyar szórvány közvetlen kapcsolatára. Leggyakrabban a *sár* szerepel ilyen formában, s a mellette levő különböző latin minősítések a jelölt helyek sokféleségét is mutatják: 1274: *iuxta aquam Saar* (Gy. 1: 488), 1293: *ad lutum Saar* (Gy. 1: 462), 1393: *supra rivulum Saar* (Gy. 1: 729). Egyes szavak mellett nem a legjellemzőbb közszei jelentésüket kifejező latin köznévi áll: 1277: *ad planitiem Ozov* 'síkság' (Gy. 2: 358), 1310/1338: *iuxta lacum Eer* 'tó' (Gy. 1: 662), 1211: *ultra stagnum ... Ewren* 'tó' (Gy. 1: 706), vagy az általános értelmű *locus* fordul elő: 1299/XIV.: *ad locum Fuk* (Gy. 2: 141), és csak ritkán szerepel viszonylag pontos megfelelés: 1322/1338: *per silvam Ereztuem* (Gy. 1: 608), 1327: *ultra rivulum Patak* (Gy. 1: 459). Ritkának számít a magyar földrajzi köznévi a szövegbe közvetlenül történő beszerkesztése is: 1055: *ad angulum aruk* (DHA. 150,7), [1230]/1231: *ad ripam Sar et transit Sar* (Gy. 1: 237).

A földrajzi köznévi alakú szórványok nagyon gyakran állnak megnevezőszós szerkezetekben, de csak bizonyos típusúakban. Az 5.1. pontban bemutatott formák közül itt nincsenek képviselve azok, amelyek jellegzetesen tulajdonnevek mellett szerepelhetnek (*appellatur, cognominatur, nuncupatur*), és a szintén ide sorolható *nominatur*-ra, illetve *nomine*-re is csak egy-egy példát találtam: 1300: *meatus fossati que vulgariter Fuk nominatur* (Gy. 1: 540), 1244>1347: *fluvius quidam nomine Fuk* (Gy. 1: 291). A *dico* és a *voco* különböző származékai (*dicitur, dictus, vocatur, vocatus*), amelyek a fent hivatkozott fejezetben tulajdonnevek és közszei mellett egyaránt gyakorinak bizonyultak, e csoportban is nagyon sűrűn előfordulnak, és ahogy ott is: feltűnően sokszor a *vulgo*-val együtt. Néhány példa a különböző változatokra: 1055: *Rivulus namque, qui dicitur Fuk* (DHA. 150,1–2), 1249/1291: *ad rivum, qui dicitur Er* (Gy. 1: 313), 1318: *ad monticulum quod vulgo Holum dicitur* (Gy. 1: 139), 1267/1380: *ad qd. fossatum longum aruk dictum* (Gy. 1: 369), 1113: *De villa Crali est terminus quidam fons, qui vocatur furras* (DHA. 393,13), 1313/1339: *ad 1 vallem Ozou vocatam* (Gy. 1: 141), 1329/1406: *super qd. monticulo ... vulgo domb* (Gy. 1: 154). A sok hasonló adat mellett feltűnő, hogy az oklevelekben önmagában álló földrajzi köznévként leggyakoribb *patak*-ra csak egyetlen egy ilyen típusú említést találtam: 1299: *per fluvium potok vocatum* (Gy. 1: 794).

Ezek a megnevezőszós szerkezetek bizonyos esetekben nem egyszerűen valamely latin földrajzi köznévihez kapcsolódnak csupán, hanem a latin szöveg szinte körülírja, megmagyarázza a magyar kifejezést: 1210: *via que dicitur parata, que vulgo vocatur Etteuen* (Gy. 2: 575), 1244/1333: *cum portione in Danubio, videlicet piscatione usonum que tana vulgariter appellatur* (Gy. 2: 588), 1330: *terram suam per se purgatam irtvan dictam* (Gy. 1: 355). A többféle körülírás néha kiegészíti egymást: 1086: *ad cumulum qui dicitur hatar ... ad signum, quod vulgo dicitur hotar* (DHA. 251,20, 252,17–18); 1086: *per medium ru-*

ris, quod dicitur *theluch* (DHA. 250,40–41), 1228: *culta terra ville vulgo teluc* (Gy. 2: 218), 1274: *in terra fimata que vulgariter teluk vocatur* (Gy. 2: 398). Az *eresztvény* mellett álló latin megnevezések sokszínűsége is a jelentés specifikus jellegére utal: 1231: *saltus, qui vulgo Eresteun dicitur* (Gy. 1: 440), 1284: *in permissorio vulgariter Erestwyn vocato* (Gy. 1: 159), 1316: *super angulum 1 rubeti quod vulgariter erestwyn dicitur* (Gy. 1: 87), 1327: *per medium qd. parvam silvam vulgo eresthwen vocatam* (Gy. 1: 69).

A szórványként magukban álló földrajzi közneveknek a fentiekben bemutatott csoportja a tulajdonnévi vagy közszoói értéket illetően is bizonytalanul áll előttünk. Az egyértelműen meghatározható tulajdonnevek és közszoók jellegzetes szerkezetbeli helyzete és az itt valamelyest körvonalazódó típusok egyezései alapján legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy a latin földrajzi köznevekkel álló magyar földrajzi köznévi alakú szórványok (*fluvium Er*) és azok, amelyek speciális szerkezet nélkül illeszkednek bele a latin szövegbe (*ripa Sar*), formai jegyeik alapján inkább a tulajdonnevekhez állnak közel, míg azok, amelyek megnevezőszerű szerkezetben szerepelnek, inkább közszoóknak mutatkoznak. Ezt azonban még olyan jellegzetességnek sem tekinthetjük, amely akár e vitatott besorolású elemeknek egy nagyobb hányadára egyedenként is igazolható megállapítás lenne. A tulajdonnévi vagy közszoói jelleg megítéléséhez segítséget adhat az adott oklevél egésze is. Egyes oklevelekben ugyanis feltűnően gyakran szerepelnek pusztán földrajzi köznévi alakú említések, s ez inkább arra utalhat, hogy az oklevél-fogalmazó nem annyira helynevekkel, hanem inkább közszoókkal igyekezett leírni a szóban forgó birtokok határait.

Van azonban e szavaknak egy olyan csoportja is, amelynek a tagjai kétségtelenül közszoói szerepű szórványoknak tekinthetők. Ezek jó részének a létrejötté az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható, pontosabban a szövegalkotás e sajátos módjának a korábban említett nyelvlélektani körülményeivel. Az alábbiakban bemutatandó közszoói kifejezéseknek a latin szövegben való megjelenése a kétnyelvű szövegalkotás bizonyos fokú zavaraként is értelmezhető.

A latin szövegben álló magyar földrajzi köznévi közszoói értékére utal az előtte jelzőként álló *quidam* (*quaedam, quoddam*) 'valamely, egy bizonyos', valamint *unus* (*una, unum*) 'egy' szó: 1234: *iuxta 1 Eresthwen* (Gy. 1: 476), 1299/XIV.: *transiens finem 1 beerch in planitie* (Gy. 2: 141), 1307: *ad 1 Dumb* (Gy. 2: 71), 1320: *vadit in 1 meesde ... in 1 parlag* (Gy. 1: 83); 1268: *ad quidam mege* (Gy. 2: 223), 1291: *transit Danubium quidam fuk* (Gy. 2: 389), 1294: *ad quidam potok, videlicet locum agnosum, viminosum et arundinosum vel iuncosum* (Gy. 1: 345). Hasonló szerepű ismételt említéskor az *alius* (*alia, aliud*) 'másik': 1271: *ad alium Berch super quo stat 1 holm* (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: *ad 1 holm ... ad alium holm* (Gy. 2: 77) és az *alter* (*altera, alterum*) 'másik': 1229/1230/XIV.: *per locum rivuli ... Her ... transit locum rivuli alterius ... Her* (Gy. 2: 420). Közszoói jellegre utal az is, ha a szavakat 'vagy' jelentésű kötőszó (*seu, vel*) kap-

csolja össze. Ez előfordulhat két magyar szóval: 1267/1380: *ascendit quidam zurduk vel horhag* (Gy. 1: 369) és latin–magyar megfeleltetéssel is: 1409–1414: *alweum sew fok* (DHA. 293,16). Arra is van példa, hogy egy oklevél megújításakor valamely latin földrajzi köznevet magyar szóval adnak vissza: 1086: vadit ad *munimentum*; megújítása 1234-ből: vadit ad *aruch* (Gy. 2: 603).

Egyértelműen közszói szerepűek az oklevelekben azok a magyar földrajzi köznevek, amelyek a szövegben említett egy-egy helynévre, illetve az általa jelölt helyre utalnak vissza: 1211: *stagnum Harrangud usque locum ... Harrangud foca ... iuxta eundem Foc* (Gy. 1: 864), 1239: ad *Nogaruk ... per idem Aruk* (Gy. 1: 421), 1323: ad *Zarrazer ... in fluvium similiter Eer vocatum* (Gy. 1: 770), 1296: *ascendit per Kyzepbirch ... per eundem Birch* (Gy. 2: 131). Ilyen helyzetben leggyakrabban a *patak* fordul elő: [1240]: ad *Lypouch potoka ... iuxta illud potok ... in capite illius potok* (Gy. 1: 810), 1291: ad *Nogyfyzpataka ... in eodem patak* (Gy. 2: 501), 1349: *Zaldubuspotak ... ubi idem Potak in fluvium Olth cadit* (Gy. 2: 197), néha közszói említésre is visszautalóan: 1275: ad *1 potok et per ipsum potok* (Gy. 2: 559). Van példánk a helynév birtokos személyjeles földrajzi köznévi részének mechanikus ismétlésére is: 1245/1588: ad *Beredinca pathaka et per pathoka* (Gy. 2: 511), sőt arra is, hogy a *patak* a földrajzi köznevet nem tartalmazó névre utal vissza: 1299/XIV.: *descendit in vallem, que vocatur Zazarzorbow ... ascendit per ipsum potak ... per idem patak ... cadit in patak* (Gy. 2: 177). Mint a fenti példák is mutatják, a visszautaló szerepű szó mellett jelzőként legtöbbször az e funkciót kifejező névmási elem áll (*idem, ille, ipse, similis, eodem*).

A magyar helynevek mellett szokásos latin nyelvű földrajzi köznévi helyén is állhat olykor magyar közszói elem. Ilyen példákat leginkább a *bérc* és a *patak* esetében találunk: 1333/1334: *ascendit ad qd. berch Sumus* (Gy. 2: 512), 1332: ad qd. aliud *pothok Dubrokapathaka* (Gy. 1: 84), 1334: *intrat in qd. potok Magapataka* (Gy. 2: 538). E formák gyakran megnevezőszós szerkezetben fordulnak elő: 1243/1335: qd. *Lyget, quod vocatur Borsodi Dubodel* (Gy. 2: 533), 1243/1335: *in culmine minoris berch que dicitur Ternahora [□: Cernahora]* (Gy. 2: 533), 1329: *ascendit ad beerc Niresbeerc vocatum* (Gy. 2: 82), 1323/1390: *super qd. Berch Kukyly vocato* (Gy. 1: 95), 1291: ad qd. *patak Sygypataka nomine* (Gy. 2: 501), 1326/1375: ad qd. *patak Garadnapatak vocatum*, a szövegben később: ad *predictum fluvium Garadnapataka vocatum* (Gy. 1: 150). Hasonlók az alábbi szerkezetek is: 1336: *in qd. pothak videlicet Rechkepataka* (Gy. 2: 532), 1281/1364: *lacus nomine Rozna vulgariter malaka dicti* (Gy. 1: 273). A fenti példák között több olyan is van, amelyben a magyarul álló földrajzi köznévi elem a névben nem is szerepel, sőt olyan esetek is előfordulnak, amelyekben a helynévben más földrajzi köznévi található: 1315/1370/1752: ad *1 potok Pastaaya vocatum ... salit ipsum potok* (Gy. 2: 77), 1256: *Iuxta uiam super Byrc Saturhygy* (OkI Sz.), 1256: *Deinde ascendit ad unum Berc qui uulgo Eregeteuhgy*

uocatur (OkISz.). Magyar fajtajelölő közszót még részben latinra lefordított helynév mellett is találunk: 1291: ad qd. *patak* nomine *patak Prepositi* ... in meatu eiusdem *patak* (Gy. 2: 501).

A magyar földrajzi közneveknek az itt bemutatott eseteit, amelyek kétségtelenül közszóként szerepelnek az oklevelek nyelvében, sokkal inkább lehet az oklevél-fogalmazók nyelvi teljesítményével összefüggésbe hozni, mint az oklevélben leírt terület beszélőihöz kapcsolódó nyelvi elemként felfogni. Ez persze többnyire csak elvi különbségtételt jelent, hiszen — mint láttuk — e közszavak többnyire megtalálhatók a megemlített helynevek részeként is, ami viszont kétségtelenül a kérdéses terület nyelviségével áll kapcsolatban. Azt, hogy e magyarul előforduló közszavak elsősorban az oklevél szövegéhez tartoznak tehát, nem pedig a szóban forgó terület helynévanyagához, az is mutatja, hogy olykor szinte a latin szöveg magyar jövevényszavaként szerepelnek. Kaphatnak latin jelzőt: +?1061/1272//1376: per *longum aruk* (DHA. 168,13), 1338: ad *magnum Aruk* (Gy. 1: 303), 1271: In vno *sicco potok* vadit (OkISz.), 1315/1370/1752: descendit ad *1 siccum potok* (Gy. 2: 77), állhatnak birtokos jelzős szerkezet főtagjaként: +?1326/1330//1712: de *bana omnium metallorum* (Gy. 2: 495), 1325: ad *Banya lapidum molarium* scilicet ad montanam Domen (Gy. 1: 197), sőt szinonim jelentésű magyar szót is értelmezhetnek: 1358: Ad *vnum patak* quod *wlgo vocatur Er* (OkISz.). Az MKLSz. szócikkei közé beiktatta az oklevelekben feltűnő gyakorisággal szereplő fafajtákat jelölő szavakat, s e döntés azt sugallja, hogy a szótár szerkesztői a magyarországi középkori latin nyelv jövevényelemeiként fogják fel e megnevezéseket.

7. Az eddigiekben tárgyalt jelenségek tanulságait az alábbiakban összegezhethetjük. Az oklevelekben szereplő szórványok nyelvi háttérében két tényezőt láthatunk. E nyelvi formák tükrözhetik egyrészt a helyi névhasználatot, amely nyilvánvalóan a helyi nyelvhasználat része, másrészt azonban gyaníthatjuk mögöttük az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását is. Tisztán és egyértelmű határozottsággal e rétegeket és hatásokat szétválasztani természetesen nem lehet, de — mint igyekeztem ezt bizonyítani — vannak olyan kritériumok, amelyek alapján bizonyos elemeket kisebb-nagyobb valószínűséggel a szövegező nyelvi lenyomataként értékelhetünk. Fölmerül azonban az a kérdés is, hogy a lejegyző által használt szavak, nyelvi elemek forrását vajon hol keressük: a nótárius anyanyelvjárásában-e, vagy esetleg valamiféle normatörekvés megnyilvánulásaként foghatjuk-e föl inkább ezeket.

Az oklevél-kibocsátás hivatali háttere, a kancellária és a hiteles helyek intézménye az oklevelezés bizonyos fokú egységesülését is biztosította. A magyar oklevéltan klasszikusa, SZENTPÉTERY IMRE így jellemzi e folyamatot: “Az illető kor jogi és műveltségi viszonyaival kapcsolatban itt [ti. a kancelláriában — H. I.] fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlat-

ban bizonyos egyformaságot teremtettek, s melyek az ugyanazon kancelláriából kikerült okleveleket egymáshoz hasonlókká, származásukat pedig felismerhetővé teszik” (1930: 5). E megjegyzés elsősorban nyilvánvalóan az oklevelek egészére, formai és tartalmi kellékeire vonatkozik, s nyelvileg legfeljebb a diplomák latin nyelvű anyagával hozható összefüggésbe.

BENKŐ LORÁND nyelvemlékeink magyar nyelvű anyagában is megfigyelhetőnek tartja ezt az egységesítő törekvést a korai ómagyar kor írásgyakorlatában: “a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárás mód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175). BENKŐ Anonymus *ö-ző* sajátosságait korábban mint saját nyelvjárásának jellegzetességét mutatta be, újabban azonban inkább afelé hajlik, hogy “a geszta tárgyalt jelensége mögött — írója saját nyelviségének érvényesítési lehetőségét sem teljesen kizárva — valószínűbben olyan *t u d a t o s í r á s b e l i t ö r e k v é s* húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti” (2003: 159).

A normatörekvések azonban nemcsak a magyar szórványok helyesírási-hangtani sajátosságaiban mutatkoznak meg, hanem véleményem szerint esetenként kitapinthatók a szóhasználat síkján is. A norma érvényesülését mutatja, hogy a magyar helynevek helyett bizonyos esetekben szinte teljes egyöntetűséggel, máskor pedig feltűnő gyakorisággal használnak latinra fordított névformákat. Valószínűleg e normatörekvést tükrözi az is, hogy — mint a fentiekben láttuk — *patak* és *bérc* szavunk különös gyakorisággal fordul elő közszoói értékben az oklevelek szövegében. Ezek az előfordulások nem annyira a helyi beszélt nyelvre utalhatnak, hanem sokkal inkább az oklevél fogalmazójának nyelvhasználatához kapcsolhatók. A *patak* és a *bérc* fogalomkörébe tartozó más szavak, amelyek nagy számban mutathatók ki a régi helynevekben (például *ág, árok, ér, fok, jó, sár, séd, víz* stb., illetve *halom, hegy, kő* stb.) a fent bemutatott szövegtípusokban közszoói használatban csak elvétve fordulnak elő. Ennek oka a *patak*-nak és a *bérc*-nek a feltehető korabeli általános jelentésében (’folyóvíz’, ’kiemelkedő térszíni forma’) éppúgy kereshető, mint az oklevélíróknak az egységre törekvő szóhasználatában.

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: *ÁNyT.* 1: 41–52.
BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Bp.
BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
BALOGH LÁSZLÓ (1970), A földrajzi nevek struktúrája: *NyK.* 72: 95–124.

- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás: *MNy.* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 21–94.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban: *MNy.* 89: 10–19.
- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül?: *MNy.* 91: 402–11.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913.*
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok: *MNyTK.* 183: 282–6.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány: *NyudÉrt.* 70: 196–200.
- GYÖRKÖSY ALAJOS (1984), *Latin–magyar szótár.* Bp.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből: *NyudÉrt.* 70: 235–9.

- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása: *Nyr.* 95: 457–63.
- HAJDÚ MIHÁLY (1982), *A Csepel-sziget helynevei*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- K. = KÁZMÉR 1970: 129–304.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz: *NytudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez: *MNyTK.* 140: 179–85.
- KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), *Savaria — Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- KISS LAJOS (1991/1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul: *MNy.* 87: 327–30. Újraközlése: KISS LAJOS 1999: 203–7.
- KISS LAJOS (1992/1999), *Cuius regio, eius nomen?*: *Magyar Tudomány* 1992: 129–35. Újraközlése: KISS LAJOS 1999: 55–62.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KRISTÓ GYULA (1986), A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről: *NÉ.* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA főszerk. (1994), *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázлата*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai: *MNyTK.* 160: 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek: *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955: *MNy.* 51: 3–9.
- PAPP LÁSZLÓ (1961), Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből: *MNy.* 57: 183–94, 325–31.
- PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Bp.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
- RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp.

- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig: *Történelmi Szemle* 39: 335–44.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. Második, bővített kiadás. Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.
- TARNAI ANDOR (1984), “A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Abauj és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- VÁCZY PÉTER (1974), Anonymus és kora. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 13–37.

Rácz Anita

Népeségtörténet és helynévkutatás

A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz

1. A helynevek vizsgálata nem pusztán a nyelvészet számára jelent értékes forrásanyagot a nyelvtörténet különböző területein (névrendszer, nyelvjárás, névjárás stb.), de eredményei a történelem számára is jól hasznosíthatók, hiszen a településtörténetre, illetve a népességtörténetre vonatkozóan is megbízható eligazítást adhatnak.

Nem véletlen tehát, hogy a helynevekkel (település- és víznevekkel, mikro-nevekkel) foglalkozó nyelvészeink és történészeink kutatásainak középpontjába került az a kérdés, hogy vajon mennyire hasznosíthatók e nevek egy adott terület etnikai viszonyainak meghatározásában. A témában a legkorábbi, módszerét tekintve a későbbi próbálkozásoknak is mintául szolgáló munka MELICH JÁNOS korszakos műve „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929), amely helyneveink megfejtésével kívánta felvázolni a Kárpát-medence honfoglalás kori etnikai állapotát. KNIEZSA ISTVÁN a MELICH által már kitaposott ösvényen haladt tovább a „Magyarország népei a XI.-ik században” (1938) című monográfiájában. Amint azt a cím is mutatja, a szerző leginkább a magyar szállásterület megrajzolásával foglalkozott, s kutatásai eredményét térképre is vetítette. Dolgozata minden hasonló témával foglalkozó kutató számára szilárd viszonyítási pontot jelentett a szerző szándékaival összhangban, mivel — módszerét gondosan végiggondolva — maga sem titkolta, hogy biztos alapot kíván nyújtani a később jövő kutató nemzedék számára, olyat, „amelyre a jövő kutatás nyugodtan támaszkodhat” (368). Célját elérte: a kutatók KNIEZSA eredményeit és módszereit napjainkig komolyabb fenntartás nélkül elfogadták. KRISTÓ GYULA azonban néhány éve a „Magyarország népei Szent István korában” címen közzétett tanulmányában KNIEZSA eredményeinek pontosítását kísérelte meg. Néhány ponton kritika alá vonta módszerét, s megállapította, hogy „A Kárpát-medence általa szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései (12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek” (2000a: 10). KRISTÓ kizárólag írott forrásokra támaszkodva egy rövidebb időszak, Szent István korának etnikai állapotát vázolta fel a helynevekhez képest jóval nehezebben értékelhető személynevek és bizonyos köznevek tanulságát is figyelembe véve. Módszertani tekintetben is új ala-

pokra helyezett — ám nem minden fenntartás nélkül elfogadható — kutatásának eredménye azt mutatja, hogy a X. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a szláv nyelven beszélők túlsúlya volt jellemző, számban őket követte a magyarul beszélők csoportja. A század folyamán a szlávok létszáma csökkent, míg a magyaroké folyamatosan nőtt. E két csoportot követte a számarányában jóval kisebb török és még kisebb német ajkú lakosság.

Lényegében e tanulmány gondolatainak folytatásaként, ám bizonyos tekintetben összegző munkaként értékelhetjük a szerző közelmúltban megjelent, „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című könyvét (KRISTÓ 2003), amely a Kárpát-medencében élő idegen népek történetét három szempont alapján mutatja be: hol szálltak meg a medencén belül, milyen volt társadalmuk, s hogyan alakult az igazgatásuk rendszere. Bár e kérdések teljességgel a történelmi kutatások tárgykörébe utalhatók, a szerző maga is megjegyzi: „Nem térhettem ki viszont nyelvészeti jelenségek megtárgyalása elől. Módszertani alapelvnek itt is azt tekintem, hogy az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben.” (i. m. 15). Alapelvének indoklásaként KRISTÓ elősorolja azokat a kétségeket, amelyek a nyelvi/helynévi adatoknak a lakosság etnikai hovatartozására vonatkozóan nem mindig száz százalékos megbízhatóságára mutathatnak: 1. Biztosan idegen etnikumú volt-e a népnévvel kapcsolatba hozható településnevek lakossága? 2. Milyen korhoz köthetők az *-i* képzős népnévi alapú településnevek? 3. Etnikummeghatározók-e a pusztá népnévi eredetű településnevek? 4. Meghatározó-e a helynév etimológiája az etnikai minősítésben? 5. Magyarítottak-e helyneveket az írószervek: a kancellária, a hiteles helyek? (i. m. 15–9). E kérdéseket, kétségeket is szem előtt tartva és rájuk lehetőség szerint valamilyen választ is adva dolgozatomban a régi Bihar megye etnikai viszonyait kísérlem meg felvázolni az 1600-ig adatolható településnevek alapján.¹

2. A magyarok lakta területeken az idegen etnikum jelenlétét a nyelvészet oldaláról a településnév-anyag két nagy csoportja alapján szokás vizsgálni: az egyik csoportot azok a magyar eredetű egy- vagy kétrészes nevek alkotják, amelyekben népnevek fordulnak elő (KNIEZSA 1943: 124), míg a másik csoportba az ún. névátvétellel a magyar helynévrendszerbe került nevek sorolhatók. A népneveket tartalmazó korai településnevekből azonban a fentebb felsorolt kétségek feltétlen jogossága miatt csak kellő óvatossággal szabad etnikumra vonatkozó megállapításokat tennünk. A népnevek ugyanis nem csupán közvetlenül válhattak egy település nevévé, de gyakori az a jelenség is, hogy a népnév előbb személynévvé lesz, s valamilyen oknál fogva (legtöbbször a birtoklás ténye miatt) az e személynevet viselő egyén a közvetlen névadó (de vö. BENKŐ 1998: 117–8). Az ilyen esetekben természetesen nemigen lehet minden tekintetben

¹ Forrásaim: A., Anjou-Oklt., ComBih., Cs., Gy., J., VR., ZsO.

megbízható és feltétlenül kizárólagos érvényű következtetéseket levonni a település népiségére vonatkozóan. A vizsgálat egyik nehézségét tehát a népnévből való településnév közvetlen “eredetének” megállapítása jelenti. A másik nehézséget a névadás sajátossága adja: egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy egy nagyobb területen (esetünkben Bihar megyében) csakis azokon a területeken élt idegen népesség, amelyeket a helynevek esetlegesen mutatnak. A névadás motivációi között ugyanis csak az egyik lehetséges szempont a lakosok etnikai hovatartozásának kifejezése: elképzelhető, hogy valamilyen természeti jellemző, a lakosok foglalkozása stb. lesz a névadó jegy. Emellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy meglévő településre utólag történt betelepítés vagy betelepülés nem feltétlenül jelenik meg a névadásban, a település eredeti neve sokszor változatlan marad (persze van példa a népnévi előtaggal való bővítésre is, ezt lásd később).

A népnévi eredetű településneveknek a lakói etnikai hovatartozására vonatkozó forrásértéke egy újabb problémát is felvet: eldönthető-e egyértelműen, hogy a helynév az ottani lakosok vagy a település környezetének etnikumára utalóan is ad-e információkat? A hagyományos felfogás (amelyet KNEIÉZSA munkái is tükröznek) a településnevek funkciójából indul ki: minden településnév legfontosabb szerepe az egyértelmű identifikáció, a környezettől való világos megkülönböztetés, tehát az elkülönítés igénye hozza őket létre. Ebből pedig az következik, hogy az ilyen elnevezéseket a környezet adja, s azt is biztosan lehet tudni belőlük, hogy a környező lakosság nem a névben megnevezett etnikumhoz tartozik, tehát a település lakossága mintegy népszigetként különül el tőlük (vö. KNEIÉZSA 1938: 405). De mire utalhatnak az olyan helynevek, amelyek népnévből lett személynévre vezethetők vissza? Mivel a helynévadásnak ez a módja (puszta személynévből településnév) csak a török és a magyar névadási rendszert jellemzi, azt biztosan állíthatjuk, hogy az ilyen településnevek névadója (mivel jelentős török népességgel mint névadóval komolyan nem számolhatunk) csakis a magyar lakosság lehet.

Egy terület etnikumával kapcsolatos megállapításokhoz a nyelvészet hatókörén belül a helyneveken kívül esetleg a személynevek vizsgálati eredményei is hozzájárulhatnak. Ám ez igen ingatag talaja lehet komolyabb következtetések levonásának. Ennek igazolására egy az általam vizsgálttól eltérő korszakra vonatkozó, ám ma is tanulságos vállalkozást mutatok be. A történész ACSÁDY IGNÁC az 1715–20-as jobbágyösszeírás alapján próbálkozott meg a bihari személynevek etnikai vonatkozásainak megállapításával (1896). Vizsgálatai során abból a feltevésből indult ki, hogy minden magyaros alakú név viselője magyar volt. Azóta bebizonyosodott, hogy eredményei valójában használhatatlanok. ACSÁDY ugyanis nem vette figyelembe, hogy a románoknak sokáig csak keresztneve volt, s a hatósági összeírások alkalmával az összeírók vagy ragadványnevet adtak nekik (foglalkozás, tulajdonság, származási hely stb. alapján), vagy az apjuk ke-

resztnevét tüntették fel második névként. A jobbágyok esetenként a birtokos nevét vették fel. Az összeírók azonban másféle tevékenységet is folytattak: “magyarítottak”, ha például egy oláh (román) névnek magyar megfelelője is létezett, nem ritkán az került az összeírásokba (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 383–6). Ha tehát a rendelkezésre álló személynévi anyagot is szeretnénk megvizsgálni, erős kritikával kell közelíteni hozzá, igen mélyreható vizsgálatot szükséges folytatni szinte névről névre haladva. A személynevekből levont tanulságok azonban önmagukban nem elégségesek az etnikai összetétel jellemzésére: a helynévi (településnévi, mikronévi) adatok és a történeti vizsgálatok eredményeinek figyelembevétele együtt vezetheti a kutatót helyes következtetésekre.

Bihar megye etnikai viszonyainak vizsgálata korántsem mondható előzmény nélkül valónak. A honfoglalás utáni időszakra vonatkozóan e területet érintően is komoly kutatásokat folytatott KNEZSA ISTVÁN, s eredményeit a már korábban említett munkájában (1938) foglalta össze. A későbbi időszakra vonatkozóan JAKÓ ZSIGMOND “Bihar megye a török pusztítás előtt” című munkájában (1940) településről településre haladva dolgozta fel Bihar történetét 1526-ig, s ebben természetesen a népességre vonatkozó megjegyzéseket is tett. GYÖRFFY ISTVÁN szintén történész szemmel vizsgálta Dél-Bihar népességi viszonyait a kezdetektől egészen a XX. század elejéig (1915/1942).

A településnevek tanúsága szerint megyénk területén a legkorábbi időszakban a magyar, a szláv, a sajátos problémát jelentő székely népcsoport jelenlétét lehet kimutatni, illetve néhány törökségi népet jelző helynév is elősorolható. A megye déli részén a XIII. századtól jelentős román etnikum jelent meg. Ezeken kívül kisebb számban német és vallon lakosság nyomára is bukkanhatunk. E tanulmányban arra vállalkozom, hogy a helyneveket (településneveket és a mikro-neveket) vonjam vizsgálat alá. Mindemellett azonban a személynevekre is érdemes egy pillantást vetni, még akkor is, ha a belőlük levonható következtetéseket (a fentebb mondottak értelmében) nem szabad kritika nélkül kezelni és túlértékelni. A téma vizsgálatában igen fontosak a történettudomány eredményei is. Azt mondhatjuk, hogy a nyelvtudomány és a történettudomány kutatásai egymást segítik, eredményeik egymást kiegészítik: az egyik tudományban jelentkező esetleges fehér foltokat a másik tudomány eredményei szüntethetik meg, s az igazsághoz a két tudomány eredményeinek egybevetése vihet közelebb.

3. Hasznos lehet, ha közelebbről is megvizsgáljuk, hogy a bihari terület népességéről hogyan vallanak az oklevelek. Az alább bemutatandó adatok és az a névanyag, amelyre a további elemzések során támaszkodom, abból a történeti-etimológiai szótárból való, amelyben a régi Bihar megye településneveit dolgoztam fel nyelvtörténeti szempontból, s amelynek vizsgálati időszaka a kezdetektől a XVI. század végéig terjed. (E szótár megjelenés előtt áll.) A megye településeinek 1 446 névváltozata létezett: ezek legalább egy morfémányi különbséget mutatnak (a névadatok száma természetesen ennek többszöröse).

Ha az első névelőfordulások századonkénti megoszlását vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Bihar vármegyéből nagyon kevés korai adat maradt ránk. A X. századból egyetlen elnevezést sem találhatunk, a XI. századból csupán 5, a XII. századból pedig pusztán 17 település neve maradt fenn. Persze tudjuk, hogy az oklevelekben szereplő névadatok megjelenése mindig esetleges, véletlenszerű, ám ha két évszázad oklevelezése 6 oklevélben összesen 22 nevet tartott meg, csakis a még kialakulatlan oklevelezési gyakorlatra gyanakodhatunk. A XIII. századtól azonban gyökeresen megváltozik a helyzet: e korból 416 névváltozatot ismerünk, amelyek a század időtartama alatt egyenletesen kerültek be az írásoságba: a század első feléből 201, a második feléből 215 névváltozatot vizsgálhatunk. Ettől a számtól a XIV. század “névtermése” sem maradt el jelentősen: a 366 névformából az első ötven évben 239, a második félszáz évben 127 adatolható. A XV. századból 306 névváltozat maradt fenn, s az előző századhoz hasonlóan itt is a század első fele látszik termékenyebbnek a maga 206 alakváltozatával, s a második ötven évben ennek nagyjából a felét, 100 névváltozatot tartalmaznak az oklevelek. Összességében a XVI. század neveinek száma sem kevesebb: 308 új névformát számolhatunk össze, ám a századon belüli megoszlásuk fordított arányt mutat, hiszen a század első feléből csak 79, míg a második részéből 229 első előfordulást találunk. Anyagomban 1600-as datálással 28 névváltozat szerepel. A névadatok ilyenfajta megoszlása — mivel a morfémányi alakváltozásokat új név létrejöttéként vettem figyelembe — közvetetten a terület népességének névalkotó- és módosító tevékenységét mutatja. A nevek írásbeli megjelenése azonban — távolabbi áttételekkel — kapcsolatban áll a terület településszerkezetének folyamatos változásával is.

4. Az alábbiakban röviden összefoglalom, hogy a fent említett szakirodalom hogyan rajzolja meg Bihar megyének a **magyarság** által való megülését. A régészeti leletek tanúsága szerint a honfoglalás utáni időszakban a magyarság által legsűrűbben lakott terület megyénkben a Berettyó és a Sebes-Körös közötti vidék volt, amelynek nyugati határát a Sárrét jelentette, a másik oldalon pedig a bihari földvár a Sebes-Körös szegélyezte mocsarakkal, szigetekkel, amelyek a magyarság megtelepedéséhez ideális körülményeket biztosítottak. A megtelepedés legkeletibb határa a Várad–Les–Árpád vonal lehetett, a Berettyótól északra pedig az Ér mocsarai jelentették a letelepedés határát (vö. JAKÓ 1940: 27). A területfoglalás első időszaka után indult meg a vidék végleges benépesítése, a még lakatlanul hagyott területek meghódítása is. A X–XI. század folyamán vont a hatalma alá a magyarság a Sebes-Körös völgyét. Megkezdődött a folyóvölgyek általános megszállása is: előbb mint legeltetésre alkalmas területet használták ezeket a vidékeket nyári szállásként, majd itt alakították ki állandó lakhelyüket is.

A kora középkori, XI. századi Bihar megye területének döntő részén KNIE-ZSA szerint magyar ajkú népesség élt (1938: 386–7). A három Körös köze bizonyosan ehhez a területhez tartozott. A Berettyó és legjelentősebb mellékveze, az

Ér egész hosszában magyar szállásterület volt, s teljesen magyar lakossága volt a dél felé egészen a Sebes-Körös forrásvidékéig terjedő területnek. Ez utóbbi vidéken bár szórványos szláv nyomok is találhatóak, de a románok lakta településeknek (olykor a román nyelvhez igazított) nevei igazolhatóan mind a magyarból származtathatók.

A Fekete-Körös völgyében Belényesig jutott a magyarság, hiszen a szűk felső völgy már a XIII. század óta a románok kizárólagos birtoka. Hasonló a helyzet a Belényestől É-ra lévő hegyvidéken, ahol azonban néhány magyar csíra is megtalálható, amelyek később sem szilárdultak meg. Belényestől és a béli hegyektől Ny-ra talált helynevek kivétel nélkül a magyarból eredeztethetőek.

A Fehér-Körös völgyében a magyar helynevek határa a Józás-pataknál ér véget, ahol a XV. század előtti román nevek szintén magyar eredetűek. Ettől K-re csupán egy-két magyar nyom található (*Halmágyfalva*).

4.1. A történeti névtan általánosan elfogadott megállapítása, hogy vannak ún. kormeghatározó településnevek: bizonyos névfajták a magyarság történetének különböző korszakait jellemezhetik, ami természetesen nem jelenti az adott névtípusnak egy bizonyos korban való kizárólagos, hanem inkább csak feltűnően jellemző megjelenését. Ennek megfelelően használhatjuk a “régi településnév-típus” titulust: a személynévből, a törzsnévből, a népnévből, a foglalkozásnévből minden formáns nélkül vagy képzőmorfémával született településneveket szokás e megnevezéssel illetni (vö. KRISTÓ 1976, illetve KISS L. 1997). Az is bizonyos, hogy a kétrészes településnevek e típusokhoz képest későbbiek. Igen figyelemreméltó eredményre juthatunk, ha ebből a szempontból vesszük vizsgálat alá a megye névanyagát. Ha e régi településnevek első előfordulását vizsgáljuk — bihari adatait a tanulmány végén található 1. diagram összegzően, a 2. pedig részletezően mutatja —, a magyarság megyénkbeli megtelepedésére, a legkorábbi települések létrejöttére vonatkozó tanulságokat is levonhatunk. Az idő előrehaladtával Biharban is megfigyelhető a régi típusú nevek első előfordulásának megritkulása. Míg a XIII. század első és második felében az összes névnek valamivel több mint a fele sorolható ide (58,2%, illetve 53,2%), addig a XIV. századtól fokozatosan csökken az arányuk. A XIV. század első felében 33,89%, második felében 25,98%, a XV. század első felében 17%, második felében 15% e nevek aránya. A XVI. századtól pedig inkább az idegen eredetű településnevek első előfordulása szaporodik meg. A régi névtípust képviselő névadatok aránya a XVI. század elején már csupán 1%, a század második feléből pedig 8,73% sorolható ide.

A kialakuló települések megnevezésében az ún. régi településnév-típusba sorolható névcsoportok közül kiemelkedő szerepűnek mutatkozik a személynévi alapú névkincs. A 22 névváltozattal igen csekély adatolásúnak mondható XI–XII. században 14 olyan névalak található, amely személynévi eredetű (*Bátor, Bihar, Dögösd, Fugyi, Keszteg, Márkos, Pata, Régeny, Reszege, Selénd,*

Tarcsa, Szentistván, Szerep és talán a két *Györös*). A régi típust képviselő elnevezések között a személynévi alapú településnév-alakok ilyen arányú előfordulása a XIII. században is jellemző marad: a század két felében szinte azonos számban (90–94) jelennek meg e névtípus reprezentánsai. Érdekes, hogy a fent említett csoportokon kívüli további típusokba sorolható nevek száma a kétszer félszáz évben nem sokkal tér el a személynévi helynevek arányától (84–101). Már a XIV. század első fele is a személynévi eredetű új elnevezések számának csökkenését mutatja (65), de a század második felétől (29) kezdődő időszakot még inkább jellemzi e csökkenő tendencia: a XV. század első ötven évében 24, második ötven évében 14, míg a XVI. század első feléből 1, második feléből 16 ilyen új név mutatható ki.

Vizsgálatunk során mindenképpen ki kell emelnünk a törzsnévi településneveket is. KNIEZSA nyomán sokáig általánosan elfogadott tény volt, hogy a törzsnévből alakult településnevek szinte kizárólag a X–XI. században keletkeztek. Ehhez képest Biharban még a XII. században sincs nyomuk, az első adatok a XIII. század első feléből származnak (9): két-két *Jenő, Megyer* és *Nyék*, egy-egy *Kér* és *Keszi*, az ún. “vélt törzsnevek” közül egy *Varsány*. A század második feléből való egy további *Nyék* első említése. Söt négy törzsnévi eredetű településnév csak a XIV. század elejéről adatható: *Tarján*, illetve a vélt törzsnévi eredetű *Tárkánd, Tárkány, Varsány*. Még későbből, a XV. század második feléből szintén adatható egy bizonyosan törzsnévi település, egy újabb *Nyék* első név-előfordulása. Ez utóbbi adatok, illetve a XVI. század második feléből származó egy újabb *Kér*, és esetleg a *Tatárján* megjelenése mind KRISTÓ GYULÁNAK a korai településnevek kronológiájára vonatkozó korrekcióját támasztják alá (1976: 38–44).

4.2. A megye népességének sarkalatos pontja a bihari **székelység** problémája, amely azért nem egyszerű, mert a székelyek kérdése általában véve is ingtag pontja történetírásunknak. Anonymus 1200 körül született munkájának 50. és 51. capitulumában részletesen foglalkozott a székelységgel. A rájuk vonatkozó XII–XIV. századi történeti források, illetve oklevelek egy önálló népnévvel, saját hagyománytudattal rendelkező, katonáskodó, a magyarságtól területileg, közigazgatásilag elkülönülő, sajátos jogállású népességet rajzolnak meg.² BENKŐ LORÁND a hely- és személynévanyagra támaszkodva megállapította, hogy a székely nép betelepülésekor magyar volt (1990: 115), s a néprész- és néprész- megfejtési kísérletekkel kapcsolatban (uráli-finnugor eredeztetés, illetve török párhuzamok keresése) arra figyelmeztetett: “azon névtípus etimonjának a megfejtése, amelybe a nép-, néprész- és törzsnevek tartoznak, nem nyújt megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére, inkább csak a név-

² A székelység eredetének kutatását egyik legújabbban összefoglaló munka KORDÉ ZOLTÁN írása (1993).

adás egykori környezetét illetően adhat némi fogódzókat” (BENKŐ 2003: 85). KRISTÓ GYULA pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a XI. században az *etnikum* fogalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk: “a magyar népbe (*gens Hungarorum*) sorolás legfontosabb kritériumának az államkeretbe való tartozás számított” (1995: 166–7). Ami az egyes etnikumokat külön jellemzi, az az életmódjuk, a szokásaik, viselkedésmódjuk, öltözködésük, lakásuk és a nyelvük. Ezek közül azonban a korai időkben forráshiány miatt csak a nyelvet lehet vizsgálni.

A történeti irodalomban felvetődött a székely–kabar (kazár) azonosság gondolata. GYÖRFFY GYÖRGY a kérdést a helynevek tanúságával kívánta megoldani, s ehhez a magyar törzsnevek tulajdonságait vette alapul. Végső következtése az volt, hogy a “*Székely* helynevek elterjedése ezektől elüt, így a székelyek nem tekinthetők a kabarok egyik törzsének” (1939/1990: 90), “de az sem bizonyítható, hogy a kabarságot magyar nyelven székelynek nevezték volna. Mindamellettt ugyanolyan csatlakozott nép volt, mint a kabar, s a »fekete magyar« megnevezés bizonyára őrájuk is vonatkozott” (i. m. 92). KRISTÓ véleménye szerint a kabar a csatlakozott segédnépek összefoglaló neve lehetett. A három kabar törzs egyike vagy azok egyikének része volt a székelység, s a Kárpát-medencében való megjelenésük idején már biztosan magyar nyelvűek voltak (vö. 2003: 55). Véleménye szerint a kabarok székelyeken kívüli része az északi és a déli határ védelmét látta el, míg a székelység a nyugat–délnyugati és a keleti térség őrzését kapta feladatul.

A székelység — mint adott néphez csatlakozott népesség — keleti szokás szerint a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötte be (erről így ír Anonymus és Kézai is), s letelepedésük után a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. Történetileg bizonyítható, hogy a X. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati–délnyugati és esetleg keleti határain teljesítettek határvédő szolgálatot. Amikor a XII. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitultak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, a keleti végen egyre égetőbbé vált a helyzet a pogány népek becsapásai miatt (vö. KRISTÓ 2003: 56). Ekkor helyezhették át ide a székely határország nagyobb csoportjait, akik először talán a már e vidéken (Biharban, Szabolcsban, Ugocsában és Aradban) élő székelyekhez csatlakozhattak, s a rákövetkező időkben pedig erről a vidékről vonulhattak tovább kelet felé, az erdélyi területekre, későbbi lakóhelyükre. BENKŐ a vándorlást legvalószínűbbnek Baranya – Bihar – Telegdiszék irányában látja (1990: 117).

Több helynévi nyom mutat arra, hogy a XIII. századra jelentős székely tömb alakult ki Bihar megye területén. Beszédes a megye D-i részén Váradtól D-re a Nyárér patak bal partján fekvő *Székely* (1213/1550: *Scecul*: Gy. 1: 666), a későbbi *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk*: Gy. 1: 666), és az ÉK-i részen, az Ér bal partján található *Székelyhid* (1278/1317/1323/1401: *Zekulhyd*: Gy. 1: 666)

települések elnevezése. JAKÓ e településekről a XV. századtól idézett személynévek nagyobb részét (77) magyar, kisebb részét (26) bizonytalan eredetűnek mondja, s megjegyzi, hogy bennük semmilyen a környezet népétől a székelységet elválasztó sajátosság nem látszik (1940: 355–6).

Szintén székely lakosságra utal a *Székely*- előtagú víznév is: etimológiája szerint eredetileg víznév lehetett ugyanis az írott forrásokban már csak possessióként szereplő *Székelyjő* (1461: poss. *Zekelyo*: Cs. 5: 405, 1672: *Szekelyo*: SZABÓ T. 1942: 50). Közvetettebben utal e népesség jelenlétére, hogy a megye Ny-i részén Kölesértől É-ra fekvő *Ebej* lakói 1217-ben a Székelyszáz centurionátusba tartozó várnépek voltak: 1217/1550: Bichorienses de centurionatu *Sceculzaz* (VR. 208) (vö. BENKŐ 1998: 144).

Nagyon fontos bizonyíték, hogy a későbbi erdélyi székelyek csíki, marosi és udvarhelyi csoportját a közös *telegdi* jelzővel illették, utalva eredeti lakóhelyükre, központjukra, *Telegd* településre. Szintén a székelyek bihari — Erdélyhez viszonyított eredeti — megtelepülését bizonyítja a névköltöztetés útján innen Erdélybe került településnevek csoportja is. A későbbi Telegdiszék (Udvarhelyszék) területén több olyan földrajzi név is felbukkan, amely a közép-bihari területen középkori adatoltsággal rendelkezik. Ilyen névnek tekinthető például a bihari Száldobágy mellett eredő s a Biharfőlegyháza mellett a Berettyóba ömlő *Kösmöd* patak neve, amelynek írásos adata a XIV. század végi Biharban jelenik meg: 1369: unum fluvium *Kusmewd* (JAKÓ 325). Lexikailag azonos ezzel a Kis-küküllő bal oldali mellékvizének elnevezése Udvarhely megyében (BENKŐ 1998: 136, 145), amelyről egy XVI. század végéről származó adat tudósít: 1597: *Kwsmöd* wize (ÚjSzékOkl. II, 325). Ez utóbbi vízfolyás lehetett a névadója a pápai tizedlajstromban felbukkanó településnek: 1332–7: *Cusmend* [□: *Cusmeud*] (ORTVAY 1891–1892: II, 73). Mindezek meggyőző bizonyítékai lehetnek a névköltöztető székely lakosság korábbi bihari megtelepedésének.

A székelység helynévi nyomai a fentiek szerint tehát a megye területén elszórtan bukkannak fel, s legkorábbi adataik a XIII. századból származnak. Ekkor, a század első évtizedeiben viszont feltehetőleg már nagy részük átköltözött a mai Székelyföldre (vö. BENKŐ 1998: 143 és lásd még KRISTÓ 1996: 158–9 térképmelléklete).

5. A honfoglalás idején és azt követően Bihar területén élt idegen népek között első helyen említhetjük a **szláv** népességet. A cseh történetírás egyik korábbi képviselője, VACLÁV CHALOUPECKY a XX. század elején azon az állásponton volt, hogy a Tiszántúl területére érkező honfoglaló magyarság jelentős szláv fegyedelemiséget talált, amelynek lakossága a honfoglalást követő időszakban még legalább egy évszázadig megőrizte népességét (1923). Véleménye szerint Bihar régi lakossága orosz és bolgár volt, s a tiszántúli szlávok központja Várad volt, ahol még a XII. század végén is orosz püspökség állt. Mindezt szerinte az is alátámasztja, hogy a megyét “confinium Ruthenorum” címmel is illették.

MELICH azonban a honfoglalás korának helyneveit vizsgálva azt a végső következtetést vonta le, hogy a Tiszántúl területén a honfoglalás idején, illetve a X–XIII. században jelentős szlávosság, amely az itteni névkincsben is nyomot hagyott volna, nem volt (vö. 1925–1929: 21). Mindemellett történeti tény, hogy Várad nem lehetett szláv centrum, orosz püspöki székhely, hiszen a vidék központja ebben az időben nem Várad, hanem Bihar volt, s magát Váradot is jóval később Szent László alapította (vö. KRISTÓ 1994: 480). A fenti véleményeket támaszthatja alá az a régészeti tény is, hogy Bihar megye területén csupán két-három szláv lelet ismeretes.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szláv népesség jelenlétét teljesen ki kellene zárunk. Sőt — ahogyan a tanulmány elején is idéztem KRISTÓ véleményét — a XI. század elején a Kárpát-medencében e csoporttal kell a legnagyobb arányban számolni (lásd még KRISTÓ 2003: 81). A honfoglalás kori állapotot pedig leginkább a XI. századi viszonyokból való visszakövetkeztetéssel határozhatjuk meg. Abban az időben a szláv lakosság a síkság és a hegyek határánál, víz közelében telepedett meg, így a legtöbb szláv helynevet a hegyek és a folyók találkozásánál találhatjuk meg, ott, ahol a víz az alföldre ér. Nyomaikat KNIEZSA a Berettyó mellett, főleg a folyó felső folyásánál, Szilágy vármegyében, illetve a középső szakaszánál, Biharban mutatja ki a Sárrét területén, Debrecen és Szoboszló környékén, Báród körül és Várad alatt. Megállapítását különböző, általa szláv eredetűnek tartott településnevekkel támasztja alá (1938: 414). A Sebes-Köröstől északra figyelembe veszi a korai, szláv személynévre visszavezethető településneveket: *Esztár* (1215/1550: *Yztharij*: Gy. 1: 615), *Marót* (1336: *Marouch*: Gy. 1: 642), *Szalacs* (1215/1550: *Zolos*: Gy. 1: 663), *Szeben* (1326: *Zeben*: Gy. 1: 666). Ezek kapcsán azonban újra fel kell hívni arra a figyelmet, hogy a településnév szláv személynévi eredete egyáltalán nem bizonyítja, hogy a települést szláv népesség lakta (névdivat már abban az időben is létezhetett, a névadás módja pedig egyértelműen magyar). JAKÓ munkájában (1940) gyakran találhatunk adatot a falu lakosainak személynévére vonatkozóan, illetve jó néhány helyen földrajzi nevek is szerepelnek a települések tárgyalása végén. A fenti négy település adatai között csupán egyetlen szláv személynévet találunk Esztárnál.

A névátvétellel a magyar névkincsbe került elnevezések közül KNIEZSA ezen a vidéken *Konyár* (*1213/1550: *Kanar*: Gy. 1: 635) és *Terebes* (1219: *Terebus*: J. 366) településeket sorolja fel (1938: 414). Ezen kívül *Babonya* (1291: *Babna*: Gy. 1: 596), *Déter* (1252: *Dehter*: J. 233), *Rikács* (1209 Pp: *Richaz*: Gy. 1: 595), *Szucsák* (1475: *Zwchak*: Cs. 1: 625), egy *Zomlin* (*1215/1550: *Zomlun*: Gy. 1: 691), egy újabb *Zomlin* (1333: p. Bosoud al. nom. *Zomlyn*: Gy. 1: 606), illetve talán *Kágya* (1270: *Kaga*: A. 1: 623) és *Piskolt* (1329–1358: *Piskolch*: Cs. 1: 620) is ide sorolható. *Malicsán* (1580: *Maliczán*: J. 293) és *Posga* (1508: *Posga*: J. 327) datálásuk alapján már kései megülések lehetnek.

A Sebes-Körös forrásvidékén, illetve völgyében a névanyag alapján KNEIÉZSA csupán gyér szláv szórványra következtet. Főként a Királyhágó bejárata előtt, Báród vidékén, s egy-két nyom a folyó alföldi szakaszán utal szláv jelenlétre: *Valkó* ([1291–4]: *Wolkou*: Gy. 1: 681), *(Báród)Beznye* (1406: *Alsobeznye*: J. 212 és 1406: *Felsewbeznye*: J. 212), *Bertény* (1213/550: *Berceu* [□: *Berten*]: Gy. 1: 599), *Kalota* (1214/550: *Kalatha*: Gy. 1: 629).

A Fekete-Körös mentéről idézett adatai a hegység vonalán nem terjednek túl. Ezek közül *Szalonta* (1332–7/Pp. Reg: *Zalanča*: Gy. 1: 665) biztosan, *Olcsa* (1552: *Olchya*: J. 309) pedig elképzelhetően személynévi eredetű, e nevek pedig a lakosok etnikumára nem utalnak egyértelműen. A megye déli felén fekvő *Bakonya* (1552: *Bokonya*: J. 217), *Rasztoka* (1587: *Reztoka*: J. 328) és *Szohodol* (1588: *Zohodol*: J. 358) települések neve került a szlávból a magyar névrendszembe. Ezek már a XVI. században felbukkant falvak, lakóik tehát bevándorlással kerülhettek a megye területére.

Láthatjuk tehát, hogy a szláv népesség eredetileg a megye északi területére korlátozódott. A XI. századtól kezdve azonban megváltozott a helyzet. Elképzelhető, hogy ekkor egy uralkodók által szervezett, tervszerű telepítés kezdődött, amelynek során a fogságba esett vagy bevándorolt idegen népességet nem egy tömbben telepítették le, hanem szétszórták őket az országban, hogy ezzel is segítsék beolvadásukat. Ezzel ellentétes KRISTÓ GYULA véleménye: “Nem csupán a források hiánya, hanem a történeti helyzet sem engedi meg annak feltételezését, hogy intenzív, erőszakos fejedelmi (illetve királyi) telepítéssel számoljunk a 10. század közepe utáni évtizedekben. Teljességgel kizárni ilyenek létét persze nem lehet, de hogy ez szűk térben, kevés számú embert megmozgatva zajlott le — ha lezajlott egyáltalán —, e tekintetben aligha lehetnek kétségeink. Forrásainkból ugyanis éppen nem a tudatos telepítés, hanem a spontán elvándorlás ténye állapítható meg. A királyi hatalom szerepe a készítésben legfeljebb az elűzésig terjedt, de a lakhely megválasztása, a település már inkább a helyet változtatók önkéntes elhatározásából következett be.” (2000b: 147). Mindenesetre tudjuk, hogy a szláv népességre utaló bihari települések kialakulásában a telepítéseknek és a kései bevándorlásnak fontos szerepe volt.

Mindebből az következik, hogy a honfoglaláskor már itt talált csekély szláv-ság és a később betelepített vagy betelepült szláv népesség igen hamar beolvadhatott a magyarságba úgy, hogy a fentiekén kívüli igazán jelentős településnévi nyomot nem hagyott maga után, hiszen a Biharban összegyűjtött névanyagból bizonyosan mindössze 18 település neve és esetleg még további két elnevezés vezethető vissza szláv eredetre. Ha a bizonyosan szláv nyelvekből a magyarba névátvétellel került településnevek kronológiáját vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy ezek a XIII. századtól folyamatosan jelen vannak (XIII. sz.: *Babonya*, *Bertény*, *Déter*, *Kágya*, *Konyár*, *Rikács*, *Terebes*, *Valkó*, egy *Zomlin*; XIV. sz.: *Pis-*

kolt és egy újabb Zomlin; XV. sz.: Szucsák; XVI. sz.: Bakonya, Beznye, Malicsán, Posga, Szohodol, Raztoka).

5.1. A népnevek értelmezésével e korszakban óvatosan kell bánnunk, akkori jelentésük ugyanis nem feltétlenül azonos a maival (vö. BENKŐ 1998: 58–75). A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, eredetileg a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették. Ide tartoztak a szlovének (vendek), kaj-horvátok, szlovákok (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 24). Ugyanakkor a bolgárokat s méginkább a szerbeket is gyakorta illették a szláv megjelöléssel (vö. KRISTÓ 2003: 114).

Hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani. Bihar vármegye helynévanyagában három település egyrészes nevének lexikai alapeleme a *tót*: Cséffától DK-re, a Fekete-Körös bal partján *Tóti* (1316/1382: *Toty*: AO. IV, 95/240, Gy. 1: 677, J. 369), *Tóti* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1284/410: *Thothy*: Gy. 1: 677, J. 370), illetve ugyancsak *Tóti* Székelyhídtől DK-re, a Bisztra bal partján ([1291–4], 1406: *Toty*: Gy. 1: 677, ZsO. II/1: 537, 635, J. 370, VT. 300). JAKÓ e települések esetében mikroneveket nem közölt, személyneveket viszont igen, amelyeket — a belőlük a népiségre nézve levonható tanulságokkal szemben tanúsított fenntartásunk mellett is — érdemes lehet megfigyelni (1940: 369–70): összesen 193 személy neve szerepel, s ezek között 169 JAKÓ szerint magyar és 24 bizonytalan eredetű. Hozzátehetjük, hogy ez utóbbi csoportban kivétel nélkül a XV. század végétől adatolt 13 elnevezés utalhat esetleges etnikai hovatartozásra: 7 *Tóth*, 4 *Oláh*, 1 *Horváth* és 1 *Török* nevű személyről van adatunk. Tehát ha e települések korai szláv megülések voltak is, a lakosok asszimilációja itt is korán végbemehetett.

Kétrészes elnevezések első névrészában kilencszer szerepel a *tót* népnév. A második névrész e nevekben szinte mindig valamilyen földrajzi köznévi: négy *Tótfalu*: Nagymihályfalva mellett Székelyhídtől É-ra (1349: *Thotfalw*: J. 369), Bihartól ÉNy-ra, a Berettyó jobb partján (1366–1405: *Thothfalw*: Cs. 1: 626), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalu*: ComBih. 298), Diószeg mellett, az Ér patak jobb partján (1439: *Thotfalw*: ComBih. 111), egy *Tótfalva*: Szalárdtól DK-re, a Gyepes-patak bal partján (1413: *Tothfalwa*: J. 369) és három *Tóttelek*: Bihartól K-re ([1272–90]>1374/1500 k. és 1614: *Thothelek*: Gy. 1: 678), Székelyhídtől É-ra (1329/1358: *Tothteluk*: Gy. 1: 678, Cs. 1: 626, J. 369), Váradtól Ny-ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb oldalán (1465: *Thothtelek*: J. 371). A *Tótfalu* nevekről általában KRISTÓ azt állapítja meg, hogy zömük "a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe" (2003: 117, vö. JAKÓ 68 is).

Tóthalmás a kétrészes elnevezések között azért egyedi, mert a népnévi jelző csak e névben kapcsolódik egy korábban már meglévő településnévhez: [1291–4]: *Alumas* (Gy. 1: 593). Ez pedig arra mutathat, hogy az eredeti magyar etnikumú falu mellé kis számú s kései szláv mellételepülés történhetett: 1421: poss. walachalis *Tothalmas* (J. 194). Az ilyen típusú névalakulással született nevek tehát biztosabb talajt teremthetnek a kutató számára egy település etnikai összetételének megítéléséhez (vö. KRISTÓ 2003: 117).

Ezzel az adattal kapcsolatban egy fontos megjegyzést kell tennünk, amire a megye 1526 előtti történetének kiváló szakértője, JAKÓ ZSIGMOND hívta fel a figyelmet: a települést *possessio walachalis Tothalmas*-nak mondják. A név és a latin leírás közötti ellentmondás szerinte csak egyféle módon oldható fel: “a vlach elnevezés alatt nem feltétlenül szükséges román nemzetiségű lakosságot keresni. Szlávok, esetleg románok is települtek itt rá a magyarságra, s ezt a különböző nemzetiségű, de azonos módon pásztorkodó népséget foglalta egybe a vlach elnevezés.” (1940: 194). Vagyis a korabeli *vlach* megnevezést nem tarthatjuk egyértelműen egyenértékűnek a később használatos ’román’ jelentésű *oláh* névvel. KRISTÓ ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a szláv népek élére gyakran vlachok (románok) álltak, akik a megtelepedésüket szervezték (vö. 2003: 103), mivel így a szlávok rendelkeztek mindazon kedvezményben, ami a vlachokat megillette. “Éppen e sok bizonytalanság miatt gyakorta nem könnyű megállapítani, hogy nyelvi-etnikai értelemben ki a vlach (oláh, azaz román) és ki a rutén.” (2003: 104).

Sajátos jelenség, hogy a *tót* jelzős helynevek esetében nem figyelhető meg a *tót–magyar* névtani szembenállás. A *tót* megkülönböztető jelzővel ellátott helynevek denotátumai egyetlen kivételtől eltekintve ugyanúgy a Sebes-Köröstől északra találhatóak, mint a korábban említett, névátvétellel a magyar nyelvbe került nevek által jelölt falvak.

5.2. A honfoglalás előtt török népességtől átvett, helyneveinkben is előforduló *orosz* népnévvvel szintén nagyon vigyázva kell bánni. Abban az időben, amikor a keleti szlávok még egységesen óorosz nyelven beszéltek, az orosz nevet nem a mai ’nagyorosz’ jelentésében kell értelmeznünk. Az ősi óorosz nyelv története során differenciálódással orosz, fehérorosz, ukrán nyelvvé fejlődött, ám ezekre a XIV. század előtt még gondolni sem szabad. Az ukrán nyelvjárású ruszinok vagy rutének hazánk területére való tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, ám őket a magyarság szintén az *orosz* névvel illette.

A Cséffától K–ÉK-re fekvő *Oros ~ Orosi* (1279: *Vrws*: Gy. 1: 649) településnév JAKÓ véleménye szerint az *orosz* ’keleti szláv’ népnévből (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 12) alakult ki metonimikus névadással. A történeti források arról szólnak, hogy a települést királyaink által még a XIII. században idetelepített orosz hadifoglyok vagy rutén telepések alapították. Ennek fényében JAKÓ az eredeti névalak torzulásáról beszélt (ti. *Orosz* helyett *Oros*), s ezt a ko-

rai asszimilációval magyarázta (i. h.). A névalakok szerinte itt biztosan a lakosok népi hovatarozására utaltak, így csupán a szláv nép pontos meghatározása bizonytalan. Az íráskép alapján azonban (vö. TESz. *orosz*) véleményem szerint nem kell feltétlenül a névalak torzulásával számolnunk. Az idegen népesség által lakott település nem kizárólag lakóinak etnikai hovatarozásáról kaphatja elnevezését. Ebben az esetben a korban gyakori használatú *Oros* településnév állhat inkább előttünk. A településnél felsorolt, döntően magyar eredetű (14) személynevek mellett két román is található: *Kozta*, *Popa*. Figyelemre méltó, hogy a bizonytalanak tekintett két név a *Tab* és a *Thott* (JAKÓ 1940: 309–10). A XVI. századból idézett egyetlen mikronév magyar.

A Cséffától Ny–DNy-ra fekvő, először 1220/1550-ben oklevélbe került *Orosz* ~ *Oroszi* (1220/1550: *Vruz*: Gy. 1: 649) település nevének forrása viszont már kétségkívül az előzőekben mondott népnév. A névadás motivációja a XIII. századi kis-sárrébeli katonai telepítés lehetett, de esetleg szórványosan beköltöző agrártelepesekre is utalhatott (GYÖRFFY GY. 1977: 513, JAKÓ 1940: 310). Mindezekhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a népnevet a korban személynévként is használták: *Wruz* (1214/1550, ÁKSz. 369) ~ *Vruz* (1219/1550, ÁKSz. 369). JAKÓ munkájában mikronevet e településről nem idéz, a XVI. századi személynevek között 16 magyar, illetve 3 bizonytalan eredetűt (2 *Thoth*, *Thörök*) sorol fel (i. h.).

Orosztelek néven az ómagyar kori Biharban két település is létezett: a Hunyadtól ÉNy-ra fekvőnek ([1291–4]: *Vruzteluk*: Gy. 1: 649) a jelzői előtagja arra utalt, hogy a Galíciában vitézkedő Geregye nembeli Pál által fogságba ejtett orosz hadifoglyok telepítették meg (vö. JAKÓ 1940: 129, 310). A másik, Körösszeg mellett ÉNy-ra található falu (1421: *Orosztelek*: Cs. 1: 618) első lakói a XIV–XV. század fordulóján idehozott rutének lehettek, akik a XV. század végére már beolvadhattak a magyar közösségbe, s JAKÓ véleménye szerint ezért alakulhatott ki a település eredeti nevének torzult, *Herosztelek* [hérosztelek] változata (i. m. 87, 310).

5.3. Megyénkben két *Csehi* nevű település létezett: az egyik Váradtól D-re (*1220/1550: *Chehy*: Gy. 1: 608), a másik Körösszegtől Ny-ra (1284/1410: *Chehy*: Gy. 1: 608). Nevük a *cseh* népnévből eredeztethető (vö. FNESz., illetve KNEZSA 1943: 196), s arra utalhat, hogy e falvakban cseh nemzetiségű emberek éltek, ők voltak az alapítók. A Váradhoz közeli településsel kapcsolatban JAKÓ megjegyzi, hogy megülői belviszályok elől menekültek hazánkba (1940: 119). A kétrészes nevek között található *Csehkereki* (1284/1410: *Csehkereky*: Gy. 1: 608) és a fentebb másodiként említett *Csehi* falu nevének *Csehtelek* (1351: *Csehtelek*: J. 226) alakváltozata. Egy másik *Csehtelek* Margittától D-re található (1305: *Csehteluk*: Gy. 1: 608). Abból kiindulva, hogy a szomszédos vidékeken a XIII. század elején rutének éltek, s a rézaljai erdők hasznosítására a királyi ispánság jelentős szláv tömeget telepített ide, arra következtethetünk, hogy talán

ennek a telepítésnek köszönheti létrejöttét a helység (JAKÓ 1940: 227). A XVI. század végéről idézhető 19 személynév döntő hányada magyar, a bizonytalan eredetűek között pedig népnévek is találhatók: 2 *Olah*, 1 *Rach* (JAKÓ 1940: 226). Ebben az esetben sem hallgathatjuk azonban el, hogy korszakunkban a *cseh* népnevet személynévként is alkalmazták (vö. 1146: *Ceh* szn.: PRT. 1: 598).

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Bihar megye területén feltehető ugyan a szlávtság korai jelenléte, de az is világos, hogy e népesség nagyon korán beolvadt a magyar lakosságba. A településneveken túl a megye nem településnévi helynévanyaga is fontos eligazítást adhat. A településen belüli helyek, illetve a kisebb vízfolyások névadóját mindenképpen a névadás idején az adott területen élő jellemző etnikummal kell azonosítanunk. A megyéből GYÖRFFY munkája nyomán adatolt 150 mikronév több száz névadatának eredete döntő többségében egyértelműen magyar (erre lásd Bihar vármegye Árpád-kori nem településnévi adatait: HA. 1: 75–83). A kevés bizonytalan olvasatú és ismeretlen eredetű néven (névrészen) túl akad néhány szláv eredetre visszavezethető név vagy névrész is (*Gozd*, *Körös*, *Sáros-Drágya feje*, *Sáros-Drágyán*). A személynévek szintén ezt támaszthatják alá, bár — figyelembe véve, hogy a nevek megörökítése sokszor a lejegyző önkényétől függött, s igen gyakori volt a magyarítás — erre az érve nem támaszkodhatunk oly szilárdan, mint a mikronevek tanúságára.

6. A törökségi népekkel kapcsolatban Anonymus több vonatkozásban is kétételességű munkájából az derül ki, hogy a Sebes-Köröstől É-ra elterülő vidéken a magyarság görög uralom alatt álló, Bihar központú fejedelemséget talált, amelynek Mén-Marót volt a vezére, s a népe kazár volt. Hogy Marót vezért miért éppen Bihar vármegyébe tette Anonymus, annak — történetírói módszerét ismerve — a megye területén található *Marótlaka* településnév és a Marót-nem jelenléte lehet a magyarázata (vö. BENKŐ 1998: 11–4, 18, 25–7). Ezen túl semmilyen számba vehető komoly adat nem utal e népesség megyénkbeli jelenlétére.

Úgy látszik azonban, hogy egy másik törökségi nép esetlegesen népszigetként való előfordulását bizonyítani is tudjuk: a Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak **besenyők**, akiket a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerített ilyen lépésre. Töredékeik még a XI. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század második felében) csatlakozhattak a magyarokhoz, s a társadalom fegyveres-lovas rétegéhez tartozva — a székelyekhez hasonlóan — határőrizeti szerepet láttak el. A XII. század végétől jelentősebb számú oklevél tudósít a Magyarországon élő besenyőkről. E nép esetében is látszik az uralkodóknak az a taktikája, hogy a csatlakozott, veszélyesnek ítélt népeket széttelepítették az ország egész területén, hiszen a helynevek tanúsága szerint minden megyében jelen voltak (vö.

KNIEZSA 1938: 437–8).³ SZABÓ ISTVÁN számításai szerint az ország területén mintegy 40–45 helységben említettek besenyőket, ezeken kívül még ugyanennyi település nevében szerepel a népnév, illetve 15–16 helység tulajdonosa besenyő nemzetiségű vagy ilyen nevet viselő személy volt (1941: 38). E népesség legnagyobb tömbje Fejér megye déli és Tolna megye északi, egymással szomszédos részén élt (KRISTÓ 2003: 75).

Megyéinkben hét település megnevezése hozható kapcsolatba e néppel: három *Besenyő*: az egyik Váradtól DNy-ra (ennek létezett *Besenyőtelek* névváltozata is), a másik Váradtól ÉNy-ra feküdt, a harmadik (amit *Körösbesenyő*, *Nagybesenyő*, *Vajdabesenyő* néven is ismertek) lokalizálása bizonytalan, továbbá *Besenyőtelek*, *Talmács*, *Balkány*, *Böszörmény* és *Úz* neve.

A Váradtól ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Besenyő* első adata [1291–4]-ből származik: *Beseneu* (Gy. 1: 600), a Váradtól DNy-ra fekvő egy többszörösen átírt 1273/1392/1477-as datálású oklevélből való: *Beseneu* (Gy. 1: 600). A harmadik településről nem tudjuk biztosan, hogy az első két település valamelyikét jelöli-e, vagy egy önálló falu neve: 1226/1550: *Beseneu* (Gy. 1: 600). Az első két település meglétéről tehát a XIII. század utolsó harmadából van bizonyítékunk, míg a harmadik korábbinak látszik: a XIII. század első harmadában került az írásosságba. Ezek az adatok azonban nem vagy nem feltétlenül a települések létrejöttének idejét mutatják, csak ekkor adódott valamilyen alkalom arra, hogy nevük oklevelekben megjelenjen. Közülük a Váradtól DNy-ra található faluról jegyezte meg JAKÓ, hogy létrejött királyi telepítésnek köszönhető, s a XI–XII. század fordulóján az országba bekérezkedett vagy fogásba esett besenyők kaptak itt helyet, akik azonban hamar felszívódtak a környék magyarságába (1940: 211). Véleménye szerint lényegében hasonló a helyzet a harmadik településsel is, ahol szintén a besenyők beolvadásának tényét említi. Álláspontját támogathatja az is, hogy általa a XV. század végétől különböző oklevelekből idézett, a településhez köthető személyek neve (59) is döntően magyar (49). A JAKÓ által bizonytalan eredetűnek mondott nevek között esetleg etnikumhoz köthető 2 *Olah*, *Oroz*, 2 *Thörök*, *Theöreök* és *Toth* személynév. *Besenyőtelek* néven két település is létezett az ómagyar korban: az egyik azonos az előzőleg említett Váradtól DNy-ra fekvő *Besenyő* településsel, amelynek ez a névalakja (1319/1414/1581: *Besenyő Thelek*: Gy. 1: 600) nyilvánvalóan egy utólagos kiegészülés eredménye. Ennek eredetével tehát az előzőekben elmondottak szerint tisztában vagyunk. A másik, szintén Váradhoz közel eső *Besenyőtelek* (1327: *Beseneuteluk*: Gy. 1: 600) első névrészenek motivációjában azonban nem lehetünk ennyire biztosak: utalhatott a település lakóinak nemzeti-

³ A besenyők lokalizálható helynévi emlékeit GYÖRFFY GYÖRGY “Besenyők és magyarok” című munkájában sorolja fel (1939/1990).

ségére, de elképzelhető az is, hogy az előtag a népnévből személynévvé vált *Besenyő* (vö. 1200 k.: *Beseneu*: PRT. 8: 270) volt, s ehhez kapcsolódott a földrajzi köznév. JAKÓ ebben az esetben egy rövid mondattal utal a vélhető néveredetre: “Másodlagos besenyő település lehet” (1940: 212). Az itt idézett személynévek száma és arányai (2 magyar, 2 bizonytalan eredetű) nem adnak további fogódzókat.

Talmács település (1429: *Tolmach*: J. 360) Váradtól kissé messzebb, DNy-ra fekkent. Neve besenyő törzsnévi eredetű lehet: bes. *tulmač* ~ *talmač* ’magas udvari méltóságot betöltő személy, aki a törzsfejedelmek közé tartozott’ (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21), illetve *Talmač* ’az egyik besenyő törzs’ (uo.). Ez a besenyő törzs a X. században vezérével, Tonuzobával együtt beköltözött Magyarországra, és Taksony vezér főleg a gyepük védelmére telepítette le őket. A törzsnév etimológiailag azonos a m. *tolmács* főnévvel. Nyilvánvalóan ezért gondolta JAKÓ, hogy “Neve és a környék után ítélve, első lakói magyarok voltak” (1940: 360). Mindezekhez azonban hozzá kell tenni, hogy a korszakban létezett *Tulmas* személynév is (1138/1329, ÁKSz. 347, TESz. 3: 935). A településnévre vonatkozó viszonylag kései első okleveles adat talán a személynévi eredeztetést teheti valószínűbbé, bár erre sincs semmilyen konkrét bizonyítékunk.

A Kölesér jobb partján fekvő *Balkány* településnév etnikumjelölő megítélése szintén nem egyszerű feladat. A helynév a *balkány* ’vizenyős, lápos hely’ (TESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 31) jelentésű, török eredetű magyar tájszóból jött létre metonimikus névadással. Ugyanakkor az is könnyen elképzelhető, hogy a településnév inkább az eredeti, török (besenyő) elemmel van kapcsolatban: a TESz. is megjegyzi, hogy a helynév az országban döntően a besenyők lakta területeken fordult elő (vö. még MIKESY 1940: 6), ily módon a hajdan ott lakott népesség emlékét is őrizhette. Legkorábbi helynévi előfordulása Magyarországon a XII. század végéről adathozható (1181/1288/1366/XVI.: *Balkan*: Sztp. KritJ. 1: 43), Biharban azonban viszonylag későn, a XV. század közepén jelent meg, ami valószínűbbé teheti a magyar tájszói eredetet, így azonban etnikumjelölő értéke nincsen.

A keleti területen élő izmaeliták központi települése, ahol a XI. század végén Kálmán király rendeletére széttelepített mohamedán népelemek éltek (JAKÓ 1940: 87, 210, KISS L. 1996: 446, 1997: 179), a XIII. század végéről adathozható Bihar megyei *Böszörmény* ([1291–4]: *Buzurmen*, *Bezermen*: Gy. 1: 606). Neve a káliz-török, esetleg besenyő eredetű *böszörmény* népnévből származik (vö. TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 22, KRISTÓ 1976: 58, 2003: 52). A településről mikroneveket nem idéz JAKÓ (i. h.), ám a XV. század második felétől felsorolt személynévek (66 magyar és 3 bizonytalan eredetű) a település megülőről már semmit nem mondanak, ami arra mutat, hogy a kis népszigetként itt

élő bösörmények igen hamar beolvadtak a környező területek magyar lakosságába.

Megyénkben egyetlen olyan település létezik, amelynek *Úz* (1376: *Ws*: J. 376), későbbi *Úztelek* (1475: *Wzthelek*: J. 376) elnevezése esetleges *úz* 'török néptörredék' (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21) megtelepülőkre utalhatott. Erre azonban a névalakokon túl semmilyen egyéb bizonyítékunk nincs. Sőt tudjuk, hogy korszakunkban a XIII. századtól adatolható *Úz* személynév (1213/1550: *Vz*: ÁKSz. 372) is, s a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Úzfalva* (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus: Cs. 1: 612), későbbi *Úzháza* (1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza*: Cs. 1: 612) nevében nagy valószínűséggel ez szerepelt.

A besenyőkhöz köthető települések tehát Várad környékén, illetve a Sebes-Körös mentén látszanak csoportosulni, s ez arra utal, hogy minden bizonnyal a vízenyősebb, sárréti peremterületek lakói voltak, hiszen nagyállattartó voltuknak ez kedvezett. Emellett természetesen olyan településen is lakhattak besenyők, amelyek elnevezése egyáltalán nem utalt jelenlétükre, illetve másrésről a *Besenyő*, *Úz* nevet viselő település névadója egy ezt a nevet viselő személy is lehetett. Hogy a besenyő etnikumot képviselők száma nem lehetett igazán jelentős, a gyér helynévi adatok is mutatják, tudjuk továbbá azt is, hogy a magyarság e népet a XIV–XV. századra teljesen magába olvasztotta (vö. KNEZSA 1938: 436–9, KRISTÓ 2003: 79).

7. Az ország keleti felében fekvő Bihar vármegye népessége a kalandozások után egyre csökkent, bár népsűrűsége eredetileg sem volt a legnagyobbak között (vö. SZABÓ 1941: 21). A vármegyét igen érzékenyen érintette a tatárok pusztítása 1241-ben, akik elől a magyarság a mocsaras területekre, illetve a hegyvidéki részekre menekülhetett. A megye településeinek — GYÖRFFY számításai alapján — 18%-a pusztult el végleg e harcok eredményeként (Gy. 1: 578). A váradi püspök ekkor kapott mentességet az uralkodótól, V. Istvántól birtokai és népei számára minden uralkodói jog alól. Ennek következményeként az elpusztult (adózó) népesség pótlására lehetővé vált a püspök számára az idegen, **román** lakosság betelepítése. Románokról e területen még a XIII. század elején sem beszélhetünk. A Váradi Regestrum, amely Bihar történetének igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ vlach lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán), olasz és német emberekről szó esik benne. A helynevek sem támasztják alá korábbi megjelenésüket. Bizonyos tehát, hogy román lakossággal csak a XIII. század második felétől számolhatunk, főképpen — életmódjuknak megfelelően — a hegyvidéki völgyekben, a Fekete-Körös völgyében, s a XIII. század végén a fenesi vár közelében is megjelennek (vö. SZABÓ 1941: 47–8, GYÖRFFY I. 1913/1942).

Legelső nyomukkal *Oláhtelek* nevében egy 1283-as datálású hamis oklevélben találkozunk. A település pontos helyét nem tudjuk, de mivel Újlak és Kövesd településekkel említik együtt, amelyek a Sebes-Körös völgyében, Telegd

körül található, a mi településünknek is valahol azon a vidéken kellett lennie. A dél-bihari területeken megjelenő románokról pedig 1294-ben hallunk, amikor az erdélyi vajda a behódolt fenesi várórségnek oltalomlevelet ad a maga és a várad püspök magyar és oláh jobbágysai ellen, akik a solymosi gyepükön kívül és belül laknak (ÁÚO. X, 153). Tehát Belényes vidékén ekkor már magyar–román vegyes lakosság élt. A legkorábbi hiteles *oláh* jelzős névalak csupán egy 1392-ből származó oklevélben fordul elő *Oláhbáród* (*Olahbarod*: J. 207) neveként.

A román népesség későbbi, XIII. század utáni bihari megjelenését egy sajátos településnév-típus hiánya is mutatja. Megyénkben nincs nyoma a pusztá *oláh* népnévből született településnévnek, sem az *-i* helynévképzővel ellátott alakjának. Mindkét névcsoport ún. kormeghatározó jelentőségű névtípus (KNIEZSA 1943: 124–5, 1949: 100, 107, 1960: 20, KRISTÓ 1976: 51–2, 77), hiányuk arra mutat, hogy abban az időben, amikor az ilyen típusú nevek születtek (tehát a XI–XII. században), a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (vö. KISS L. 1996, BENKŐ 1998: 111–21).

A román etnikum jelenlétére az olyan elnevezések számának a megszaporodása világosan utal, amelyek megkülönböztető jelzőjeként az *oláh* népnév szerepel. Biharban 11 kétrészes névben a *magyar*, 14 névben az *oláh* jelző szerepel. Ezek közül arra a 9 helynévpárra kell fokozottan odafigyelnünk, amelyekben azonos alpnév előtt mindkét népnévi jelző előfordul: Sebesvártól ÉNy-ra *Magyarbáród* (1392: *Magiarbarod*: J. 207) és ikertelepülése *Oláhbáród* (1392: *Olahbarod*: J. 207), Szalárdtól K-re *Oláhderna* (1406: *Olahderna*: ZsO. II/1: 537, 635, J. 232) és *Magyarderna* (1406: *Magyarderna*: ZsO. II/1: 537, 635, J. 232), Székelytelektől ÉK-re *Magyargyepes* (1552: *Magyar Gyepes*: J. 251) és *Oláhgyepes* (1583: *Olahgyepes*: J. 252), Váradtól K–ÉK-re *Magyarjeno* (1561: *Magyar Jeneo*: J. 265–6) és ikertelepülése *Oláhhjeno* (1561: *Olah Jeneo*: J. 266), Élesdtől DK-re *Oláhkakucs* (1552: *Olah Kakwch*: J. 266) és *Magyarkakucs* (1552: *Magyar Kakwch*: J. 266, ComBih. 65), Élesdtől Ny-ra *Oláhlugas* (1406: *Olahlugas*: ZsO. II/1: 537, 635, J. 292) és *Magyarlugas* (1458: *Magyarlugas*: Cs. 1: 615), Széplaktól DNy-ra *Magyarökrös* (1587: *Magiareökreös*: J. 311) és ikertelepülése *Oláhökrös* (1587: *Olaheökreös*: J. 311), Belényestől É-ra *Magyarremete* (1445: *Magyarremethe*: J. 328) és ikertelepülése *Oláhremete* (1445: *Olahremethe*: J. 328), Széplaktól É-ra *Magyarventer* (1513: *Magyarventer*: J. 386) és *Oláhventer* (1557: *Olahventer*: J. 386). A következő településnevek viszont vagy csak a *magyar*, vagy csak az *oláh* jelzővel szerepelnek adataink között: Asszonyvásárától K-re *Oláhcsatár* (1552: *Chyathar valakorum*: J. 224), Váradtól DK-re *Magyarcséke* (1561: *Magyar Chyeke*: J. 228), Margittától DK-re *Oláhdéda* (1401: *Olahdeda*: ZsO. II/1: 155/1306), Belényestől DNy-ra *Magyarfenes* (1491: *Magyarfenes*: J. 241), Margittától DK-re *Oláhszáldobágy* (1401: *Volahaly Zaldobag*: ZsO. II/1: 155/1306), Telegdtől É–ÉK-re *Oláhtelek(e)*

(+1283: *Olahteluk*: Gy. 1: 647, Cs. 1: 618, J. 309, illetve 1324: *Olahteluke*: Gy. 1: 647, Anjou-Oklt. 8: 115/219).

Az itt felsorolt nevek közül a XIII. században csak a már korábban említett hamis oklevélbeli *Oláhtelek* adatható. A két népnévi jelző neveinkben a XIV. századtól válik gyakoribbá: ekkor 3, a XV. században 9, míg a XVI. században 12 településnévben jelenik meg.

Ezek a települések nagyobb részt Bihar vármegye K-i, ÉK-i, kisebb arányban D-i, hegyekkel tagolt részén található. Jól látható, hogy azokon a területeken gyakoribbak, ahol eredeti magyar megülső települések voltak jellemzőek. Ez a településnév-fajta azt mutatja, hogy az új falu a magyar település mellett, ikerfaluként született meg, és népszigetként lehetett jelen.

Az ilyen népnévi előtaggal rendelkező helynévpárokat az idők során néha újabb, nem népnévi jelzős településnév-formák váltják fel. Ez a változás arra utalhat, hogy a korábban fontosnak tartott népi–etnikai különbség megszűnhetett: a település vagy elmagyarosodott, vagy elrománosodott, s többé már nem volt funkciója a népnévi előtagnak. Ez történt például *Oláhbáród* és *Magyarbáród* történetében: a XIII. század végéről adatható *Báród* ([1291–4]: *Baroud*: Gy. 1: 598) település mellé a XIV. században románokat telepítettek, létrejött *Magyar-* és *Oláhbáród*. Később e neveket a XVI. századi visszamagyarosodás következtében a *Kisbáród* (1510: *Kysbarwd*: J. 207) és *Nagybáród* (1525: *Nagharod*: J. 207) névalakok váltották fel. Ugyanilyen okból az eredeti *Remeté*-ből (1422: *Remethe*: J. 328) lett XV. századi *Magyarremete* : *Oláhremete* korreláció a XVI. század közepén *Magyarremete* : *Váncsaremete* (1552: *Wanchya Remethe*: J. 328) formára változott. Szintén ezt a jelenséget láthatjuk a XV. század elején élő *Magyar-* és *Oláhderna* névpár hét évtized múlva felbukkanó *Alsó-* és *Felsőderna* (1472: *Alsodarna*: J. 232, illetve 1472: *Felsewdarna*: J. 232) változataiban. Hasonló folyamat mehetett végbe *Magyarlugas* és *Oláhlugas* települések esetében is: a XV. század elején szereplő *Oláhlugas* neve később *Felsőlugas*-ra változott, amiről azonban nincs középkori adatunk.

Figyelemre méltóak azok a népnévi jelzős nevek, amelyek nem rendelkeznek népnévi párral. *Oláhcsatár*, *Oláhdéda* és *Oláhszáldobágy* mellett nem találunk **Magyarcsatár*, **Magyardéda* és **Magyarszáldobágy* neveket, míg *Magyarfenés* és *Magyarcséke* mellett nincs **Oláhfenés* és **Oláhcséke* adatunk.⁴ A felemás állapotra más történeti források adnak magyarázatot: az első típus esetében történészek bizonyítják román telepések megjelenését, ami egy idő után a település életében az elrománosodást jelentette. Ha ez névadási indok lehetett, az arra utal, hogy az új település környezete viszont magyar volt. A második típus-

⁴ E nevek — részben azonos, részben más előtaggal — Erdély különböző területein több esetben is előfordulnak, ezek azonban az általam vizsgált kérdéskör szempontjából itt figyelmen kívül hagyhatók.

nál éppen fordított a helyzet: színromán környezet mutatható ki, így tölthetett be a magyar jelzős név elkülönítő szerepet.

JAKÓ munkájában a magyar vagy oláh jelzői előtaggal szereplő településekről 321 személynevet idéz, csekély kivételtől eltekintve a XVI. századtól. Mivel a jelzőknek az alapnévhez történő, zömmel utólagos illesztését nyilvánvalóan a kétféle etnikum tényleges jelenléte tette szükségessé, joggal gondolhatnánk, hogy a magyar előtag alkalmazásának megfelelően a településről döntően magyar nevek idézhetők, az oláh jelző használatából pedig túlnyomóan román személynevek jelenléte következik. Jelentős különbség azonban a személynévhasználatban még sincs: magyar eredetű nevek fordulnak elő a legnagyobb számban (az oláh jelzős településeken 86, a magyar jelzős településeken 79), a román eredetű nevek gyakoriság tekintetében csak a második helyen állnak (az oláh jelzős településeken 42, a magyar jelzős településeken 34), s jelentős a bizonytalan eredetűnek tartott személynevek száma is (az oláh jelzős településeken 48, a magyar jelzős településeken 31). Mikroneveket e helyekről JAKÓ csekély számban sorol fel, s bár ezek korábbi adatolásúak, döntő többségükben magyar etimológiájúak (lásd JAKÓ 1940: 228–9, 265–6).

A Bihar vármegyében a XVII. századig előforduló nem magyar származású településnevek döntő többsége (54) a román nyelvből került át a magyarba.⁵ A román helynevek kérdése a román kutatások miatt egyébként is igen fontos vizsgálati téma. Hogy a román nép nem lehet a dáciai római telepések utóda, azt a történészek már bebizonyították. A római városok helyén fekvő mai városok és helységek nevei mind a magyarból vagy a szlávól vannak átvéve. Ha bevándorlásukat a magyar honfoglalás előtti időre tennénk, a legősibbnek és legtávolabb élőknek mondott víznevek román eredetével kellene szembetalálnunk magunkat. Ilyen víznévretegére azonban nincs adat: ez a névanyag magyar és szláv eredetű. Mindez azt bizonyíthatja, hogy a románokat mindkét másik nép megelőzte a területen. Román eredetű nevek legkorábban a XIV. században bukkannak fel, a román népesség XIII. század előtti jelenlétére semmi nem mutat. Vizsgált neveink között a legkorábbi bizonyosan román eredetű név az 1374-es datálású *Dombrovica* település neve (*Dombrowytza*: J. 235), s első névelőfordulásokkal még 1600 körül is találkozhatunk: *Dombrovány* (1600: *Dombrouani*: J. 235), *Krajova* (1599: *Krayova*: ComBih. 352), *Magorán* (1600: *Magoran*: J. 293), *Pojam* (1600: *Poiam*: J. 325), *Karbonár* (1600: *Korbonar*: J. 269), *Segestély* (1600: *Segistell*: J. 336) stb. A román névadatok zöme a XVI. század második feléből származik (33), az 1552-es portális összeírásban s főképpen az 1588-as dézsma-jegyzékben fordulnak elő igen nagy számban. Az oklevelek megyénkben a XIV.

⁵ Az 54 településnév közül 25 etimológiája biztosnak látszik, a többi esetében valószínű a román eredet.

századból 4, a XV. századból 3, 1600-ból 14 román eredetű településnevet őriztek meg.⁶

Már KNEZSA megállapította, hogy “találkozhatunk olyan helységnevekkel is, amelyeket már a forrásokban is csak román néven neveznek. Ezek azonban csak egészen kis területre korlátozódnak” (1943: 146). Ez a kis terület a Fekete-Körös felső völgyét is jelenti: *Lelesd* (1588: *Lalesth*: J. 290), *Foltest(zsukány)* (1600: *Foltesth Sukan*: J. 242), *Kolest* (1580: *Kolest*: J. 281) stb. E települések kivétel nélkül a XVI. században és még később keletkeztek.

A XVI. század folyamán az *-ești*, *-eni*, *-easa* román képzős alakok viszonylag gyakorinak mondhatók a Fekete-Körös felső völgyében. Forrásaink az itt található *Terpest* és *Dusest* település esetében a magyar *Terpefalva* (1508: *Therpefalwa*: J. 366), *Dusafalva* (1508: *Dwsafalwa*: J. 236) alakokat mutatják, így esetleg feltételezhetjük a KNEZSA által vizsgált párhuzamos helynévadás jelenségét (vö. 1944). Érdekes megfigyelni a Belényestől K–DK-re fekvő *Szénfalva* névadatait. Korszakunk végéig összesen két adattal áll előttünk: az 1588-as legkorábbi, magyar *Zenfalwa* (J. 269) említése után mindössze két évvel később, 1600-ban jegyezték le román nyelven, *Korbonar* alakban (J. 269). Ennek a településnek a neve is tipikus példáját mutatja a párhuzamos helynévadásnak.

Ha JAKÓ munkájában a románban elnevezett települések személynévi anyagát vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a településen élők messze legnagyobb része teljesen egyértelműen román eredetű nevet visel. A szerző az 1580-as évek végétől összesen 885 személynévet idéz, s ebből 544 (61,47%) román eredetű, 275 (31,07%) bizonytalan, 44 (4,97%) magyar, 18 (2,03%) szláv, 4 (0,45%) pedig német eredetre vezethető vissza. JAKÓ ugyanakkor többször is megemlíti, hogy a bizonytalan eredetű személynévek is nagy valószínűséggel a román nyelvhez, a román etnikum jelenlétéhez köthetők. A mikronevek között csupán egyetlen olyan helynév adatolható, amellyel kapcsolatban végződése miatt egyáltalán felvetődhetne a román eredet: *Medest*, egy Erdőhátról lefutó patak, a Sebes-Körös mellékvíze (1236: *Medust*: Gy. 1: 628). Román névként azonban feltűnően korai datálásával páratlan lenne (a név valószínű magyar eredetére lásd FNEsz. *Nemesmedves*). A személynévek és a településnevek s ezek mellett a történeti kutatások eredményei együttesen bizonyítják a megye déli részének román etnikum általi megszállását, a XVI. századtól pedig szinte kizárólagos jelenlétüket.

⁶ XIV. sz.: *Dombrovica, Harna, Kornice(l), Rogoz 1.*; XV. sz.: *Kopacsel, Rósa, Kocsuba 1.*; XVI. sz.: *Bucson, Budurász, Burgyest, Grósz, Gyegyesény, Kalugyer, Kerpenyét, Lonka, Poklosa, Skej, Szelistye 1., 2., 3., Toplicán, Vércsorog, Balilény, Bragyvet, Csoksára, Pokolest, Rieny, Seges, Hercsesd, Kreszulya, Lehecsény, Lelesd, Petrilény, Lázur 1., 2., Kolest, Fericse, Gurány, Kocsuba 2., Rogoz 2.*; XVII. sz.: *Breheny, Dombrovány, Fonác, Kralyova, Magorán, Pojam, Segestély, Lelstyén, Urzest, Zavojén, Zloveszti, Karbonár, Valenigra, Foltestzsukány.*

8. Bihar megye területén a telepítések következtében az Árpád-korban olyan népesség is feltűnt, amelynek képviselői nem túl nagy számban voltak jelen, viszont ottlétüket a településnevek mégis bizonyíthatják.

8.1. Bihar néhány településével kapcsolatban latin népek jelenléte vetődik fel. A települések létrejötte a tatárjárás előtti időre, az Árpád-korra tehető, s egy részük feltűnően a korszakban kiemelkedő fontosságú Várad körül csoportosul.

A XIII. század elejéről, illetve végéről adatolható két *Olaszi* település neve, amelyek a 'nyugati újlatin nyelven beszélő, közelebbről **vallon** telepes' (TESz., BÁRCZI 1938: 6, KNEZSA 1943: 192, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 30) népnévből születtek. Ezek Váradtól É-ra (1215/1550: villa *Latinorum*: Gy. 1: 648), illetve Székelyhídtól K–DK-re ([1291–4]: *Olozy*: Gy. 1: 648) feküdtek. Az elnevezés nem jelzi egyértelműen, hogy egy adott településen melyik neolatin nyelvet beszélő népről lehet szó, de általában arra utalt, hogy a falut vallonok lakták. A népnévnek ugyanakkor személynévi előfordulásai (vö. 1138/1329: *Vlos*, 1211: *Wlos*: ÁKSz. 360) is ismertek (vö. TESz.), s mivel a fentebb elsőként említett település lakóiról nincs konkrét adatunk, elnevezésének a személynév is alapjául szolgálhatott. A második településről azonban biztosan tudjuk, hogy a központi hatalom által iderendelt telepések alapították (JAKÓ 1940: 54). Hogy e telepések vallonok voltak, támogatja a falu határában említett, a XIV. század közepéről adatolható *Falkamár* neve is (1354: *Falkamar*: Cs. 1: 607), amely német eredetű személynévre vezethető ugyan vissza, de JAKÓ felhívta a figyelmet arra, hogy e név a franciáknál is gyakori (i. h.).

A három *Gyán* nevű településen is vallon lakosság jelenlétét feltételezhetjük, hiszen az elnevezés alapjául szolgáló személynév egyike a leggyakoribb vallon személynéveknek: *Gyan*, *Gyaan*, *Geyan*, *Geanin* (vö. KARÁCSONYI 1923: 28, BÁRCZI 1938: 5, 21, KNEZSA 1943: 197, KISS L. 1996: 445, KRISTÓ 2003: 169). E települések Kölesértől ÉNy-ra (1213/1550: *Gyan*: Gy. 1: 620), Körös-szegtől ÉK-re (1213: *Gyan*: J. 251), Sarkadtól K-re (1214: *Gyan*: J. 251) feküdtek. A településnév vallon személynévi eredete ugyan nem jelenti feltétlenül vallon etnikum jelenlétét, ám ezen túl történeti tények bizonyítják, hogy mindhárom település alapítói flandriai vallonok voltak (J. 250), tehát az elnevezés — személynévi eredetével együtt is — a lakosok etnikai hovatartozását mutathatta.

Szintén újlatin etnikum jelenlétére utalhat Várad külvárosának, *Velencének* a neve, amely a XIII. század végéről adatolható ([1291–4]: *Venecia*: Gy. 1: 691). Feltehető, hogy velencei telepések hozták magukkal ezt a nevet (BÁRCZI 1938: 6), tehát névköltöztetés történt. Ezt a véleményt támogathatják az előzőekben említett településnevek is, amelyek bizonyítják olasz, vallon telepéseknek a környékre érkezését. Településeiket a környező magyar lakóközösség éppen nemzeti hovatartozásukat alapul véve nevezte el.

A fenti településekről JAKÓ által a XIII. századtól idézett személynevekben már nem látunk latin nyomot (136 idézett névből 103 magyar és 33 bizonytalan eredetű), ami arra utal, hogy e népesség már igen korán, a tatárjárást követően beolvadt a környező magyar vagy német lakosságba (vö. JAKÓ 1940: 250, KRISTÓ 2003: 177).

8.2. A megye területén két település neve valószínűleg német etnikumú lakosságra utal. Az egyik a Bihartól DNy-ra fekvő, a XV. század elejéről származó *Nemphy* (1410: *Nemphy*: Gy. 1: 646) településnév, amely a *német* népnévből az *-i* helynévképzővel jött létre. A falu királyi telepítés eredménye, s történetileg bizonyítható, hogy eredetileg valóban német etnikum ülte meg (JAKÓ 1940: 305). Bár a kérdésben nem meghatározó, de mégis megemlíthetjük, hogy a település a várispánság bomlása után a német eredetű Hontpázmány nemzetség tulajdona lett.

A XVI. század elejéről származik a *Szászháza* (1508: *Zazhaza*: J. 348) településnév, amelyben a *szász* népnév (a németek egyik csoportjának/törzsének neve; vö. ehhez KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 29, illetve KRISTÓ 2003: 124–5) a jelzői névrész. Igaz, azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az előtag a *száz* számnév lehetett, ám ez ellen szól, hogy a *száz* számnévi előtag után álló földrajzi köznévi általában birtokos személyjel nélkül szerepel (vö. FNESz. *Százhalom, Száztelek*). JAKÓ szerint a település lakosai közt találhatunk magyarokat is, de a többség szláv és bizonytalan nevű román (az e csoportban idézett nevek között 2 magyar, 2 szláv és 5 bizonytalan eredetű szerepel), s ez a kérdés eldöntésében nem sokat segít.

9. A középkori Magyarország lakossága etnikai összetételét tekintve igen változatos képet mutatott. A honfoglaláskor itt talált idegen népesség, később pedig a sorozatos betelepülések és betelepítések színezték az etnikai palettát. Az egész középkorban jelentős területre kiterjedő Bihar vármegye is tükrözi ezt a sokféleséget. A korai településnevek tanúsága szerint megyénk legnagyobb népcsoportja a magyar volt, ám a XIII. század végétől erőteljes román betelepülés kezdődött, ami az idők során egyre erősödő tendenciát mutatott, s Bihar déli részének elrománosodását eredményezte.

Irodalom

ACSÁDY IGNÁC (1896), *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Bp. A. = *Anjoukori okmánytár I–VII*. Szerk. NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1878–1920.

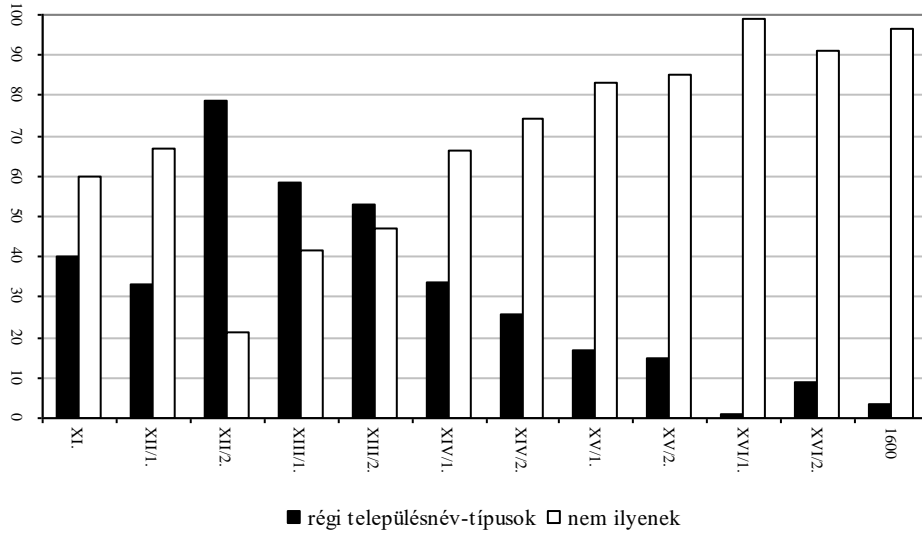
ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.

Anjou-Oklt. = *Anjou-kori oklevéltár I–*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1990–.

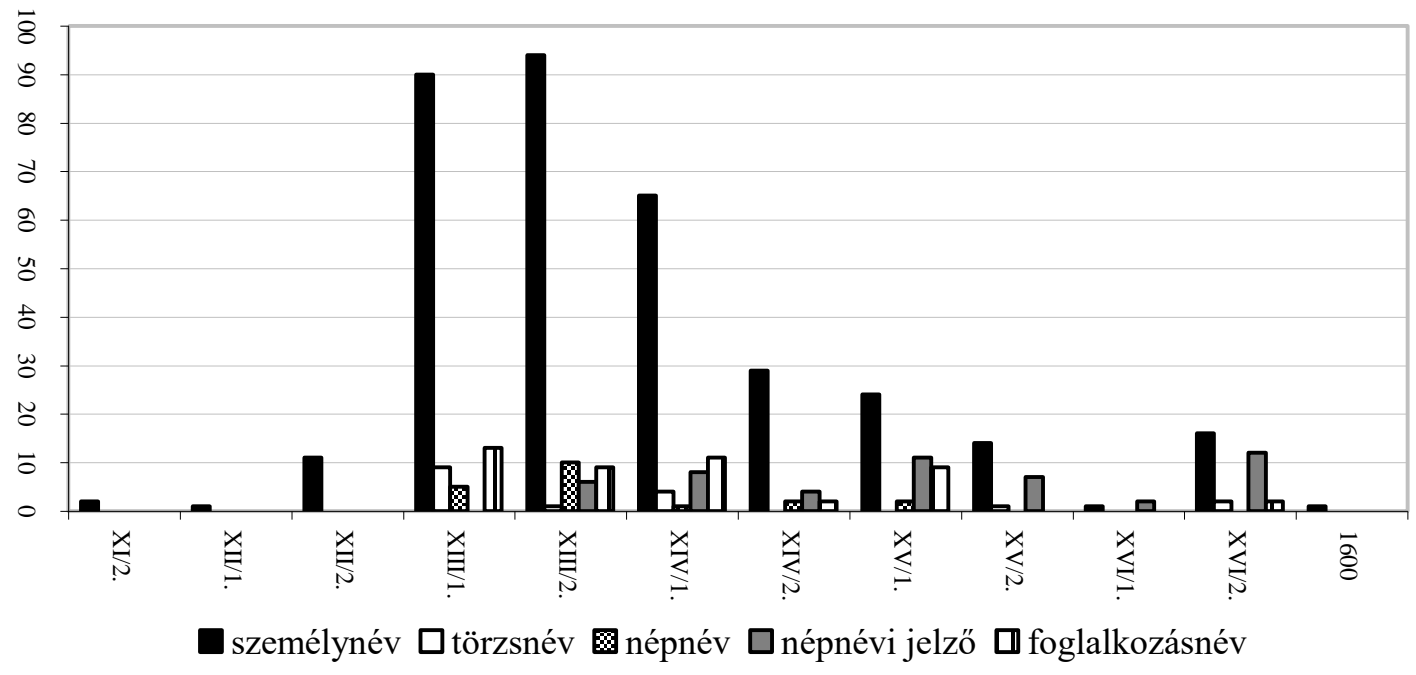
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Pest–Bp., 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA (1938), *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1990), Adalékok a székelyek korai történetéhez: *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- CHALOUPECKY, VAACLÁV (1923), *Staré Slovensko*. Bratislava.
- ComBih. = GEORG HELLER, *Comitatus Bihariensis*. München, 1986.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890–1913.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1939/1990), Besenyők és magyarok. In: *A magyarság keleti elemei*. Bp., 1990. 94–192.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve*. Bp.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1913/1942), A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. In: *Magyar nép — magyar föld*. Bp., 1942. 265–357.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1915/1942), Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. In: *Magyar nép — magyar föld*. Bp., 1942. 359–92.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND, *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp., 1940.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1923), Gyán: *MNy*. 19: 27–9.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei: *Nyr*. 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újra-kiadása: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTIANIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban: *MNy*. 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 19–26.

- KORDÉ ZOLTÁN (1993), A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében: *Aetas* 1993/3: 21–39.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1995), *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1996), *A székelyek eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2000a), Magyarország népei Szent István korában: *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2000b), Telepítés és államalapítás. In: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged. 137–49.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA főszerk. (1994), *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1940), *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. MNyTK. 53. sz. Bp.
- ORTVAY TIVADAR (1891–1892), *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I/1–2*. Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SZABÓ ISTVÁN (1941), *A magyarság életrajza*. Bp. Reprint: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Bp., 1990.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok*. Kolozsvár.
- Sztp. KritJ. = SZENTPÉTERY IMRE, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Bp., 1923–1961.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- ÚjSzékOkl. = *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I–. Szerk. DEMÉNY LAJOS–PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–.
- VR. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Várad Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997.
- VT. = Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Kiadja JAKUBOVICH EMIL. In: *MNy*. 22 (1926): 220–3, 298–301, 357–63.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I–II*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

1. ábra. Bihar vármegye településnév-típusainak százalékos megoszlása

2. ábra. A régi típusú helynevek megjelenése Bihar vármegyében (db)

Bényei Ágnes

Az ómagyar kori helynévképzők és változataik

1. A szakirodalomban azt a kérdést tanulmányozva, hogy mely képzőknek alakult ki helynévképző szerepe a magyarban, nem teljesen egyező véleményeket találunk. Mindez nem csak abból a kézenfekvő tényből adódik, hogy egy vagy két formánsról a tudományos kutatás során újonnan is kiderülhet, hogy lehetett helynévképző funkciója is. A véleménykülönbségek másik, sőt talán nagyobb része szemmel láthatóan a köré a probléma köré csoportosul, hogy mikor tekinthetünk két képzőt egymás alakváltozatának (vagyis valójában egy képzőnek), és mikor mondhatjuk, hogy két önálló képzőről van szó. A toldalékok esetében a MG. szerint akkor lehet szó alakváltozatokról, ha egy morfológiai kategóriához több nyilvánvalóan azonos jelentésű és funkciójú, ám alakilag részlegesen eltérő morféma tartozik (42). Az adott morfológiai kategóriát reprezentáló (elvont) invariáns realizációit hívja e munka allomorfnak¹ vagy variánsnak. Ma képzővariánsokat (többalakú képzőket) leggyakrabban a testes morféma között találunk, ezek általában magánhangzóik palatális-veláris voltában térnek el, vagy a kezdő hang meglétében, illetve hiányában (ezekre példákat lásd MG. 60, 313–4): így esetükben általában minden probléma nélkül eldönthető, hogy mely képzők alakváltozatai egymásnak, a “részleges alaki eltérés” (és emellett az összetartozás) mindenki számára jól érzékelhető. E variánsok ráadásul egymással ún. komplementáris eloszlásban vannak, azaz egy morféma allomorfjai kizárják egymást, vagyis esetükben egyértelmű kritériuma van a tőhöz való kapcsolódásnak. Ma a magyarban egyébként ez az alternációtípus messze a legjellemzőbb, ezt nevezi a MG. funkciótlan kötött alternációnak.

2. A magyar nyelvtörténet korai korszakaiban egymás alakváltozataiként felsorakoztatott képzők (-p/-b, -k/-g, -z/-sz, -n/-ny, -l/-ly) ezzel szemben többnyire egyeleműek, vagyis köztük az összetartozás felismerése a részleges alaki eltérés alapján jóval nehezebb. Ha a MG. terminológiájánál maradunk, az említett párok a funkciótlan szabad alternáció eseteit kellene, hogy képviseljék. Ez tovább nehezíti annak az eldönthetőségét, hogy mikor tekinthetők önálló morfológiai egységnek, ugyanis a szabad változatok egymással definíció szerint tetszőlege-

¹ Más meghatározás szerint az allomorfoknak csak az egymást kizáró variánsokat nevezhetjük, vö. a fonológia allofón fogalmával.

sen felcserélhető² (mivel a hangtani környezet nem határozza meg, hogy a toldalék melyik változata jelenjen meg). Ráadásul képzőkről van szó: ezeknél — ellentétben a ragokkal, ahol sokkal világosabb az adott morfológiai kategóriához való tartozás — általában nem elég a közös funkciót tekinteni, ugyanis nem ritkák a szinonim képzők. Felvetődik egy módszertani (és eldönthetőségi) kérdés is, hiszen míg a mai szinkrón időállapotot tekintve nincs különösebben nehéz dolgunk az alakváltozati kérdések megítélésében (többek között bármelyik magyar beszélő intuíciója a segítségünkre lehet, ellentétben mondjuk egy toldalék-morféma képző, jel vagy rag voltának megítélésével), ezzel szemben a korábbi nyelvtörténeti korszakokra nézve természetesen nem lehet ilyen intuíciónk, nem tudhatjuk, hogy a beszélők mit éreztek összetartozó (azonos funkciójú, egymással tetszőlegesen felcserélhető) képzőknek.

A másik probléma már önként adódik a konkrét adatok vizsgálata előtt. A definíció azonos jelentést említett az allomorfia egyik meghatározó kritériumaként. A helynévképzők esetében ez nyilván nem jelentheti azt, hogy minden helynévképző funkcióval (is) bíró formáns automatikusan egymás alakváltozata lenne, mint “egy morfológiai kategória” képviselője. Kérdéses továbbá, hogy a helynévképző funkció tekinthető-e egyáltalán morfológiai alapkategóriának. Mai morfológiai leírásaink nem vesznek fel ilyet, ami persze fakadhat abból is, hogy nincs manapság is produktív helynévképzőnk. (Már csak azért sem, mert új helynevek sem gyakran alakulnak.) Az, hogy helynévképzőink a megfigyelések szerint minden esetben másodlagos alakulásúak, alapjában véve szintén nem kellene, hogy oka legyen a kategória mellőzésének: egy-egy morfémafunkció természetesen kialakulhat egy korábbi mellé is. Már jobban magyarázhatja a helynévképzők említésének hiányát az, hogy kimondottan szófajjelölő (ez esetben szócsoporthoz való tartozást jelölő) funkcióról általában nem szokás beszélni egyes képzőink kapcsán (annak ellenére, hogy ez több esetben meggyőzően kimutatható, erről lásd BÉNYEI 2003: 45–7).

Nyelvtörténeti adatok elemzése során természetesen nemegyszer előfordul, hogy a szóalakon található képző szerepéről nem tudunk biztos kijelentést tenni, azaz a konkrét esetben nem tudjuk eldönteni, hogy a több azonos alakú képző közül éppen melyiket látjuk reprezentálva (közszoói szerepkörűt vagy névképzőt). Ennek ellenére és ezzel együtt fel kell tételeznünk legalább elméletileg azt, hogy (legalábbis a nyelvtörténet bizonyos korszakaiban) léteztek aktív helynévképzők a magyarban, és így rajtuk is tanulmányozható az alakváltozatok problematikája. Nem zárható ki, hogy a helynévképzők el is különülnek alakváltozatok tekintet-

² Bár megjegyzendő, hogy a mai magyar nyelvet tekintve kétséges, hogy találunk-e ilyet a képzők között. A töváltózatok között természetesen nem egy példát lehet említeni: *veder ~ vödör*, *emlékezik ~ emlékszik*, *gondolkozik ~ gondolkodik* stb., ám a MG. által ide sorolt képzőalternánsok valójában inkább tőalternációnak foghatók fel: *lopózik ~ lopódzik*.

ében homonim (közszóképzői funkciójú) képzőpárjaiktól, de persze hasonló alakváltozatokat is mutathatnak velük. Az ilyen elkülönülés nyilván nem kritérium valaminek az önálló képző volta mellett, viszont ha fennáll, akkor bizonyító erejű az említett folyamatban. (Például a *-d*-nek kicsinyítő funkcióban tudtommal nem figyelhető meg *-t* változata, személynév- és helynévképzőként viszont igen.)

3. A továbbiakban térjünk rá arra, hogy konkrétan mely helynévképzőinken tanulmányozható a fentebb általánosságban bemutatott probléma. Valójában szinte minden helynévképzőként (is) számon tartott képzőnk esetében felmerült már valamilyen módon az “alakváltozat vagy önálló képző?”-kérdés a szakirodalomban. Így például a *-gy*-t időnként a *-d* palatalizációval keletkezett alakváltozatoként említik, a *-t* szintén a *-d* zöngétlenült változatoként fordul elő nemegyszer, a *-j* képző kialakulását pedig néhányan az *-i* magánhangzó utáni helyzetével magyarázzák (*Halmi, Halmaj; Kapi, Kapuj*). Mások ugyanezeket a párokat egymástól független képzőknek tartják.

Az a tény, hogy az említett kérdés újra és újra felvetődik a helynévelemzések során, és mégsem született idáig megnyugtató eredmény, önmagában is jelzi a téma problematikus voltát. Fontos leszögezni, hogy a véleménykülönbség sohasem a vizsgálati szempontok különbségéből adódik. Azt tapasztalhatjuk, hogy az érvek két képző alternánsként való összetartozása mellett tipikusan keletkeztörténetiek, azaz a közös eredet kimutatását tartják fontosnak a funkció azonossága mellett, ami viszont a definícióból következik. Érvként szokott szerepelni a hasonló alaktani viselkedés, illetve — ha van ilyen — az azonos szótón megfigyelhető váltakozás. (A MG. is felhívja a figyelmet arra, hogy ha az alternáció csak a funkció azonosságát jelentené, akkor hamar összemosódna a szinonimitással.) Az, hogy mégsem egyező véleményre jutnak az elemzők, nyilván más okokkal magyarázható (például különböző adatok vizsgálata, bizonyos esetekben adathiány stb.).

Ahhoz, hogy átfogóbban láthassuk, milyen forrásokból származnak problémák a nyelvtörténeti elemzések során, az egyes helynévképzők részletes áttekintése előtt érdemes felsorakoztatni a közszói anyag vizsgálatakor bemutatott képzőanyagot is, ahol hasonló alakváltozati problémák merültek fel. Ilyen a *-k* (*lélek, ének, fészek, torok*), amely zöngésült változatának tartják a *-g*-t (*balog, kéreg, lovag*) néhány adatban; a nagyon ősi és rendkívül kevés példában szereplő *-p* ~ *-b* (*közép, küszöb, nyaláb*) is ilyen párt alkot; továbbá a *-z* ~ *-sz* (*ravasz, rekesz, tavasz, igaz, száraz*), amely affrikálódva *-c*-ként is megfigyelhető (*gömböc*), és az *-l* ~ *-ly* (*homály, körtvély, lepel, személy, zugoly*), valamint az *-m* ~ *-n* ~ *-ny* (*gyertyán, vadon, kemény, sovány, vékony*), amely egyébként helynevekben is használatos (*Somogyom*, első adata 1317: *Sumugun*: Cs. 5: 893), egymás palatális-depalatális megfelelői. (A példákat az EWUng.-ból gyűjtöttem.)

Érdeemes rögtön összevetésként a TNYt. véleményét idézni, itt hasonló példaanyag elemzése után ugyanis más eredményre jut a fejezet szerzője az alakváltozatok tekintetében. Így például nem tartja megalapozottnak azt a véleményt, hogy a *-g* csupán a *-k* hangtani változata lenne, mivel a közös eredet nem bizonyítható, és ugyanazon alapszón sohasem váltakoznak (a két formáns funkcióinak hasonlóságát nem tekinti érvnek a közös eredet mellett, hiszen a képzők szinonímiája mindig is általános jelenség volt). Hasonlóan önálló képzőként említi az *-m*-et (*alom, him, orom*), amely tehát megítélése szerint független az *-n/-ny*-től (vö. SZEGFŰ 1991: 202–3).

Első pillantásra kitűnik, hogy a legrégebbi szóanyag esetében gondot okozhat az, ha morfológiailag jól elemezhető képzések helyett nemegyszer teljesen elhomályosult (elavult alapszóból elavult képzővel létrehozott) származékokat látunk a példaanyagban. Ez (és a rendelkezésünkre álló adatok viszonylag kis száma) még nehezebbé teszi két képző esetén az egykori közös funkció megállapítását, és az alakváltozat tényének felismerését. Látható mindemellett az is, hogy ezek teljesen más típusú alternációk, mint amilyenek a mai magyar nyelvben jellemzőek (lásd fent), azaz nem a szabályos váltakozás eseteit képviselik. Az alternációk típusa persze nem állandó vonása egy-egy nyelvnek, ez a változás is megmagyarázható: a nyelvtörténet korai szakaszaiban az egyelemű képzők domináltak, később többnyire ezek összetapadásával testesebb képzők, képzőbokrok jöttek létre.

Végül még egy fontos kiegészítés a nyelvtörténeti korszakokra vonatkozóan: ha feltesszük a kérdést, hogy két képző egymás alakváltozata-e, fontos arra is gondolnunk, hogy melyik az a szinkrón időállapot, amelyre vonatkoztatva megfogalmazzuk a problémát. Az alternáció tényét ugyanis mindig csak a szinkróniában tudjuk értelmezni: ha két képző eredete szerint azonos, az még nem jelenti azt, hogy a vizsgált időszakban is alakváltozatként működnek (például az *-i* helynévképző és a *birtokjel*). Felléphetnek idővel ugyanis olyan funkcionális különbségek, amelyek azt jelzik, hogy a két képző önállósult. És mivel ezek a képzőváltozatok a korai ómagyar korban többnyire nem kötött variánsok, ez amellet szól, hogy különösen könnyen válhatnak egymástól függetlenné (ha szabályos alternánsok lennének, akkor az önállósulás nyilván akadályokba ütközne). Ugyanez a tény — tudniillik az, hogy az érintett képzőknél nem figyelhető meg tőtípushoz kötöttség — magyarázhatja az esetleges váltakozást egy alapszón belül, ami sok esetben megfigyelhető. (Lásd az adatokat később a *-d/-t* és a *-d/-gy* esetében. Persze még ilyenkor is elképzelhető, hogy egyszerűen képzőcsere történt, ezért más tényezőket is mérlegelni kell, a váltakozás nem mutat feltétlenül az alakváltozat tényére.)

4. A továbbiakban a fentebb felsorolt szempontokra figyelve összegzem, hogy mit tudhatunk helynévképzőink alakváltozatairól. Helynévképzőink közül legtöbbször és leginkább problematikus módon a *-d/-t* és a *-d/-gy* vonatkozásá-

ban merült fel az esetleges alternáció lehetősége. Lássuk, hogy milyen elgondolások születtek a kérdés tisztázására, elsőként az alakváltozatok esetében elvárható közös eredet kérdésében! A kérdés tehát az, hogy a -gy a -d palatalizációval keletkezett alakváltozata-e, vagy tőle független képző? A szakirodalomban nem egy helyen az első megközelítést javasolják (PAIS 1916: 366; fordított irányú fejlődést is elképzelhetőnek tartva, illetve a -d ~ -gy-ben nyelvjárási különbséget látva: MELICH 1910: 156; további irodalom összegzését lásd D. BARTHA 1958: 104–5). GYÖRKE JÓZSEF viszont a témáról írott tanulmányában kimutatja a -gy-nek egészen az ugor korig visszavezethető eredetét (1940). Ezt vallja BÁRCZI GÉZA is, hozzátéve, hogy egy-egy esetben nem lehetetlen, hogy valóban -d > -gy változás történt (1951: 150, ehhez lásd még *Szuhod* ~ *Szuhogy* adatait: FNESz. *Szuhogy*). Ha a történeti adatok tanúságát tekintjük, az a tény is a palatalizációs megoldás ellen szól, hogy ahol egy helynévnek van -d-s, illetve -gy-s változata is, többnyire a -gy képzős a régebbi adatolású (*Gyógy* ~ *Diód*, *Gesztőgy* ~ *Gesztőd*, *Kórógy* ~ *Szamoskóród*, *Nyárágy* ~ *Nyárad*). Ez, illetve az, hogy a -gy-vel alakult neveknek sokszor nincs -d képzős megfelelőjük (*Almágy*, *Hal-mágy*, *Hárságy*, *Száldobágy*, *Szilvágy*, *Egregy*), mind abba az irányba mutat, hogy a -gy a -d-nél korábbi szuffixum lehet. BENKŐ LORÁND legújabban ezzel egybecsengő véleményt fogalmazott meg: bár gondolatmenetét nem fejti ki részletesen, valószínűleg hasonló érvek alapján írja a -gy-ről “Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja” című tanulmányában, hogy a -d-től független szuffixum, és nagyon korai, a -d-s névtípust feltétlen megelőző helynév-alakulási mód jellemzője (1998: 119). Ilyen értelemben szán neki ugyanis fontos szerepet a helynévtípusokra épülő kronológia finomításában, árnyalásában.

A második vizsgálati szempont a funkcióbeli azonosíthatóság kérdése. GYÖRKE a -d/-gy-ben rokon funkciójú (személynevekben kicsinyítő-névképző, helynevekben talán eredetileg ellátottság értelmű), de mint láttuk, eredetükben különböző képzőket lát (1940). Hasonló a véleménye BÁRCZI GÉZÁnak is, aki szintén elismeri a rokon funkciót, és ezzel magyarázhatónak tartja az adatokban való cserélődést, de az alaktani viselkedésüket nem tartja összeegyeztethetőnek (1951: 150, 1958a: 156, valamint lásd a következő pontot). A képzőfunkciók vizsgálatát természetesen a korai időkre jellemző adathiány rendkívül megnehezíti: így a -d és a -gy esetében is feltett ellátottság jelentést nem igazolják közsői adatok, arról a néhány egyáltalán idézett közsői származékról (*tölgy*, *jobbágy*, *ormágy*) pedig D. BARTHA KATALIN megállapítja, hogy bennük a -gy funkciója nem egészen világos (1958: 104). (A képző funkciójáról e szavakban egyébként a TESz. és az EWUng. sem nyilatkozik egyértelműen, a TNyt. pedig megállapítja, hogy -gy alakú képzőt semmilyen jelentésmódosító szerepben nem tartunk számon, azaz az említett adatok idesorolhatóságát is kétségbe vonja [202].) Megkockáztatom azt a feltételezést, hogy a -gy-nek éppen a már említett időben

korábbi volta magyarázhatja, hogy miért nem áll rendelkezésünkre -gy képzős közszói adat: nyilván hamarabb elvesztette produktivitását, mint a -d. Ennek ellenére feltehető, hogy valamikor aktív volt közszavak képzésében is, hiszen minden helynévképző másodlagos alakulású, valamilyen köznévi funkcióból fejlődött ki. A többek által említett ellátottság jelentést egyébként a helynévi adatok alapján szokták kikövetkeztetni, a TNYt. például feltűnőnek tartja, hogy helynevekben általában növény-, illetve állatnévi alapszón fordul elő, ez a szerző szerint az ellátottság kifejezésére mutathat (SZEGFŰ 1991: 253).

A harmadik fő összevetési szempont a képzők alaktani viselkedése lehet. A -d/-gy vonatkozásában inkább különbségek, mint párhuzamok tárhatók fel. A -d képző után, mint tudjuk, az -i véghangzó sokáig nem tűnik el, a -gy után ezzel szemben már legelső adataiban is hiányzik. (A -gy jelölése a korai századokban még g vagy gh, tehát nem okoz olvasati problémát a későbbi-mai gy forma, ahol a régiségben az y természetesen -i-ként is értelmezhető lenne.) A -gy az adatok többségében az alapszó teljes tövéhez járul, és többször jelentkezik -ágy alakban — egyes etimológiák szerint ilyenkor nem is képzőről, hanem 'folyómeder' jelentésű összetételi tagról van szó³ —, a -d pedig nem ritkán a csonka tőhöz járul.⁴ Ezek a tények szintén arra mutatnak, hogy a -gy a -d-től független képző volt.

Ha el is fogadjuk a fenti gondolatmenetet, azért mindenképpen figyelemre méltó a váltakozás az alábbi adatokban. Békés és az erdélyi Fehér megyében *Enyed* falunév több esetben -g(h) végződéssel szerepel (1299/XIV: *Enug*: Gy. 2: 141, 1301/1437: *Enygh*: Gy. 1: 505), a Csanád megyei *Szanád* adatai között pedig szintén előfordul *Zanagh* változat (1315/1384, Gy. 1: 870), *Sáránd* első adatai *Sarang* (1219/1550, 1291–4, Gy. 1: 658, FNESz. *Sáránd*) formájúak,⁵ *Halogy* és *Sámogy* helynevek alapjaként pedig hasonló hangzású, -d képzős személynevek szerepelnek (FNESz.). A Baranya megyei *Sámod* adatai között ugyancsak megtalálhatók a -d és a -gy képzősök is (Gy. 1: 375). Ezeknek az eltéréseknek a magyarázatára a FNESz. nem tér ki, mivel a -d-t és a -gy-t egyszerűen alakváltozatoknak tartja. Ugyanígy csak hangtani változatnak tartja KISS LAJOS *Somodi* (1255: *Somogy*: FNESz. *Somodi*), *Szuhod* (1576: *Szuhogh*: FNESz. *Szuhogy*) és *Néved* (1229: *Nywg*: FNESz. *Néved*) esetében a -gy-s végződésű adatokat. Bár a két képző valódi összetartozásának bizonyítéka az lenne, ha közszói adatokon is váltakoznának, a fentebbi, különállás mellett szóló érvek ellenére sem kell mindig feltétlenül képzőcserével magyarázni a váltakozást. Mivel a két képző a nyelvtudatban valamiképpen összetartozhatott, természetesen néhány esetben elképzelhető hangtani változás is (palatalizáció vagy depalatali-

³ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd e kötetben TÓTH VALÉRIA tanulmányát. (A szerkesztők.)

⁴ Olyan esetekben mindez különösen feltűnő, ahol egy név adatai között -d és -gy végződésű is megtalálható, például a Baranya megyei *Sásd* ~ *Sasugh* (FNESz. *Sásd*).

⁵ Itt persze a g-s ejtés is elképzelhető.

záció). Biztosan végződéscsere történt viszont *Chabrad* (+1285/1366/1369) > *Chabrag* (1470) esetében (FNESz. *Csábrág*), és biztosan egyszerű palatalizáció *Bugyi* falu nevében (1346: *Bwd*, 1381: *Bugy*, a *Bud* szn.-ből; vö. FNESz. *Bugyi*).

A *-d/-t* képzőknél annyiban más a helyzet, hogy jóval több szóalakban figyelhető meg a váltakozásuk. Ezért összetartozásukat általában nem kérdőjelezték meg a szakirodalomban, kapcsolatukról pedig többnyire egybehangzóan megállapították, hogy a *-t(i)* csak a *-d(i)*-ből a megelőző zöngétlen *-s* hatására előre ható hasonulással létrejött zöngétlenedett forma, s ezzel alaki és funkcionális viselkedés szempontjából is teljes párhuzamot mutat. BÁRCZI hozzát teszi, hogy a *-t(i)* a nyelvi tudatban mindvégig megtartotta a kapcsolatot a *-d(i)* alapformával, legfeljebb némileg összekeveredve a *sziget*, *menyét*, *evet* stb. szavak más eredetű *-t* képzőjével (1951: 163). Az előre ható hasonulás magyarázatát KNEZSA kísérelte meg, aki a *zs* hiányával indokolta a hasonulásnak e korai századokban tapasztalható formáját (1933: 157). Mindez persze nem ad magyarázatot arra, hogy miért volt az *sz* után is mindig *-t* képző, annak ellenére, hogy a *z* nem volt ismeretlen a magyarban. Később a *-d*-nek *-t* formában való megjelenését nemcsak az *s* utáni, hanem bármilyen zöngétlen mássalhangzó utáni helyzetével magyarázták. Néhány vélemény szerint (például BÁRCZI 1951: 162) az így létrejött *-t* később önálló életre kel, és így alakultak ki bizonyos *t* végződést mutató alakok: *Moncat*, *Zolgat*. Mások, mint például PAIS DEZSŐ (idézi D. BARTHA 1958: 105), megállapították, hogy miután a *-t* változat a *-d*-nek *s*, *sz* utáni pozícióban végbement zöngétlenedése következtében megszületett, az ilyen esetek analógiájára jelentkezhetett aztán más hangok (azaz zöngések) utáni helyzetben is.

Látható tehát, hogy többen többféleképpen vélekednek a képző történetéről. Ahhoz, hogy a kérdést körbejárhassuk, érdemes szisztematikusan megvizsgálni a rendelkezésre álló nyelvi adatokat. Összegezve a következőket tapasztalhatjuk. Azokban az adatokban, ahol még nem ment végbe a képzővégi magánhangzó eltűnése, helytálló az a szabály, hogy a képző alakja magánhangzó és zöngés mássalhangzó után *-di*, zöngétlen mássalhangzó után *-ti*. Tehát valóban a *-di* képző hasonulásáról lehet szó a megelőző hang hatására.

Valamivel más a helyzet akkortól, hogy a *-d* a képzővégi magánhangzó eltűnését követően abszolút szóvégre kerül. Ezzel a korábbi szabály úgy módosul, hogy a zöngés mássalhangzó után a *-d*, zöngétlen mássalhangzó után a *-t* tipikus marad, magánhangzók után viszont elég jelentős számban megjelenik a *-t* változat, nemegyszer a *-d*-vel váltakozva. Mivel a dunántúli emlékekben ez a váltakozás erősebb, DEME LÁSZLÓ megállapította, hogy a jelenség oka minden bizonnyal a Dunántúlon ma is gyakran jelentkező úgynevezett zöngétlen kihangzás, azaz szóvég-zöngétlenedés (1957: 379). Azt, hogy itt valóban nem a *-t* változat megelevenedéséről van szó, alátámasztja, hogy a szóvég-zöngétlenedés nemcsak a *-t* és *-d* viszonylatában figyelhető meg ekkoriban, hanem *-k* ~ *-g* váltakozás (a

g zöngétlenedése) szintén jelentkezik: *Gombolyag* ~ *Gombolyak* (FNESz. *Gombolyag*), *Ecseg* ~ *Ecsek* (FNESz. *Ecsefalva*), *Diószeg* ~ *Gyozyk* (FNESz. *Bi-hardiószeg*). Bizonyítékok lehetnek továbbá az olyan túlkompensációt mutató, etimologikusan *-t*-t tartalmazó esetek, mint a *Hosued* (~ *Chuswet*), *Sombod* (~ *Zombot*), *Alberd* (~ *Albert*) (DEME 1957: 378), a helynevek közül *Obruth* ~ *Ob-rud* (Gy. 2: 130, FNESz. *Abrudbánya*) stb.⁶

Hogy a zöngétlenek utáni előre ható hasonulás és a zöngétlen kihangzás érvényesülése csak átmeneti jelenség volt, azt a későbbi, minden hang után következően *-d*-s adatok bizonyítják a kései ómagyar kortól kezdve.⁷ Így a jelenség korhatároló értékűvé is válik, és például megállapítható, hogy a zöngés *-d*-t tartalmazó 1092: *Cuesd*, *Segusdtou* és az 1135: *Nemusd* adatok aligha származhatnak a jelzett időpontokból, csak későbbi másolatból vagy hamisítványból. A két oklevél jelzete alapján valóban hamis (vö. DEME 1957: 380). Mindenképpen megjegyzendő továbbá, hogy a *-t* megjelenésében nemegyszer valószínűleg az idegen (németes?) ejtésre jellemző szóvégi zöngétlenedést kell látnunk. Ennek bizonyításához (vagy legalábbis konkrét adatokhoz kötéséhez) persze ismernünk kellene az oklevél lejegyzőjének nyelvi hovatartozását. Mindenesetre tanulságos a pápai oklevelek megfigyelése ebből a szempontból: ezek egy-egy helynév többi adatához képest arányaiban jóval nagyobb számban tartalmaznak a magánhangzó utáni *t*-re példákat.

A vizsgált adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *-d* és a *-t* a korai ómagyar korban alighanem tényleg többnyire alakváltozatokként működtek, bár hozzá kell tenni, hogy volt egy eredetében ettől független *-t* képző is. GYÖRKE JÓZSEF ennek eleve más, uráli *-tt*. eredetet tulajdonít (1937: 244), BÁRCZI GÉZA pedig hozzáteszi, hogy ebben az eredeti *-t*-ben a véghangzó vagy hiányzik, vagy *-u* alakban jelentkezik (?*utu*, *Sahtu*), szemben a másodlagos *-t* többségében *-i* véghangzójával (1951: 163). Funkciójukról pedig megállapítja, hogy az eredeti *-t* képzőben az ősi kicsinyítő funkció már elhomályosult, míg a másodlagos *-t*-ben nagyon is eleven volt az egész korszakban. Valószínűleg azonban nem ilyen egyszerű a helyzet a kétféle képző megkülönböztetésében. A BÁRCZI által említett két véghangzós adat a mai felfogás szerint valójában nem *-t* képzőt tartalmaz: az eleve kérdőjeles *ut*-at az EWUng. már nem képzősként elemzi, a *Saht* helynév pedig BENKŐ kutatásai szerint idegen eredetű, és a *-t* szervesen hozzátartozott a tőhöz (1998: 173). Így valószínűleg inkább DEME javaslatával

⁶ A nyelvérzékben beállott zavar magyarázhatja az olyan leírású adatokat is, mint például a *Kuestd* (FNESz. *Villánykövesd*), *Kulestd* (FNESz. *Kölesd*).

⁷ Az itt vizsgált nevek ma többnyire *-d* képzővel élnek (kivéve talán *Babot*). Ez igaz az *-st* ~ *-sd* képzős nevekre is (ti. hogy *-sd* a mai formájuk). Arról, hogy ezek mennyiben tekinthetők önálló képzőknek, lásd alább.

érthetünk egyet, aki szerint az eltérő képzővégi magánhangzókban talán nyelvjárási különbséget kell látnunk (1957: 382).

Ha elfogadjuk a *-t* és a *-d* alakváltozatként való értelmezését, akkor az *-st/-sd* képzőkapcsolat hasonló viszonya sem látszik nehezen megoldhatónak. Ez viszont az eddig vizsgáltakhoz képest más típusú problémát vet fel: a képzőbokrokét. Szerkezeti szempontból egy képző lehet egyszerű (elemi) és összetett. Ez utóbbiakra alkalmazta sokáig a szakirodalom a képzőbokr kifejezést, a MG. viszont már csak az összetett képző megnevezést használja. A két fogalom ugyanazt takarja: a képző nem egy képzőelemből áll, hanem benne két vagy több egyszerű képző forrt össze. (Ez bekövetkezhet már eleve képzett szavak továbbképzésével, de lehet spontán keletkezésű is.) A témával foglalkozó irodalom többnyire megállapítja, hogy leíró szempontból nem célszerű ez a felosztás, hiszen a szinkroniában ezek ugyanúgy egységes jelentésű képzőként viselkednek, mint elemi társaik. Ezért az *-st/-sd*-vel kapcsolatban sokkal inkább úgy tehetjük fel a kérdést, hogy e képzőkapcsolatok valójában egységes képzők-e, vagy el kell vetni felvételüket helynévképzőink közé.

E képzőcsoportok képzőbokrokként való tárgyalása nagy hagyománnyal rendelkezik a szakirodalomban (például BÁRCZI 1958). Ezzel szemben, ha a FNESz. etimológiáit nézzük, azt találjuk, hogy KISS LAJOS nem tesz fel ilyen összetett képzőt, hanem *-s* és *-d* képzővel keletkezettnek mondja az érintett neveket. A képzőcsoport egységes kezelésének problematikus voltára valójában már B. LŐRINCZY ÉVA felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy a személynévekből lett *-st/-sd* képzős helynevek képzőit jelentésük szerint nem lehet összefoglalóan szemlélni (1962: 89). (Tudniillik vagy már eleve tartalmazta a helynév alapjául szolgáló személynév az *-st* végződést, vagy a *-t/-d*-t csak a helynévvé váláskor kapta. Mindkét lehetőség arra mutat, hogy *-sd* képzőbokr mint olyan nem vett részt helynevek létrehozásában.) A másik nagy és jellegzetes csoport a helynevek körében, ahol az *-sd* képzővel számolni lehet, a közsőkből lett földrajzi neveké. Az itt felsorolható nevek elemzése során felmerült, hogy az *-st/-sd* képző bennük 'valamiben bővelkedő'-t jelent, máshol pedig szintén a két képző együttes földrajzínév-alkotó szerepét gyanítják (például BÁRCZI 1951: 160). B. LŐRINCZY ezzel szemben e névtípus esetében is rámutat arra, hogy — legalábbis az ómagyar korban, ahol vizsgálatait végezte — "aligha beszélhetünk az *-st/-sd* képzőbokr egységes, ilyen vagy olyan, jelen esetben gyűjtőnévképzői vagy helynévképzői funkciójáról" (1962: 89). Szerinte a gyűjtőnévképzői jelentést az *-s* hordozta, a *-t/-d* pedig a közsőből helynévvé válás folyamatában játszott szerepet. Más kérdés, hogy magának az *-st/-sd* képzőborknak nem alakult-e ki később helynévképzői funkciója. Ennek eldöntéséhez olyan névadatokra lenne szükség, amelyeknek nincs kikövetkeztethető *-s* gyűjtőnévképzős alapszavuk, továbbá nincs *-t/-d* nélküli változatuk sem, hanem nyilvánvalóan valamilyen alapszó *-st/-sd*-vel alakult helynévi származékai. B.

LŐRINCZY ómagyar kori anyaggyűjtése során állítása szerint ilyennel nem találkozott, bár természetesen a két képző gyakori együttes előfordulása elindíthatott efféle folyamatokat. Lásd például közvetett bizonyítékként a *Kövesd* helynév számtalan megjelenését bármiféle *Köves* adathozható előzmény nélkül,⁸ így Bihar (+1283: *Kuesd*: Gy. 1: 638), Borsod (1275: *Kuesd*: Gy. 1: 783), Esztergom (1320: *Kuesd*: Gy. 2: 297), Gömör (1323: *Kwesd*: Gy. 2: 518), Győr (1324/1392: *Kwesd*: Gy. 2: 606) megyékben. Ehhez hasonlóan az összeforrottságot és a képzés nagy vitalitását jelentheti, hogy az *-st/-sd*-t tartalmazó szavakban a *-d/-t* mindig csonka tőhöz járul a legkorábbi adatoktól kezdve: *cuesti, segisti* stb. (vö. BÁRCZI 1951: 164).⁹

Az *-sd* helynévképző létezésére irányuló intuíció bizonyítása egyébként nem könnyű feladat, hiszen *-sd* végződést tartalmazó helynevek több úton létrejöhetnek, és az egyes esetekben valójában legtöbbször lehetetlen megállapítani a keletkezés módját. Más kérdés, hogy (az egyes nevektől elvonatkoztatva) az emberek tudatában a két képző funkciója összekapcsolódhatott, és együttesen sugalmazhatott helynévszerúséget. Ezt mutatják a később analogikus bővüléssel gyarapodott, ilyen képzőkapcsolatot tartalmazó helynevek is: *Bükkös* (1462: *Bykes*) > *Bükkösd* (1773: *Bükküsd*: FNESz. *Somogybükkösd*), *Halmos* (1341: *Halmas*) > *Halmosd* (1491: *Halmusd*: FNESz. *Halmosd*), *Monyorós* (1330/1477: *Monyorus*) > *Monyorósd* (1695: *Monyorosd*: FNESz. *Monyorósd*), *Nádas* (1299/1571: *Nadas*) > *Nádasd* (1321: *Nadasd*: FNESz. *Nádasdia*), *Nyáras* (1307: *Narosi*) > *Nyárasd* (1773: *Toos Nyarosd*: FNESz. *Tósnyárasd*), *Sáros* (1272–90/1346: *Garás* [□: *Saras*]) > *Sárosd* (1342: *Sarusd*: FNESz. *Sárosd*), *Somos* (1497: *Zomoss*) > *Somosd* (1506: *Somosd*: FNESz. *Somosd*).

Hasonló eset állhat fenn egyébként a szakirodalomban időnként feltételezett *-nd* képzőbokkal¹⁰ kapcsolatban is: lásd *Vasand* (1332–7: *Wasand*) magyarázata egy *Vas*-féle személynévből (FNESz. *Vasand*), illetve figyelmet érdemelhet, hogy a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Csengersima* egyszer *Symand*, másszor *Syma* néven szerepel (FNESz. *Simánd*).¹¹ Továbbá bizonyára (többek között) a hasonló formák¹² analógiájára lett az Esztergom megyei *Kecséd*-ből (1262:

⁸ Persze attól, hogy nem mutatható ki *köves* gyűjtőnév, a helynév alapjának természetesen lehet a *köves* melléknevet tekinteni, mint ahogyan a FNESz. is teszi, bár megjegyzendő, hogy a melléknevekből helynévképzővel alakult neveknek nincs szakirodalmi említése.

⁹ Vö. *Culessed* (1211, személynévként: FNESz. *Kölesd*) és *Tövissed* (1280: *Tywiszed*: Gy. 1: 731) nevekkkel, ahol az *s* az alapszóhoz tartozik.

¹⁰ A FNESz., hasonlóan az *-sd* képzőnél tapasztaltakhoz, nem tételez fel ilyen képzőbokrot, hanem különálló képzőkként elemzi őket (tehát egy személynévképző *-n* és egy *-d* helynévképző kapcsolataként).

¹¹ Ennek ellenére a FNESz. *Simánd*-ot egy *Sima* szn. *-n* képzős származékából *-d* képzővel keletkezettnek mondja (FNESz. *Simánd*).

¹² *Báránd, Berend, Beremend, Körmend, Köteland, Kövend, Locsmánd, Potyond, Sáránd, Taksond, Tuskánd, Vezend* stb. (FNESz.).

Keched: Gy. 2: 296) idővel *Kicsind* (1773, FNESz. *Kicsind*), és *Szokold*-ból *Szokond* (FNESz. *Nagyszokond*). Az etimologikus elemzés általában cáfolja az *-nd* képzőbokr létezését; hasonlóképpen az *-ny* kifejezetten helynévképzői szerepét, mégis azt gondolhatjuk, hogy viszonylag gyakori előfordulásuk során tárulhatott hozzájuk ilyen jelentésszociáció is.

A továbbiakban az *-i* és a *-j* képző összetartozásának kérdését tárgyalom.¹³ Az *-é* birtokjel *-i* alakváltozata a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult. Az *-é*-től való korai elszakadás jeleként értékeli a TNyt. a következőket (*-i* ~ *-y*) írásmódot, másfelől bizonyos hangtani helyzetekben (magánhangzóra végződő neveket követően) a *-j-s* forma megjelenését (aminek időpontjára helyesírási okokból nem tudunk következtetni, vö. SZEGFŰ 1991: 255). Ha az *-i/-j* képzők esetében a TNyt. által feltett összetartozást elfogadjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy helynévképzőink közül itt fogalmazható meg leginkább egyértelmű alternációs szabály: mássalhangzó után *-i*, magánhangzó után *-j* formában szerepel a képző. Akik így vélekednek, azok szerint mindez egyben magyarázza a *-j* változat kialakulását, biztosítva van tehát egyező eredetük is, ami az azonos funkció mellett, mint láttuk, a másik fontos szempont. (Bár az, hogy egymás szabályos alakváltozatai legyenek, nem szükségszerű kritériuma az alternációnak, de nyilván erősítheti annak tényét.)¹⁴

Az *-i/-j* képzők összetartozásának elemzése ehhez képest nemrégiben új fordulatot vett a szakirodalomban. Bár eredet és funkció szempontjából tartható lenne az a megállapítás, hogy ezek egymásnak alakváltozatai, mégis fel kell tenni egy önálló *-j* helynévképzőt, amely viszont alaki viselkedés szempontjából különbözik az *-i*-től. A *-j* helynévképző önállósodása után tudniillik a *-j/-aj/-ej* mutat alaktani váltakozást (nem az *-i* és a *-j*), másfelől érdemes arra a különbségre is felfigyelni, hogy míg az *-i* helynévképzőnél teljesen szokásos az a jelenség, hogy bővíthet korábbi helyneveket, de el is tűnhet korábban *-i* képzősökről, a *-j* képzőre ez csak az egyik irányban igaz. Arra, hogy egy helynév *-j*-vel bővülne analogikusan (utólag), nem nagyon tudunk példát, KISS LAJOS is csak egyet említ: a Borsod megyei *Cserne* (1236, 1277: *Cherne*: Gy. 1: 768) > *Csernely* utólagos bővülését (1323, 1332–35: *Cherney*: Gy. 1: 768, KISS L. 1995: 40). Inkább az ellenkező előjelű folyamat a szokásos,¹⁵ például *Etey* (1257/1270, Gy. 3: 415) > ma *Ete* (FNESz. *Ete*), *Guerdei* (1216/1550) > *Guere-de* (1308, Gy. 1: 305, ma *Gerde*: FNESz. *Gerde*), *Rendvej* (1237: *Renduuey*: Gy.

¹³ A régebbi szakirodalom többnyire nem vesz fel külön *-j* képzőt, hanem az *-i* alá sorolják be a *-j-s* adatokat (például BÁRCZI 1958a: 160).

¹⁴ Bár elgondolkodtató, hogy az ejtési szabályok szerint nem *-Vji* kiejtést váránk-e inkább egy magánhangzó és az azt követő *-i* kapcsolatából.

¹⁵ Az más kérdés, hogy reciprok fejlődés útján is keletkezhetek *-i-s* kettőshangzók: az *-aj/-ej* ~ *-é* ingadozások idején eredeti *é* helyébe is léphetett *-aj/-ej*, pl. 1255: *Noe* ~ 1332–37: *Nouay* (BÁRCZI 1958b: 88).

1: 468) > ma *Rendve* (FNESz. *Rendve*), *Semptey* (1243, Gy. 4: 459) > ma *Sempte* (1312: *Sempte*: Gy. 4: 460, FNESz. *Sempte*), *Rabay* (1215/1550) > *Rábé* (1458: *Nagh Rabe*: FNESz. *Nagyrábé*), *Tapai* (1138/1329: *Tapai*) > ma *Tápé* (FNESz. *Tápé*), *Thathey* (1332–36, Gy. 2: 187) > ma *Táté* (FNESz. *Táté*), *Tolvayd* (1332–37: *Tolnoyd* [□: *Toluoyd*]) > ma *Tolvád* (FNESz. *Tolvád*) stb. Az említett neveknel kétféle fejlődési irány figyelhető meg: az eredeti diftongusból létrejöhet rövid és hosszú magánhangzó is (ez utóbbi esetben nemegyszer hangrendileg elhasonulva a tőtől). A FNESz. egyik esetben sem ejt szót szerkezeti változásról, tehát valószínűleg egyszerű hangtani változásnak (monoftongizálódásnak) tartja.

Az említett különbségeket figyelembe véve az *-i*-vel a *-j* legfeljebb csak eredetében egyezhet meg. BENKŐ LORÁND megfogalmazásában mindkettő a birtokjellel azonos eredetű; arról, hogy egymásból fejlődtek volna, nem ír, csak arról, hogy a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként különültek el. Eszerint a későbbi korokra nem tartható az a vélemény, amit a TNyt. képvisel, hogy a *-j* csak az *-i* képző realizációja magánhangzók után (SZEGFÜ 1991: 255). (A kérdésről legújabban lásd BENKŐ 1998: 162–9, 178–85.) A fentiek ellenére további kérdéseket rejtenek például a Győr megyei *Rábcakapi* egykori *Capi* és *Kapuy* adatai, melyek az egész korai ómagyar korban váltakoznak (Gy. 2: 604). Mindez ugyanis ugyanazt a képzőt valószínűsíti, csak egyszer mássalhangzó, egyszer pedig magánhangzó utáni helyzetben. Hasonlóan találunk magánhangzós és mássalhangzós töből képzett formát is *Halmi* (1217/1550: *Holmy*: FNESz. *Halmi*) és *Halmaj* (1234/1243: *Holmoy*: Gy. 1: 93)¹⁶ esetében, bár ez két különböző falu neve. Ugyanígy nem magyarázható az sem, hogy miért éppen a magánhangzós, illetve a mássalhangzós tövet választották a névadók az Abaúj megyei *Arkaj* (1267/1268: *Archay*: Gy. 1: 63, FNESz. *Arka*) és a romániai *Árki* (1453: *Arky*: FNESz. *Árki*) esetében, ahol az etimológiai elemzés mindkét névben az *árok* főnevet mutatta ki.

Végül néhány szó az *-s* helynévképző kapcsán arról, hogy létezett-e alakváltozata e képzőnek. B. LÖRINCZY ÉVA az *-s/-cs* képzőket már munkája címében is alakváltozatként szerepelteti, ezt nyilván támogatja a valószínű közös eredet mellett a hasonló alakulású képzőbokok tömege is (*-csa*, *-cse*, *-sa*, *-se*, *-ócs*, *-ós*, *-úcs*, *-ús* stb. képzők). Később a funkciók árnyalt elemzése során sem választja el őket, tehát döntésében végig a közös eredet dominál. A TNyt. viszont a funkcionális különbségekre helyezi a hangsúlyt, amikor arról számol be, hogy a *-cs*, ami korábban az *-s* képző nyelvjárási változata volt, az ősmagyar kor második felében önállósul: a kicsinyítés lett az elsődleges szerepe, de nem terjedt el

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a FNESz. *Halmaj* esetében *-j* kicsinyítő képzőt tesz fel, *Halmi*-ban pedig *-i* képzőt, aminek nem említi a funkcióját. Ilyen kicsinyítő képző egyébként a TNyt.-ban nem szerepel. TÓTH VALÉRIA szerint inkább helynévképzőről lehet szó (2001: 67).

az *-s*-hez hasonlóan ellátottság, hasonlóság, foglalkozásnevek stb. képzőjeként (SZEGFŰ 1991: 212). D. BARTHA KATALIN is különválasztja az *-s* funkcióit, és *-cs* alakváltozatot a kicsinyítő jelentésben említ (és persze személynevekben, azután, hogy megállapítja: a *-cs* eleve csak a legrégebbi adatokban figyelhető meg). Ez rámutat arra a fontos szempontra is, hogy az olyan változatos jelentésekkel rendelkező képzők esetében, mint amilyen az *-s*, elképzelhető, hogy csak bizonyos jelentésükben van alakváltozatuk: tehát ilyenkor elméletileg valójában több homonim *-s* képzőt kell feltételeznünk, legalábbis a kicsinyítő és a gyűjtőnévképző *-s*-sel kapcsolatban. Az eredet és funkció szerint is szorosan összefüggő, alak tekintetében azonos képzőket poliszémnek tarthatjuk. (A képzők homonímiájáról és poliszémiájáról lásd MG. 312, StrNyt. 392–3, MMNy. 118.)

Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy eszerint helynévképzőként az *-s* és a *-cs* már biztos, hogy nem alakváltozatok: az *-s* helynévképző szerepe az ellátottság- és gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett (vö. SZEGFŰ 1991: 255), a *-cs*-nek pedig abban a néhány esetben, amikor a *(Hernád)kércs*, *Megyer**cs*, *(Nyír)kércs* (1282: *Kuskyrch*) helynevekben szerepel, KISS LAJOS kicsinyítő funkciót tulajdonít (1995: 39), bizonyára arra gondolva, hogy így szolgálják a nagyobb méretű *Abaujkér*-től, *Nagymegy**er*-től és *Szamoskér*-től való megkülönböztetést. Annak, hogy ő e nevekben a *-cs*-nek nem tulajdonít helynévképző szerepet, némileg ellentmond az a feltételezés, hogy mindhárom nevet utólagos kiegészülés eredményének tekinti (bár ezt a megfelelő képző nélküli adatokkal egyik esetben sem tudjuk alátámasztani). Szintén érdekes lehet a *Fajdac*s határ-résznev idevonása, amely a FNESz. valószínűsítése szerint talán olyan helyre utal, ahol a névadáskor feltűnően sok volt a fajd. Ez ugyanis arra utal, hogy (legalábbis ha helytálló az elemzés) az *-s* képzőnek mégis volt *-cs* alakváltozata ellátottság (vagy gyűjtőnévképző) jelentésben. Persze ennek igazolására mindenképpen további adatok volnának szükségesek, és azt is hozzá kell tenni, hogy említett helynevünkben az ősi *-cs* képzőnek a feltételezését problematikusá teszi, hogy első adata 1702-ből maradt ránk (így a *-cs* talán másképp — például valamilyen hangtani változással — is megmagyarázható, esetleg maga a származtatás is elképzelhető más módon, például személynevből).

Összegezve a kérdést, azt állapíthatjuk meg, hogy adatokkal nem tudjuk egyértelműen bizonyítani a *-cs* helynévképző meglétét az *-s* helynévképző mellett. Mindenesetre az a tény, hogy az *-s* képzős helynevek száma nyilvánvalóan jóval nagyobb, mint az (esetleges) *-cs* képzősöké, már önmagában is kérdéssé teszi a két képző alternánsként való feltételezését.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben: *MNyj.* 41: 45–50.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890–1913.
- DEME LÁSZLÓ (1957), A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez: *MNy.* 53: 376–82.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRKE JÓZSEF (1937), A magyar *-t* kicsinyítő képző uráli megfelelői: *MNy.* 33: 244–6.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A *-gy* névszóképző: *MNy.* 36: 34–41.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1933), A magyar *zs* hang eredete: *MNy.* 29: 142–57.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1910), A tövégi magánhangzokról: *MNy.* 6: 150–8.
- MG. = *Magyar Grammatika*. Bp., 2000.
- MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Nyolcadik kiadás. Bp., 1991.
- PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai: *MNy.* 12: 365–70.
- StrNyt. = *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés: *TNyt.* I, 188–255.
- TESz. = *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történelmi nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történelmi-etimológiai szótára*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 4. Debrecen.

Póczos Rita

A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei

A Felvidék vízneveinek a tanulmányozása a XX. századi névkutatás gazdag szakirodalommal rendelkező területei közé tartozik: már a 30-as években olyan monográfiát jelentetett meg VLADIMÍR ŠMILAUER, melynek eredményei mindmáig hivatkozási alapul szolgálnak a szláv víznév kutatásban (*Vodopis starého Slovenska*, 1932), a század közepétől pedig számos tanulmány jelent meg az akkori Csehszlovákiában, melyek részben vagy egészben a szlovák terület régi víznévrendszerét vizsgálták. A rendkívül gazdag irodalomból mindenképpen megemlíthető két munka, melyek központi témája a felvidéki folyóvizek neveinek eredete: ŠIMON ONDRUŠ “Slovenské rieky — pôvod mien” című tanulmánya (1979), illetve BRANISLAV VARSÍK “Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich Madarni v 10.–12. storočí” című munkája (1990). A magyar névtudomány számára a szláv kutatók által végzett vizsgálatok eredményeit elsősorban KISS LAJOS közvetítette, aki több tanulmányában ismertette a szláv víznév kutatás fontosabb publikációit (1969a és 1969b), a “Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban pedig a terület vízneveit tárgyaló szócikkek végén a kapcsolódó magyar irodalom mellett szláv hivatkozásokat is bőven közöl.

A magyar névkutatás történetében önálló monográfia ugyan nem jelent meg a Felvidék régi vízneveiről, de a magyar nyelvterület egészére kiterjedő vizsgálatok általában részletesen foglalkoznak ennek a régióknak a vízneveivel is. A régebbi szakirodalomból ORTVAY TIVADAR vízrajzát (Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig, 1882), a XX. század első feléből pedig MELICH és KNIEZSA átfogó jellegű tanulmányait (MELICH JÁNOS, *A honfoglalás kori Magyarország*, 1925–29; KNIEZSA ISTVÁN, *Magyarország népei a XI. században*, 1938) kell megemlítenünk. Az újabb magyar névtani szakirodalomban a Felvidék vízneveinek vizsgálata kapcsán elsősorban KISS LAJOS munkássága emelkedik ki: a FNESz.-ben minden jelentősebb felvidéki folyóvízhez közöl eredeztetési lehetőséget vagy lehetőségeket, emellett számos munkájában érinti ennek a területnek a víznévrendszerét. Egyik terjedelmesebb írását teljes egészében ennek a témának szentelte: “A Felvidék víznevei” című tanulmányában a vizsgált terület mintegy félszáz víznevét rendeli “kronológiai, valamint származásbeli rétegek”-hez (1994: 2). E névrétegeknek vagy más szemlélettel: nyelvi rétegeknek, azaz a névadó közösség által használt nyelv alapján elkülönülő névcsoportoknak a vizsgálata döntő bizonyítéknak számít mind a nyelvemlékes kor, mind az azt

megelőző időszak népességének megítélésében etnikai hovatartozásuk szempontjából. KISS LAJOS — másokhoz hasonlóan — úgy véli, hogy településtörténeti kérdésekben a víznevek vallomásának nagy a súlya, és “Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők.” (1969a: 165).

Írásomban KISS LAJOST követve az Árpád-kori víznévrendszerben fellelhető névrétegeket keresem, a korpuszt viszont területileg két egymáshoz közel eső vízgyűjtő vidékre, a Garam és az Ipoly mellékvizeinek a neveire korlátoztam. A két névrendszerben a kisebb folyóvizek neveit is bevontam a vizsgálatokba, forrásként GYÖRFFY GYÖRGY “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának köteteit és a már említett ŠMILAUER-monográfiát használtam. A két forrás összes folyóvíznévi adatából összeállított adattárba a Garam vízgyűjtő területén 56 denotátum 59 nevének összesen mintegy 300 adata, míg az Ipoly mellékvizei között 127 denotátum 160 nevének összesen mintegy 400 adata került be. (Mindkét névrendszerben az adatok több mint egynegyedét a főfolyóra utaló előfordulások teszik ki.) A korpusz elsősorban folyóvizek neveiből áll, de felvettem azokat a *-tő* és *-fő* utótagú neveket is, melyek folyóvíznévi előtagot tartalmaznak, az elemzésbe viszont ezeket az utótag nélkül, tehát lényegében kikövetkeztetett víznévként vontam be: például az 1262-ből származó *Gyospotokteu* (Gy. 3: 153, Š. 374) adatot a *-tő* névrésztől eltekintve *Diós-patak*-ként elemzem.

Az egyes nevek eredetének vizsgálata mellett további célom volt a két névrendszer, illetve a névrendszereken belül felfedett nyelvi-kronológiai rétegek összevetése, ezért a névcsoportokat a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési keret (1993) kategóriái szerint mutatom be.

1. A magyar réteg

A két víznévrendszerben eltérő arányban képviseltetik magukat a belső keletkezésű nevek: a Garam mellékvizeinek mintegy harmada, az Ipoly mellékvizeinek pedig körülbelül hatvan százaléka viselt az Árpád-korban magyar névadással létrejött nevet.

1.1. Az ide tartozó víznevek jelentős része kétrészes név. A nevek alaprésze funkcionális-szemantikai jellegét tekintve általában a denotátum fajtájára utaló, azaz vizet, vízfolyást jelölő földrajzi köznévi. Ebben a szerepben mindkét vízgyűjtő területen a *patak* vízrajzi köznévi a leggyakoribb. A bővítményi részek változatos szemantikai tartalmat mutatnak.

Az Ipoly vidékén legjellemzőbb a vízfolyás környékének növényvilágára történő utalás, mint a *Berkenye pataka* (1268: *Brekene potoka*: Gy. 4: 210, 271, Š. 162, 375),¹ a *Diós-patak(-tő)* (1262: *Gyospotokteu*: Gy. 3: 153, Š. 374) és a

¹ A víznevek után zárójelben első előfordulásuk évszáma és betűhív adata áll, a Gy. rövidítés GYÖRFFY történeti földrajzára, az Š. pedig ŠMILAUER fent említett vízrajzára utal a megfelelő kö-

Meggyes-patak (1219: *Meges potach*: Gy. 3: 152, 250, Š. 156, 373). A gyakoribbak közé tartoznak még az állatvilágra utaló névrészek: ilyen szerepű előtag van a *Csóka pataka* (1271: *Chokapotoka*: Gy. 4: 210, 267, Š. 142, 364), a *kerecsen* madárnévből keletkezett *Kércsen pataka* (1268: *Keercen potoka*: Gy. 4: 210, 271, Š. 162, 374), valamint a *Ménes-patak* (1274: *Menuspatak*: Gy. 4: 210) víznevekben. Közeli települést jelöl a *Várad pataka* (1333: *Waradpataka*: Gy. 4: 210, 316), a *Varsány-patak* (1327: *Wassyanpatak*: Gy. 4: 210, 317), a *Zahora pataka* (1277: *Zohora potoka*: Gy. 4: 320, Š. 145, 366), a *Zellő pataka* (1300: *Zeļu potoka*: Gy. 4: 321), és talán ebbe a csoportba sorolható a végső fokon személynévre visszavezethető *Károly pataka* (1283: *Karulpotoca*: Gy. 3: 205, Š. 163, 376) és *Sárkányos pataka* (1262: *Sarkanuspataka*: Gy. 3: 153, 200) is, bár ilyen formájú településnév nem mutatható ki a környékükön a korai ómagyar korban.

A többi tulajdonságkategória csak egy-két névvel képviselteti magát az Ipoly víznévrendszerében: a denotátum időszakos, kiszáradó jellégére utal az *Aszó-patak* ([1252]/1252: *Ozowpotok*: Gy. 3: 153, 225, Š. 163, 376) és a *Szár-raz-patak* (1227: *Zarozpotok*: Š. 162, 375), színére a *Fekete-patak* (1278: *Fekete potok*: Gy. 4: 211, 253, Š. 163, 375), alakjára a *Kengyeles-patak* (1333: *Kengeluspatak*: Gy. 4: 210), elhelyezkedésére a *Közép-ér* (1327: *Kuzeper*: Gy. 4: 210, 269, 305), funkciójára a *Megye pataka* (1266: *Megepotoka*: Š. 152, 372) és olvasattól függően talán a *Megyés-patak* (1219: *Meges potach*: Gy. 3: 152, 250, Š. 156, 373). A denotátum valamely sajátosságára utal még a *Romlott pataka* (1266: *Rumluthpataka*: Gy. 4: 210, 282), a *Sáros-patak* (1268: *saros potok*: Gy. 4: 271, Š. 162, 375) és a *Szép-patak* (1260: *Zeppatak*: Š. 146, 367). A folyóvíz közelében található építményt jelöli a *Vár pataka* (1266: *Warpathaka*: Š. 144, 365) víznév előtagja.

A Garam vízvidékén lényegesen ritkábban fordulnak elő sajátosságot jelölő névrészek. A denotátum tulajdonságára csak az alábbi víznevek utalnak: *Nagy-sár* (1255: *Nogsar*: Gy. 1: 413, 472, Š. 135, 358), *Keskeny-ér* (1331: *Kesekuner*: Gy. 3: 153, 258), *Kálnás-ér* (1331: *Kalnaser*: Gy. 3: 153, 258), amely a nyelvjárási *kálna*, *gálna*, *gánya* 'kecskerágó, vadlabdarózsa stb.' növénynévvel állhat kapcsolatban (vö. UMTsz. *gálna*, *gálnafa*); a településnévi előtagú *Zseli-zi-sár* (1274: *Selyzy sar*: Gy. 1: 413, 488), illetve a *Fancsal ere* (1228: *Fontscolere*: Gy. 2: 208, 302), amelynek előtagja vélhetően személynévi származék, tehát tulajdonosra vagy településre, birtokra utalhat, vö. 1055: *Fanchel* szn. (FNESz. *Fancsal*).

A belső keletkezésű nevek speciális csoportját alkotják azok a kétrészes víznevek, amelyek előtagja szláv eredetű víznév, utótagja pedig magyar földrajzi

tet- és lapszámmal. A víznevek történeti adatait csak a szövegben való első említésük mellett adom meg.

köznév: ez utóbbi mindkét víznévrendszerben kivétel nélkül a *patak(a)* földrajzi köznév. Így keletkezett például a *Hrenóc-patak* (1295: *Potok Hrenocz*: Š. 125, 352), *Kálnok-patak* (1291: *Kalnukpotok*, fl.: Š. 124, 352) a Garam környéki víznevek közül, az Ipoly névrendszerében pedig többek között az *Iszkornya pataka* (1260: *Scornapotoca*: Š. 148, 367), a *Kemence pataka* (1283: *Kemencepotoca*: Gy. 3: 153, 206), a *Hurusó pataka* (1279: *Hurusso Potoka*: Š. 150, 370) és a *Lúzsna-patak* (1222: *Lvzna pothok*: Gy. 3: 152, 250, Š. 156, 373). A névsorozat mindkét vízgyűjtő területen a leggyakoribb névtípusok közé tartozik, de nem egyforma arányban jelenik meg az egyes vízvidékeken: a Garam mellékvizei közül minden tizedik, az Ipoly mellékvizei közül viszont minden negyedik név így épül fel. Ezek a nevek az utolsó névadási mozzanat alapján a magyar névrétegbe sorolandók: a szláv nevekre nem jellemző módon, összetétellel hozták őket létre a névadók úgy, hogy egy már meglévő (szlávból átvett) idegen nevet egészítettek ki magyar fajtajelölő utótaggal. (A szláv előtagot és magyar közszoí utótagot tartalmazó víznevek eredetéről, a névadó nép meghatározásáról bővebben lásd BENKŐ 1948 és KNIEZSA 1948).

Ugyanakkor több érv is szól amellett, hogy a már eredetileg is víznévként funkcionáló alakulatot (a magyar név előtagját) annak a névrétegnek az elemei között is felsoroljuk, amelyben keletkezett. Egyrészt ugyanis a *Szuha-patak* víz-név előtagja értelemszerűen számos közös vonást mutat a többi szláv névadással keletkezett víznévvel, másrészt — az egyes nevek elemzésén túl — magának a szláv rétegnek a szempontjából is érdemes együtt bemutatni valamennyi olyan nevet, illetve névrészt, amelyről feltételezhetjük, hogy szláv névadók hozták létre, ezek nélkül ugyanis az adott rétegnek mint rendszernek jelentős része rejtve maradna előttünk. Mindezek miatt a magyar névrendszer elemeinek idegen eredetű, megnevező funkciójú névrészeit a szláv, illetve óeurópai réteg elemei között részletesebben is bemutatom.

A szerkezeti és keletkezéstörténeti szempontból homogén csoportot alkotó jövevénynév + *patak(a)* felépítésű víznevek mellett a jövevénynevékből létrejött alakulatok határterületeként jelentkezik két további névtípus is: 1. Az átvett név jelzői előtagot kap. Ez a változás funkcionális szempontból tulajdonság + megnevezés struktúrát eredményez. 2. Előtagjukban jövevényszót vagy jövevénynévet tartalmazó, magyar utótagú víznevek, amelyek az első névrész megítélésétől függően tulajdonság + denotátumfajta vagy megnevezés + denotátumfajta funkcionális szerkezetet mutatnak. Az alábbiakban e típusokat tekintem át.

Az elsőként említett alcsoportba sorolhatók a Garam vízvidékén a *Bükk-Sevnice* (1345: *Bykschewnycze*: Gy. 1: 413, 482), *Fenyő-Sevnice* (+1075/+1124/+1217: *Feniosaunicza*: Gy. 1: 413, 443, 482), *[Nagy]-Isztebna* (1263: *magna ystubna*: Š. 351) víznevek. Az első két név esetében bizonyára megkülönböztető előtagról van szó, a harmadik víznévnek viszont sem antonim párja, sem megkülönböztető előtag nélküli alakja nem adatolható. Mivel a *nagy* előtag is csak latin formában

szerepel a név mellett, elképzelhető, hogy a melléknév nem a név része, hanem jelzői szerepben áll a víznév előtt. Ugyanígy bizonytalan a csak latin formában előforduló előtag státusza az Ipoly mellékvizei közül a [*Nagy*]-*Paróca* (1271: *Procha*: Gy. 4: 210, 267, Š. 142, 364; 1271: *Magna Procha*: Gy. 4: 267), [*Nagy*]-*Sőnce* (1245/1270: *Seuniche*: Š. 158, 371; 1266: *Magna Seunche*: Š. 152, 371) víznevekben. Egyértelműen megkülönböztető szerepű azonban az *Aszó-Klaszita* (1245: *Kalasta*: Gy. 3: 152, Š. 138, 373; 1338: *Oscywlascitha*: Š. 373), a *Holt-Tugar* (1327: *Tugar*: Gy. 4: 210, 270, 299; 1299: *Holuthugar*: Gy. 4: 210, 306, Š. 140, 363) és a *Meddő-Sőnce* (a *Sőnce* víznév adatait lásd fent; 1266: *Meddeu Seunche*: Š. 152, 371) nevek előtagja, mert az összetett alakulatokkal egyrészes, előtag nélküli víznevek állnak szemben.

Jóval nagyobb számban fordulnak elő mindkét vízgyűjtő területen azok a kétrészes víznevek, amelyek előtagjában olyan szláv eredetű jövevényszó szerepel, amely a szláv víznevek alapszavaként is előfordulhat. A *Láz pataka* (1268: *Laz potoka*: Gy. 4: 210, 271; S: 162, 375) víznév előtagja származtatható egyrészt a szláv **lazъ* 'tisztás, irtvány, hegyi falu' alapszóból, mivel ez víznevekben is gyakori: szln. *Laznica*, or. *Lazovka* víznevek (BEZLAJ I, 331), le. *Lazy*, *Lazowa*, *Lázna* víznevek (HE. 15: 77), szlovák *Laz*, *Lazy*, *Lazsky potok* víznevek (HE. 13: 50), cseh *Laziště*, *Láz* helynevek (ŠMILAUER 1970: 110), másrészt pedig a hasonló jelentésű, ugyancsak szláv eredetű magyar *láz* jövevényszóra is visszavezethető (FNESz. *Lászka*, *Lázi*, *Laziskó*; KNEZSA 1974: 307). Hasonló módon a *Megye pataka* (1266: *Megepotoka*: Š. 152, 372) víznevet is tekinthetjük a szláv névhasználóktól átvett, majd földrajzi köznévvvel kiegészített névnek, ekkor a szl. **meda* 'határ' közszóból származtatható, vö. szb.-hv. *Megja* < 1269: *Mege potok* víznév (DICKEMANN II, 36), szb.-hv. *Međa*, *Međe*, szln. *Meja*, le. *Miedze*, *Miedza* víznevek (BEZLAJ II, 16), ugyanakkor a szláv köznév a magyar nyelvbe is átkerült, így a magyar jövevényszó is szolgálhatott a víznév alapszavául (vö. ehhez KNEZSA 1974: 333).

Amint azt a szláv köznévi és víznévi példák is mutatják, ezeknek a neveknek a besorolása azért lehet kérdéses, mert — korábbi források hiányában — nem lehet eldönteni, hogy a víznevek jövevényszó + földrajzi köznév szerkezetűek-e vagy pedig jövevénynév + földrajzi köznév felépítésűek. Általában támpont lehet az, hogy a szláv víznevek ritkán jönnek létre formáns nélkül, metonimikusan, így az előtagjukban képzetlen köznévet tartalmazó nevek többszörre elsődlegesen is magyar névadói közösség által létrehozott neveknek tekinthetjük, míg a formánssal ellátott előtagú víznevek mögött nagyobb valószínűséggel inkább szláv víznevet kell feltételeznünk. A fenti adatok viszont bőven kínálnak ellenpéldát is: ezek főként a *megye* szó szláv megfelelőiből létrejött szláv víznevek, de a **lazъ* köznévre visszavezethető cseh és szlovák nevek között is előfordulnak olyanok, amelyek formáns nélkül állnak.

1.2. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétege lexikális-morfológiai szempontból is mutat eltéréseket. Mindkét névrendszerre igaz, hogy a vízneveket alkotó lexémák között a vízrajzi köznevek a leggyakoribbak. Az Ipoly vízvidékén ilyen szerepben csak a szláv eredetű *patak(a)* fordul elő, egyetlen kivétel ez alól a *Közép-ér*. A Garam vízgyűjtő területén viszont a *patak* földrajzi köznévi csak a szláv eredetű víznevek kiegészítő névrészeként szerepel, míg a tulajdonságot kifejező névrészek a magyar *sár*, illetve *ér ~ ere* köznevekkel állnak. Kivételt talán az *Elő-patak* (1307/XVII.: *Előpatak*: Gy. 3: 153, 195) víznév képez, KISS LAJOS viszont ennek alapjaként egy *előpatak* 'forráspatak, forráság, eredőág' jelentésű közszót is feltételez (1982: 481). Mindkét vízvidéken adatolhatók továbbá *Patak* és *ÉR* formájú víznevek is (Garam: 1261: *Er*: Gy. 2: 208, 292; Ipoly: 1225: *Patak*: Š. 163, 376; 1268: *Heer*: Š. 571), kérdéses azonban, hogy ilyen esetekben tényleges tulajdonnévi használatról vagy csupán közszoji előfordulásról van-e szó az oklevelekben.

A neveket alkotó magyar köznevek közül a gyakoribbak közé tartoznak még az Ipoly vidékén a növénynevek (öt ilyen név adatolható), melyek részben melléknévi formában, -s képzővel ellátva váltak névrésszé, mint az *Egres pataka* (1296: *Egrespathaka*: Š. 147, 367), részben pedig képző nélküli alakban, mint az *Éger pataka* (1341: *Egerpataka*: Gy. 2: 460, 493). A Garam vidékén pusztán növénynévi jelzővel mindössze két névben találkozunk (*Bükk-Sevnice*, *Fenyő-Sevnice*), egy víznév, a *Kálnás-ér* bővítményi része pedig -s képzős növénynevet tartalmaz (adataikat lásd fent). Képzetlen közszo (a vízrajzi közneveken kívül) névelemként ritkán és csak az Ipoly vidékén fordul elő, mint például a más összefüggésben már említett *Vár pataka*, *Csóka pataka* víznevekben. Főnévképzővel ellátott közszo alkotja a *Horhod* víznevet (1281: *Hurhud*: Š. 150, 370). Összetett főnév csak a *Kútfő pataka* víznévben fordul elő (1278: *Kuutfepotoka*: Gy. 4: 210, 265, Š. 143, 365). Viszonylag gyakori a helynévi elem az Ipoly névrendszerében, például a *Nyék* (1351: *Nyék*: Š. 367), *Süllye* (1269/XVIII.: *Sula*: Gy. 4: 210, 298), *Varsány pataka* víznevek előtagjukként képzetlen településnevet tartalmaznak, a Garam víznevei közül viszont csak egyben szerepel képző nélküli helynév (*Ladoméra*: +1075/+1124/+1217: *Radmera*: Gy. 1: 425, 456, Š. 131, 356), egyhez pedig melléknévképző kapcsolódik: *Zselizi-sár*. Személynév ritkán fordul elő a víznevekben névelemként, és az ilyen esetekben nem zárhatjuk ki a helynévi áttétel lehetőségét sem. Ahogy fentebb utaltam rá, mindkét víznévrendszer nagy számban tartalmaz olyan neveket, amelyek egyik néveleme szláv víznév, ezeket részletesen a 2.2. pontban mutatom be.

A belső keletkezésű víznevek a főnevek mellett gyakran jönnek létre melléknévből, melléknévi igenévből is. Képzetlen melléknévek az általam vizsgált korpuszban ritkán váltak névelemmé. Mindössze két ilyen lexéma mutatható ki a Garam területén: a *Keskeny-ér* és a *Nagy-sár* előtagjai, de hasonlóan ritka ez a

szerkezet az Ipoly vidékén is: csupán a *Száraz-patak*, *Fekete-patak*, *Szép-patak* tartalmaz ilyen szót. A képzett változatokban csak -s képző szerepel: a növénynévi alapúakat már fentebb említettem, ezeken kívül csak az Ipoly vidékén jelentkezik ez a típus a *Ménes-patak*, *Kengyeles pataka*, *Nyerges-patak*, *Sáros-patak* nevekben. Szintén az Ipoly vidékén fordul elő két igenévi származék, a *Romlott-patak* és az *Aszó-patak*. Egyéb szófaji csoport a két vizsgált víznévrendszer magyar rétegében nem szerepel.

1.3. A keletkezéstörténeti vizsgálat is több eltérést mutat a két víznévrendszerben. A Garam mellékvizei közül körülbelül minden tizedik név jött létre szintagmatikus szerkesztéssel. Ez a névadási mód az Ipoly víznévrendszerében lényegesen gyakoribb: a nevek több mint egyhatoda ilyen módon keletkezett. Az ide sorolható nevek minden esetben jelzős szerkezetet alkotnak: egy részük minőségjelzős összetétel, mint például a *Kálnás-ér*, *Keskeny-ér*, *Nagy-sár* víznevek a Garam területén, a *Fekete-patak*, *Kengyeles-patak*, *Meddő-Sőnce*, *Mogyorós-patak* stb. az Ipoly vidékén. Mások formailag birtokos jelzős struktúrát alkotnak, mint a *Fancsal ere* a Garam mellékvizei közül, illetve a *Berkenye pataka*, *Bükk pataka*, *Csóka pataka*, *Éger pataka* az Ipoly mellékvizei közül. Tényleges birtoklás azonban talán csak a *Károly pataka* víznév esetében vethető fel, a többi alakulatban a birtokos személyjel használata pusztán formális. A két névrész között leggyakoribb az osztály–egyed viszony, ez főként az idegen eredetű előtagot tartalmazó (kiegészüléssel keletkezett) nevekre jellemző, mint például a *Lukva pataka* víznévre, de előfordul településnévi előtagú víznevekben 'a településen eredő vagy a határán keresztül folyó vízfolyás' szemantikai tartalom is, mint a *Kesző pataka* névben. Más objektumhoz, térszínformához viszonyítja a denotátumot többek között a *Láz pataka* víznév, ha az előtagját közszóból valónak tekintjük (az alakilag birtokos jelzős szerkezetű nevek funkcionális osztályozásához lásd TÓTH V. 1996).

A vizsgált víznevekre alig jellemző a morfématikus szerkesztés, vagyis a névképző formánssal történő névadás. A Garam mellékvizeinek magyar rétegében egyáltalán nem adatolható ilyen módon keletkezett név, az Ipoly vízvidékén is csupán az alábbiakról tehetjük fel a képzéssel történő névadást: *Horhod*, *Kürtös* (1245: *Curtus*: Gy. 4: 210, 264).

Szintén ritka lehetett a régiségben mindkét területen a jelentésbeli, azaz a formai változás nélkül történő névadás. A Garam vízrendszerének nevei között gyakoribbnak tűnik ezen a csoporton belül a földrajzi köznévből jelentéshasadással való névalakulás, így jöttek létre — amennyiben valós tulajdonnévi használatúak — az *Ér*, *Sár* (1274: *Saar*, aqua: Gy. 1: 413, 488); *Üver* (1261: *Iuver* ~ *Iver*: Š. 131, 359) víznevek és talán az *Előpatak* neve is. Az Ipoly vízvidékén ilyen módon keletkezettek az *Ér* és *Patak* víznevek.

A jelentésbeli névadás másik típusa, a metonímia a Garam vidékén ritkább: itt mindössze egy név, a *Ladoméra* víznév vezethető vissza a közeli település

névére. Az Ipoly víznévrendszerében viszont a két jelentésbeli kategória közül ez a gyakoribb névalkotási eljárás: a *Nyék*, *Süllye*, *Zellő* és a *Zsarnószeg* (1291: *Sorlozyg*: Š. 154, 372) vizek a közeli településről kapták a nevüket (a településnevek és víznevek viszonyához, elsődlegességük kérdéséhez vö. BENKŐ 1947, 1948: 96–8; 1998: 149, 153–5). A *Sárkányos* név minden bizonnyal személyről vagy ilyen nevű személynek a birtokáról (falváról, földjéről) vonódhatott át a patakra. A *Bánya* neve (1270: *Bana*: Gy. 3: 153, 241, Š. 163, 376) vélhetően közeli bányára utal. A jelentésbeli névadás kategóriájába sorolható még a *Kürt* is, de a motiváció nem egyértelmű: KISS LAJOS szerint talán a torkolat alakjára vagy a vízpart jellemző növényzetére (például egy növény levelének vagy valamely gombafajnak a tölcsérszerű alakjára) vonatkozhat az alapszó (1994: 12).

A szerkezeti változás mint keletkezéstörténeti folyamat ritkán adatolható közvetlen módon e területek víznévkincsében. A Garam környéki víznevek közül azonos denotátumra utal a *Mócsa* és a *Mócsa-patak* (első előfordulásai: 1263: *Mulscha*: Š. 122, 353; 1282: *Molchapotok*: Š. 125–6, 353). Az egyrészes név és kétrészes megfelelőjének az első előfordulásai között a kronológiai különbség mindössze két évtized, ez alapján az elsődlegességet nem lehet teljes bizonyossággal meghatározni. Az Ipoly vízgyűjtő vidékén lényegesen több azonos denotátumra utaló névpár mutatható ki. Ezek közül az adatok időbeli sorrendje alapján egyértelműen kiegészülésről van szó az alábbi esetekben: *Béna* és *Béna pataka* (1246/1383: *Bilna*: Gy. 4: 210, 288, Š. 140, 362 és 1335/1336: *Benapataka*: Gy. 4: 210), *Bor* ~ *Bor vize* ~ *Bor pataka* (1276: *Bor*: Gy. 3: 152, 218, 249, Š. 159, 373; 1310: *Bor vyzé*: Gy. 3: 152, 218 és 1312: *Burpathaka*: Gy. 3: 180). A többi névpár egy- és kétrészes tagja vagy azonos oklevélben fordul elő először, vagy csak néhány évnnyi, évtizednyi különbség van első adataik között, így csak a szerkezeti változás ténye állapítható meg, iránya viszont nem. A kiegészülés és az ellipszis lehetősége is felvethető többek között a *Bánya* és *Bánya-patak* (1270: *Bana*: Gy. 3: 153, 241, Š. 163, 376; +1258: *Banya patak*: Gy. 3: 153, 241, Š. 163, 376), a *Horhod* és *Horhod pataka* (1281: *Hurhud*: Š. 150, 370; 1281: *Hurhudpotoka*: Š. 150, 369), valamint a *Zellő* és *Zellő pataka* (1300: *Zelevu*: Gy. 4: 210, 321; 1300: *Zelevu potoka*: Gy. 4: 321) névpárok esetében.

A szláv eredetű névrészt tartalmazó nevek eredetileg minden bizonnyal egyrészesek voltak, és a magyar névhasználók egészítették ki őket földrajzi köznévvel. A *Lúzsna* és *Lúzsna-patak* (1388: *Luzna*: Š. 156, 376; 1222: *Lvzna pothok*: Gy. 3: 152, 250, Š. 156, 373), az *Iszkornya* és *Iszkornya pataka* (1272: *Scorna*: Š. 148, 367; 1260: *Scornapotoca*: Š. 148, 367), továbbá a *Rocska* és *Rocska pataka* (1271: *Rochka*: Gy. 4: 210, 266, 267, 287; 1271: *Rochkapotoka*: Gy. 4: 210, 267, 287, Š. 142, 364) nevek közül tehát az utótag nélküli változatot tekinthetjük elsődlegesnek. A nőnemű végződést tartalmazó szláv víznevek esetében ez közvetlenül bizonyítható: a szláv nyelvekben hímnemű *potok* a hiányzó nembeli egyeztetés miatt csak a magyar névrendszerben, jövevényszóként vál-

hatott a név részévé (vö. HOFFMANN 2003: 670). Ennek megfelelően viszont kiegyesüléssel létrejött neveknek kell tekintenünk valamennyi olyan víznevet, amelyek szláv (vagy más nyelvrétegbeli) víznévi előtagot tartalmaznak, utótagjuk pedig magyar földrajzi köznévi, még akkor is, ha egyrészes változatuk nem adathozható. A Garam területén így a kiegyesüléssel keletkezett nevek körébe tartozik még a *Hrenóc-patak*, a *Kálnok-patak* és a *Lukva pataka* (adataikat lásd 1.1. alatt). Az Ipoly vízvidékén ez a névadási mód lényegesen gyakoribb: az összes víznévnek csaknem a negyede a szláv víznévből kiegyesüléssel létrejött nevek csoportjába tartozik, mint például a *Beberc pataka* (1281/1416: *Beberchpataka*: Gy. 3: 153, 188, Š. 163, 375), a *Béla-patak* (1138/1329: *Bela patak*: Gy. 3: 153, 189, 199, Š. 163, 376), a *Bozó-patak* (1266: *Bozoupotok*: Š. 152, 368) és a *Kemence pataka* (1283: *Kemencepotoca*: Gy. 3: 153, 206).

Csak az Ipoly vízgyűjtő területén található példa a szerkezeti változások köréből a bővülésre, illetve a redukcióra, azaz egy névelemnek (lexikális vagy toldalék-morfémának) a hozzácsatolására, illetve elmaradására, de az adatok időbeli közelsége (sőt gyakran egybeesése) miatt ennek a változásnak az irányáról általában nem mondhatunk biztosat. A csupán egy morfémanyi eltérést mutató alakváltozatokkal kapcsolatban felvethető a párhuzamos keletkezés lehetősége is, mint a *Bor* és *Bori* (1276: *Bor*: Gy. 3: 152, 218, 249, Š. 159, 373; 1291: *Bury*: Gy. 3: 152, 182), illetve a *Sipek* és *Sipeki* (1327: *Sypek*: Gy. 4: 210, 289, 292, 318; 1327: *Sypeky*: Gy. 4: 210, 289, 292) variánsok esetében. Ez a váltakozástípus leggyakrabban a *patak(a)* utótagú névpárokban tapasztalható, például *Szekelce-patak* és *Szekelce pataka* (1327: *Zekelchepatak*; 1327: *Zekelchepataka*: Gy. 4: 210, 251), *Várad-patak* és *Várad pataka* (1333: *Waradpatak*; 1333: *Waradpataka*: Gy. 4: 210, 316). Bár az adatok időrendje alapján az ilyen kétrészes névpárokkal kapcsolatban sem állapítható meg az elsődlegesség, a névrészek funkciója, illetve kapcsolata alapján mégis következtethetünk a fejlődés irányára. A tulajdonságot jelölő előtagot tartalmazó kétrészes víznévpárok körében így elsődlegesnek tarthatjuk a jelöletlen formát, melybe analogikus úton kerülhetett az eredetileg birtokviszonyra utaló *-a* morféma. Vélhetően bővülés történt tehát a következő víznevekben: *Mély-patak* és *Mély pataka* (1335/1336: *Mylpatak*; 1335/1336: *Mylpataka*: Gy. 4: 210), *Mogyorós-patak* és *Mogyorós pataka* (1275/1835: *Monurospotok*: Gy. 3: 152, 181, Š. 159, 373; 1295/1330/1744: *Monyoros pataka*: Gy. 3: 152, 180).

Az idegen névrendszerekből átvett vízneveket részletesen az alábbiakban, az egyes nyelvi rétegek tárgyalása során mutatom be.

2. Szláv réteg

A két vízrendszer folyóvizeinek Árpád-kori nevei között nagy számban találunk elsődlegesen szláv neveket. A szláv névhasználóktól átvett nevek egy része formai (morfológiai) változtatás nélkül került be a magyar névrendszerbe, mint például a *Bokóca* < szl. **Bukovica* (1287: *Bobocha*: Š. 353) *Jeszenice* < szl.

**Jesenice* ~ *Jasenice* (1250: *Iesenicze*: Š. 126–7, 354). *Lukóca* < szl. **Lukovica* (1228: *Lvcovcha*: Gy. 1: 433, Š. 357) víznevek a Garam vízvidékén; a *Bebre* < szl. *Bebre* (1266: *Bebre*: Š. 152, 368), *Dobroda* < szl. *Dobra Voda* (1335/1336: *Dubravoda*: Gy. 4: 210), *Paróca* < szl. *Pravica* (1271: *Procha*: Gy. 4: 210, 267, Š. 142, 364), *Recske* < szl. *Recska* (1278: *Rechke*: Gy. 4: 210, 265, Š. 143, 365) víznevek az Ipoly vízvidékén. Az átvett nevek egy jelentős részét a magyarság a kölcsönzés során, illetve után magyar földrajzi köznévvvel egészítette ki, így jöttek létre a fentebb már említett *Hrenóc-patak* << szl. **Chrenovec*, *Kálnok-patak* << szl. **Kalnik*, *Lukva pataka* << szl. **LYkьva* víznevek a Garam vízgyűjtő területén; illetve a *Béna pataka* << szl. **Belina*, *Bozó-patak* << szl. **Buzov*; *Bukóca-patak* << szl. **Bukovica*, *Iszkornya pataka* < szl. **Skorna* víznevek az Ipoly vízgyűjtő területén. A szláv réteghez tartozó nevek aránya más-más megoszlást mutat az egyes vízvidékeken: a Garam vízgyűjtő területének folyóvíznevei közül minden második átvétellel került a névrendszerbe, és kb. tíz százalék jövevénynévből keletkezett kiegészüléssel, vagyis a víznevek mintegy kétharmada szláv előzményre vezethető vissza. Az Ipoly vidékén lényegesen gyakoribbak a belső keletkezésű (magyar) nevek, az Árpád-kori víznévrendszernek csak a negyede jött létre szláv víznév átvételével és a nevek további egynegyede jövevénynévből kiegészüléssel.

2.1. A szláv eredetű nevek, névrészek mögött húzódó motivációrendszer (funkcionális-szemantikai tartalom) a magyar névrétegben tapasztaltakhoz hasonló képet mutat, de az egyes névadási indítékok arányában eltérés mutatkozik. A szláv rétegben mindkét vízvidéken leggyakoribbak a vízpart jellemző növényzetre utaló nevek, ezen belül is a fanevekből létrejött nevek. A Garam mellékvizei közül növénynévre vezethető vissza a *Bokóca* (< szl. **bukь*² 'bükk'; 1287: *Bokocza*: Š. 353), *Hrabic* (< szl. **grabь* 'gyertyán'; 1228: *Hrabich*: Gy. 1: 469), *Hrenóc(-patak)* (< szl. **chrěнь* 'torma'; adatait lásd 1.1. alatt), *Jeszenice* (< szl. *(j)*asenь* 'kőris'; adatait lásd fent), *Lisna* (< *lěska* 'mogyoró'; +1075/+1124/+1217: *Lisna*: Gy. 1: 443, Š. 133, 357), *Olcsva* (< szl. **jelcha* 'éger'; 1263: *Olchua*: Š.

² A víznevek alapjául szolgáló közsavakat a kikövetkeztetett összláv formában közlöm (mai közzsói megfelelőikhez és további szláv helynévi származékaihoz lásd ŠMILAUER 1970), ugyanis ezeket az esetek nagy többségében nem lehet az egyes szláv nyelvekhez hozzárendelni: a nevek egy része az őslakos nyugati szláv névadói közösség tevékenységének lehet az eredménye, más részüket viszont a magyar államszervezés során, illetve a tatárjárás után, esetleg még később betelepített szlávok hozhatta létre, a két kronológiai csoport elhatárolása pedig legtöbbször teljesen lehetetlen. A telepések pontosabb származása általában bizonytalan, mert az oklevelek nagyon ritkán szólnak a lakosság etnikai hovatartozásáról. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a Felvidéken a hospesek részben cseh, részben lengyel területről érkeztek, de a hegyvidékekre a gyakran oláhnak nevezett ruténok egy-egy csoportja is eljuthatott. A *szlovák* szó mai jelentésében a korai ómagyar korban még nem értelmezhető, a szlovákság a korszak végén kezdett a térség sokféle etnikumából összekovácsolódni. A *szlovák* népnév 1444-ben jelent meg először (vö. KRISTÓ 2003: 81–119).

129, 354), *Szikince* (< szl. **sitъ* 'szittyó, nád'; 1248: *Scithnice*: Gy. 3: 208, Š. 162, 359), *Tarnóka* (< *тѣрнѣ* 'tövis'; 1300: *Tornoka*: Š. 358) és talán a *Dercsina* (+1282, 1284: *potok Dercina*: Š. 352) neve, melyet ŠMILAUER a szl. **dernъ* 'som' származékának tart, de kapcsolatba hozható az ismeretlen etimológiájú *drieka* 'folyómeder' szóval (Š. 352, 482) és a szl. **dъrati* 'szakít; ömlik, omlik' igével is (vö. BEZLAJ I, 130, ŠMILAUER 1970: 59). Az Ipoly vízgyűjtő területén az alábbiak származtathatók növényt jelentő alapszóból: *Berzenca* (< szl. **berza* 'nyírfa'; 1279: *Berzenche*: Gy. 4: 231, Š. 362), *Bor* (< *боръ* 'fenyő, fenyőerdő', de visszavezethető a magyar népnyelvi *bor* ~ *búr* 'ua.' növénynévre is, vö. ehhez BENKŐ 2003: 149, TÓTH V. 2001: 184, ÚMTsz.), *Bozó(-patak)* (< szl. **bъzъ* 'bodza'; adatait lásd fent), *Bukóca(-patak)* (< szl. **bukъ* 'bükk'; adatait lásd fent), *Drenó* (< szl. *dъrnъ* 'gyep'; 1291: *Dreno*: Š. 154, 372), *Hurusó (pataka)* (< szl. **gruša, kruša* 'körte'; 1279: *Hurusso Potoka*: Š. 150, 370), *Ilsók(-patak)* (< szl. **jelъcha ~ olъcha* 'égerfa'; 1282: *Ilsank potok*: Š. 151, 370), *Lipóc (pataka)* (< szl. **lipa* 'hársfa'; 1282: *Lypouch potoka*: Š. 151, 368), *Lipolc (pataka)* (< szl. **lipa* 'hársfa'; 1266: *Lypolchpathaka*: Š. 151, 370), *Liszkóc* (a név olvasattól függően a **lěska* 'mogyoró' növénynévvel vagy a **lisa* 'róka' állatnévvel is kapcsolatba hozható), *Losonc* (< szl. **lučъ* 'fenyő'; 1299: *Lusunch*: Gy. 45: 210, 269, 306, Š. 140, 363), *Sipek* (< szl. **šipъ* 'tüske, szög; vadrózsa', az alapszó a magyar *csipke* szónak is előzménye; 1327: *Sypek*: Gy. 4: 210, 289, 292, 318).

Szintén a gyakori névadási indítékok közé tartozik a denotátum típusának megjelölése, így jött létre a Garam területén adatolható víznevek közül a *Kálnok(-patak)* (< szl. **kalъ* 'mocsár'), a *Lukóca* és a *Lukva* (mindkettő a szl. **loky* 'tó, pocsolya' vagy **lyka* 'rét; kanyar' származéka lehet; vö. UDOLPH 1979: 514, FNESz., KISS L. 1994: 7; adataikat lásd fent), a *Szalatna*, amely bizonyára a szláv **soltъ* '(sós) mocsár, sós forrás' származéka, így egyben a vízfolyás ízt is jelöli (1263: *Zlathna*: Š. 354). Ebben a csoportban megemlítendő még két bizonytalan etimológiájú név a Garam mellékvizeinek köréből: a *Dercsina* származtatási lehetőségeiről a növényzetre utaló nevek között már szóltam. A *Dragunya* (1228: *Draguna*: Gy. 1: 469, Š. 132, 357) víznév levezethető a szl. **dregъ* 'mocsár' tőből, ennek a szónak lehet a származéka a hasonló formájú ukrán *Drahina* is (UDOLPH 1979: 476–7). ŠMILAUER a szl. **dorga* > *draga* 'hegyszoros, lejtő' földrajzi köznévvvel hozza kapcsolatba (Š. 357, 475), ilyen etimológiai előzmény esetén valamely közeli térszíni formára utalhat a név.

Körülbelül hasonló arányban jelenik meg a fajtajelölő funkció az Ipoly szláv névrétegében is. Ide sorolható a *Lúzsna* víznév (1222: *Lvzna pothok*: Gy. 3: 152, 250, Š. 156, 373), melyet KISS LAJOS a szl. **lygъ* 'rét, berek' szóval hoz rokonságba, ugyanakkor összefügghet a vizet jelölő **luža* földrajzi köznévvvel is (FNESz., UDOLPH 1979: 186–8). Ebbe a kategóriába tartozik a *Recske* (< szl. **rěka* 'folyó'; 1278: *Rechke*: Gy. 4: 210, 265, Š. 143, 365), illetve a vélhetően

hasznó eredetű *Rocska* víznév is (1271: *Rochka*: Gy. 4: 210, 266, 267, 287), továbbá a *Bernece (pataka)* (< szl. **brъn-*, *bryn-* 'sár'; 1281/1416: *Bernechepataka*: Gy. 3: 153; 188, Š. 163, 375). Néhány bizonytalan etimológiájú folyóvíznév az Ipoly mellékvizei közül talán ugyanilyen szemantikai tartalommal bír: a *Lókos-patak* (1255: *Lulkus*: Gy. 4: 211, 316, Š. 163, 375) előtagja a szláv **loky* 'vítócsa' köznévvvel lehet kapcsolatban (vö. ehhez FNESz., ŠMILAUER 1970: 113), a *Klaszita* (1245: *Kalasta*: Gy. 3: 152, Š. 138, 373) a szl. **kalъ* 'mocsár' közszó származéka lehet, de a névképző formáns alakja nem egyértelmű (a több szláv nyelvben is adatható *kalište* 'mocsár, vízzel elöntött föld' a magyar nyelvbe *kalista* formájú jövevényszóként is bekerült; vö. KNEZSA 1974: 245, UDOLPH 1979: 171, 177). A *Sztregova* patak nevét KISS LAJOS a szláv **stergti* 'öriz' igével hozza összefüggésbe, a névadás motivációja viszont így nehezen magyarázható. Tekintve, hogy a víznév első adatai csak veláris magánhangzókat tartalmaznak, és csak viszonylag későn jelenik meg az első szótagban a palatális magánhangzó (1269: *Sztorgoua* ~ *Sztorgova*, 1327: *Ztorgowa* ~ *Ztorgoua* ~ *Ztrigoua*: Gy. 4: 210, 232, 249, 298, 302, 303, Š. 142–3), alapszavaként feltételezhetjük a szláv **struga* 'keskeny folyó, patak, árok, folyómeder' földrajzi köznevet is, ennek származékai például szláv nyelvterületen az alábbi víz- és helynevek: szb.-hv. *Struga*, szlovák *Struha*, cseh *Struhy* (ŠMILAUER 1970: 172; UDOLPH 1979: 268).

A két leggyakoribb motivációtípuson túl előfordulnak állatvilágra utaló víznevek is: a Garam területén ez a szerepe a *Varanica* (< szl. **vorna* 'varjú', de lásd 3.1. pont alatt is; 1250: *Varanicza*: Š. 127, 353), a *Velcsena* (< szl. **vьlkъ* 'farkas'; 1250: *Vlcunge*, 1293: *Welchena*: Š. 127, 351), a *Vidric(s)ki* (< szl. **vydra* 'vidra'; 1075/1217: *Viduchky*: Š. 130, 356) vízneveknek; az Ipoly víznévrendszérében pedig a *Beberc (pataka)* (< szl. **bebrъ* 'hód'; 1281/1416: *Beberchpataka*: Gy. 3: 153, 188, Š. 163, 375), a *Rákóc* (< szl. **rakъ* 'rák'; 1266: *Rakouch*: Gy. 4: 210, 282, Š. 144, 365) és talán a *Korpona* (1135: *Korpona*: Š. 151, 367) bír hasonló funkcióval. A *Korpona* víznévnek több elfogadható magyarázata is létezik: visszavezethető egyrészt a szl. **kropъ* 'ponty' halnévre, mint a szlovén *Krapina* hn. (vö. ŠMILAUER 1970: 95), másrészt a **krъpъ* 'rövid, zömök' melléknévre és a szl. **krupa* 'dara, morzsa' közszóra is (ezek származékaihoz lásd FNESz., KISS L. 1994: 7, ŠMILAUER 1970: 102, 103). Ez utóbbi két magyarázat szerint a névadás indítéka a denotátum alakja vagy vízbősége, illetve a medrének anyaga lehet.

A denotátum ízét jelöli a Garam vízvidékén a (*Bükk-, Fenyő-*)*Sevnice* (adataikat lásd fent), illetve a *Sőnce* (1287: *Seunce*: Š. 351), amelyek a szl. **ščava* 'savanyú' melléknév származékai, valamint a *Szalatna* (1263: *Zlathna*: Š. 354), amelynek alapszava, a szl. **soltъ* 'sós mocsár, sós forrás', egyben a denotátum fajtáját is jelöli. Talán ide sorolható még a *Zolna* víznév is (+1282: *Zolna*: Š. 354), melyet KISS LAJOS és ŠMILAUER a szl. **zola* 'hamu, lúg' főnévvel hoz

összefüggésbe (FNESz., illetve 1994: 10, Š. 354, 466), ugyanakkor nem zárható ki a névnek a szl. *solb 'só' főnévvel való kapcsolata sem. (Az *sz > z* zöngésülés nem ritka jelenség helyneveink körében, legismertebb példája talán a *Szala > Zala* változás, további adatokhoz vö. KISS L. 1995: 42.) Az Ipoly vízgyűjtőjén a fentiekkel azonos alapszavú *Szalatnya* (1269: *Zlatna*: Š. 142, 364), illetve a *Sőnce* és a (*Meddő*-)*Sőnce* (1245/1270: *Seunicehe*: Š. 158, 371) jelöli a denotátum ízét. A vízfolyás színére utal a Garam mellékvizei közül a *Béla* (1228: *Bela*: Š. 356) és a *Belecs* (1283: *Belechpataka*: Gy. 1: 460, Š. 132, 357) neve, az Ipoly névrendszerében pedig a *Béla*-(*patak*) (1138/1329: *Bela patak*: Gy. 3: 153, 189, 199, Š. 163, 376) és a *Béna* (1246/1383: *Bilna*: Gy. 4: 210, 288, Š. 140, 362), valamennyi a szl. *bělb 'fehér' melléknév származéka lehet. A folyó, patak medrének, környékének anyagára, a víz állagára vonatkoznak a következő nevek: a Garam területén a *Lampna* (< szl. *lomъ 'kő, törmelék'; 1256: *Lampna*: Š. 355), *Peszek* (vö. szlovén *pěski* 'homokos talaj' köznévvé, szln., szb.-hv. *Pesek* víznév: BEZLAJ II, 84; [1335]/1335: *Pezeek*: Gy. 3: 153, 196), az Ipoly vidékén pedig a *Kemence* (< szl. *kamy 'kő'; 1283: *Kemencepotoca*: Gy. 3: 153, 206), *Lamiszta* (szl. *lomъ 'kő, törmelék'; 1298: *Lamiztha*: Š. 181, 362) és talán a fentebb már említett *Korpona* víznév is, ha az a szláv *krupa 'dara, morzsa' szóból származik.

A ritkább funkcionális-szemantikai kategóriák közül csak a Garam víznévrendszerében találunk hőfokra utaló nevet: a *Tepla* (+1075/+1124/+1217: *Tapla*: Gy. 1: 413, 425, Š. 131, 356) és a *Tapolca* (1254: *Tapulcha*: Š. 128, 354) a szl. *teplъ 'meleg' melléknév származéka. Méretre csupán egy víznév utal az Ipoly vízvidékén: a *Vilicske* (1271: *Wylichke*: Gy. 4: 210, 267, Š. 142, 363) település-, illetve víznevet a FNESz. a *velky* 'nagy' melléknévből eredezteti. Ennek a származtatásnak némiképp ellentmond a tőhöz csatlakozó kicsinyítő képző, ezért felvethetjük talán azt a lehetőséget is, hogy a víznév alapszava — a Garam területén folyó *Velcsená*-hoz hasonlóan — a *vьlkъ 'farkas' állatnév (így mindkét név hangalakja szláv palatalizációs folyamat, illetve a mássalhangzó-torlódás feloldásának eredménye lehet). Az elfogadott eredeztés alapján elhelyezkedésre utal a *Paróca* neve (1271: *Procha*: Gy. 4: 210, 267, Š. 142, 364), melynek alapja a szlovák *pravica* 'jobb kéz' köznévvvel állhat kapcsolatban (FNESz.), de DICKEMANN a hasonló formájú *Proucha* < *Pravica* víznevet a szb.-hv. *pr&v* 'egyenest' melléknévvvel is összefüggésbe hozza (DICKEMANN II, 77).

A végső fokon szláv etimonra visszavezethető víznevek körében találkozhatunk olyanokkal is, amelyek egy másik földrajzi objektumról kapták a nevüket: térszíni formáról nevezték el a Garam vidékén a *Gáj* patakot (< szl. *gajъ 'liget, nedves rét; esetleg: mocsár'; 1075: *Gai*: Š. 357), talán a korábban már említett *Dragunyá*-t és a *Kompá*-t (< szl. *kepa* ~ *kYpa 'bozóttal benőtt folyami sziget'; +1075/+1124/+1217: *Compa*: Gy. 1: 413, 489, Š. 135, 360), az Ipoly mellékvizei közül pedig a *Láz pataká*-t (a víznévnek magyar származtatása is lehetséges,

lásd fentebb), a *Dónapataka-tő* előtagját (< szl. *dolina* 'völgy'; 1262: *Dolnapatakateu*: Gy. 3: 153, 199, Š. 374) és esetleg a *Losonc* víznevet is (növénynévi származtatása mellett talán a **lyka* 'rét' közsőzóra is visszavezethető, vö. KISS L. 1994: 7). Településre utal a Garam mellékvizének, a *Celnicé*-nek a neve (< szl. **se(d)lo* 'falú, település'; 1255: *Chelnice*: Š. 122, 351), azonos alakú településnév viszont a patak közvetlen környezetében nem adathozható a korban. Az *Udurna* (1255: *Vdurna*: Š. 351) víznevet ŠMILAUER a szl. **dvorъ* 'udvar' szóval hozza kapcsolatba, ha magyarázata helyes, akkor ez a név is közeli lakott településre utalhat.

Mindkét vízgyűjtő területen felvethető néhány víznévvel kapcsolatban a szláv személynévi származtatás lehetősége is. Az Ipoly mellékvizeként adatolt *Bába* (1246/1383: *Baba*: Gy. 4: 210, 226, Š. 140, 362) víznév alapja végső fokon a személyre utaló szláv *baba* 'szülésznő' vagy a magyar *bába* 'ua.' köznévi, mely vélhetően személynévi, majd településnévi áttételen keresztül vált víznévvé, így a víznévadás közvetlen motivációja bizonyára a partján fekvő település, nem pedig személy lehetett. A *Libercse* (1271: *Lyberche*: Gy. 4: 210, 267, 287, Š. 142, 364, 266, 267) vélhetően szintén településnévi áttétellel vált víznévvé, és a településnév, nem pedig a víznév előzménye lehet a szl. *Luborъcbъ* szn. (vö. FNESZ. *Nagylibercse*, de lásd még 3.1. alatt is). Ugyanilyen okok miatt nehezen képzelhető el, hogy a Garam víznévrendszerében található *Ladoméra* (+1075/+1124/+1217: *Radmera*: Gy. 1: 425, 456, Š. 131, 356) és *Lipcse* (1263: *Lypche*: Š. 350) víznevek közvetlen személynévi származékok lennének: mindkét pataknevű települések határában adathozható, így ezekkel kapcsolatban is a személynév > településnév > víznév folyamatot tekinthetjük valószínűnek. Egyedül a *Kovácsó* (*Kovácsó*) víznév közelében nem ismerünk a korban hasonló formájú településnevet (1254: *Koachou*: Š. 352), így itt talán valóban közvetlen személynévi származékkal van dolgunk. Tekintve azonban, hogy a személynév > víznév típusú névadás csak ritkán és általában bizonytalanul adathozható, itt sem zárhatjuk ki a településnévi vagy dülönévi áttétel lehetőségét. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a korai források hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy a helynév vagy személynév > víznév folyamat szláv fejlemény lenne.

2.2. A szláv eredetű vízneveket alkotó lexémák közül a leggyakoribbak — a funkcionális-szemantikai elemzésben tapasztaltaknak megfelelően — a növénynevek, a vizet, mocsarat, folyót, patakot jelentő földrajzi köznevek, illetve az állatnevek. Néhány név tövében felszíni formát vagy települést jelentő földrajzi köznevet találunk. Egyéb köznévi csoportok, például építmények nevei csak egy-egy példával jelentkeznek, és tulajdonnév is ritkán jelenik meg a szláv eredetű víznevek alapszavaként. A szláv eredetű víznevek felépítésében a főneveknél ritkábban vesznek részt melléknevek, ezek közül csupán kettő fordul elő többször is: a fent már említett *belъ* 'fehér', illetve a **teplъ* 'meleg'.

A szláv névréteg víznevei (alapszótól függetlenül) szinte kivétel nélkül formánssal vannak ellátva. A névképző morfémák közül a Garam vízgyűjtő területén leggyakrabban az eredetileg melléknévképző szerepű *-bn- fordul elő, mely kizárólag főnévi tőhöz járul. Ez a képző szerepel a *Dragunya, Lampna, Lisna, (Nagy-)Isztebna, Szalatna, Zolna, Udurna* víznevekben. Viszonylag sok név jött létre ebben a névrendszerben a *-bn-ica, illetve az *-ov-bc- képzőbokokkal is: *Moholnica, Szelnica, Szikinica, Sevnice, Sónce*; illetve *Bokóca, Hrenóc, Lukóca*, néhány névben pedig az *-in- formáns szerepel: *Dercsina, Velcsina*. Az Ipoly területén az *-ov-bc- képzőbokor hozzákapcsolásával keletkezett a legtöbb szláv eredetű víznév: *Bukóca, Lipóc, Liskóc, Paróca, Rákóc*. Emellett gyakoriak még az eredetileg birtoklást jelölő *-ov- formáns származékai: *Bozó(-patak), Drenó, Hurusó (pataka), Sztregova*; illetve az *-bc- képzővel ellátott alakulatok: *Bernece (pataka), Szekelce, Beberc (pataka)*, ez utóbbi néhány esetben a *-bn-bc- kombinációban adatható: *Berzence, Kemente (pataka)*. A Garam mellékvízrendszerétől eltérően az Ipoly vízvidékén meglehetősen ritka az *-bn- képző, ez található például a *Korpona, Lúzsna, Szalatnya* nevekben (a szláv nyelvterület víznévképzőihöz vö. UDOLPH 1979: 539–99).

A víznevek egy jelentős részén felismerhető a nőnemű ragozás végződése: például *Béla-patak, Béna, Dobroda < Dobra Voda, Szuha* az Ipoly mellékvezei közül, illetve *Béla, Tepla, Tapolca* a Garam vízgyűjtő területéről. Figyelemre méltó, hogy formáns nélkül szinte csak olyan főnevekből képzett víznevek adathatók, amelyek a magyarba jövevényszóként is átkerültek: *Bor, Csolnak(-patak)* (illetve képzetlen változata, a *Csolna*; 1291: *Cholna*: Š. 159, 374; 1270: *Cholnukpotok*: Š. 145, 367), *Láz pataka, Megye-patak, Patak*. Ez látszólag amellet szolgálhat érvként, hogy az adott nevek elsődlegesen is magyar névadással (metonimikusan, illetve szintagmatikus szerkesztéssel) jöttek létre. Ugyanakkor (bár ritkán) a szláv víznevek körében is kimutatható képző nélküli struktúra, például lengyel, macedón *Potok* (Š. 456, ŠMILAUER 1970: 146), cseh *Láz* (Š. 477, ŠMILAUER 1970: 110). Néhány víznév esetében nem egyértelmű, hogy névképző formánssal vagy az alapszó részével van-e dolgunk, ezeknek a vízneveknek az alapszava ugyanis képzett és képző nélküli formában is kimutatható, ilyen például a szlovák *slatina* 'sós vagy savanyú vizű forrás; (sós) mocsár', mely a szláv **soltь* 'ua.' töre vezethető vissza (ŠMILAUER 1970: 167, UDOLPH 1979: 261–2, KISS L. 1994: 8–9), illetve a cseh *člunek* 'csónak', orosz *čelnók* 'ua.', melyek alapja a szl. **čьlnь* 'ua.' (ŠMILAUER 1970: 51, KNIEZSA 1974: 139–40).

2.3. A szláv névréteg elemei keletkezéstörténeti szempontból rendkívül homogén csoportot alkotnak: néhány periférikusnak tekinthető alakulaton kívül valamennyi morfematikus szerkesztéssel, azaz névképző formánssal jött létre (lásd 2.2.). A névcsoport egyetlen szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett eleme, a *Dobronabukóca pataka* víznév előtagja (1327: *Dobronabukocha potoka*: Gy. 4: 210, 303) mindössze egyszer fordul elő az oklevelekben, szerkezete pedig an--

nyira idegen a szláv víznévrendszertől, hogy megkérdőjelezhetjük az adat valós létezését. Szintén periférikusnak tűnik a jelentésbeli névalkotás is: mindkét víznévrendszerben nagyon kevés név tartozik ebbe a csoportba, és még ezek besorolása sem mentes a problémáktól: a formánst nem tartalmazó víznevek elhatárolási nehézségeit az előző pontban érintettem.

3. Az óeurópai réteg

A HANS KRAHE német nyelvtörténész és névkutató nevéhez fűződő terminus olyan víznévréteget jelöl, melynek elemei az egyes mai, illetve a nyelvemlékes korból ismert nyelvekből közvetlenül nem fejthetők meg, ugyanakkor egy viszonylag jól körülhatárolható indoeurópai elemhalmazból épülnek fel azonos képlet alapján: az óeurópai elmélet ezeket a sokáig ismeretlen eredetűnek vagy bizonytalan etimológiájúnak tartott vízneveket általában vizet, folyó- és állóvízfajtát, illetve ezek tulajdonságait jelentő tövek szűk köréből és toldalékmorfémák zárt csoportjából származó elemek kombinációinak tekinti. KRAHE ezt az elméletét 1964-ben publikálta „Unsere ältesten Flussnamen” címmel. Munkájában azonos töre vezet vissza például a magyar *Zala*, a német *Saale*, a norvég *Sala*, a spanyol *Saja* (< *Salia*), skót *Seile*, francia *Seille* és belga *Salm* víznevet (további példákat lásd i. m. 49), melyek közös alapja az ie. **sal-* ’patak, folyóvíz, áramlat, folyam’ tö -*a* képzős változata. A nagyobb magyar folyók közül ebbe a rétegbe sorolja KRAHE a *Dráva* folyónevet is, mely többek között a német *Drawa*, *Drawe*, litván *Drevena*, *San-draví*, brit *Drawen* (< **Drawina*), olasz *Trinto* (< **Dravant-*) víznevekkel mutat rokonságot. Előzményük az indoeurópai **dro₂os* ’vízfolyás’ köznévi lehet, melyhez -*a*, -*n*, illetve -*nt* formánsok kapcsolódtak. KRAHE téziseit tanítványa, W. P. SCHMID több ponton is korrigálta. Újraértelmezte az „óeurópai” terminust: a korábbi használattal szemben nem nyelvtörténeti korszakként, hanem víznevek nyelvi-kronológiai rétegeként definiálta. Megállapította a névcsoport kialakulásának és elterjedésének időbeli, illetve területi határait: a kb. i. e. 1500-tól keletkező névréteg SCHMID szerint az egész mai értelemben vett Európát behálózta (KRAHE keleti határként a germán nyelvhatár keleti szélét jelölte meg). SCHMID értelmezésében a KRAHE által megállapított tö- és szuffixumkészletnél bővebb elemtár jellemzi az óeurópai víznévréteget, mely viszont láthatóan nyelvjárási különbségeket, a Baltikum területén pedig csomópontszerű sokszínűséget mutat (SCHMID 1981).

Az általam vizsgált két víznévrendszer néhány eleméről szintén többen felvetették, hogy azok az egyes egyedi nyelvek keletkezésénél korábbi alakulatok, és egy ősi víznévréteg emlékét őrzik. A kutatók véleménye általában megegyezik abban, hogy a két nagy folyó, a *Garam* és az *Ipoly* neve preszláv ősiségű. Korábbi illír és kelta származtatásuk mellett KISS LAJOS az indoeurópai eredezetésüket is elképzelhetőnek tartja (FNESz., 1994: 3, 16).

A két névrendszer feltételezett óeurópai rétegének a bemutatása előtt fontos megjegyezni, hogy az egyes nevek idesorolása számos kérdést, problémát vet fel. Túl azon, hogy maga a KRAHE-, illetve SCHMID-elmélet is csupán hipotézis, és megjelenése óta számos érvet hoztak fel egy egységes, egész Európára kiterjedő víznévrendszer létezése ellen, a víznévi alapszóként szóba jöhető indoeurópai tövek között egyszerűségükénél fogva (általában egy vagy két mássalhangzó és egy magánhangzó kombinációi: **el-*, **ol-* 'folyik', **ser-*, **sor-* 'ua.', **ab-* 'víz, folyó', **adu-/adro-* 'ua.', **sal-* 'patak, folyóvíz, áramlat, folyam', **am-* 'folyómeder' stb.) szinte mindig lehet olyat találni, amely egy ismeretlen eredetű víznév előzménye lehetett. Tovább nehezíti a megfeleltetést, hogy a magyar magánhangzórendszer éppen a vizsgált korban, illetve az azt megelőző írásbeliség nélküli időszakban olyan jelentős változásokon ment keresztül, amely az esetleges indoeurópai tövek azonosításának egyik jelentős kritériumát, az ún. Ablautot (azaz a tövek magánhangzó-váltakozását) teljesen elmosta.

3.1. Funkcionális-szemantikai tekintetben az óeurópai réteg nevei egyszerű képet mutatnak: definíció szerint a névadás indítéka nem is lehet más, mint a víz víz voltának a kifejezése vagy a víz (esetleg a medre) valamely tulajdonságának a megnevezése. A fajtajelöléshez állhatott legközelebb a *Garam* (+1075/1124: *Gran*: Gy. 1: 413, Š. 348) neve, amely az ie. **ghren-* 'földet túr, vāj' töből származtatható, így etimológiailag rokonságban áll a német *Grane* < *Grana* víznévvel és a Márvány-tengerbe ömlő Kocabaş Çay' ókori *Graniuks* nevével (FNESz.; KISS L. 1994: 3). Hasonló szerepű lehetett kialakulásakor az *Ipoly* (1135/1262/1566: *Ipul*: Š. 360–1) víznevünk is: alapja talán az ie. **eĉbhros* 'meglocsoló, befrocskölő' tő, ugyanerre a töre vezethetők vissza a bolgár *Ибър*, szb.-hv. *Ibar*, ukrán *Ибп* víznevek is (FNESz.). Az óeurópai nevek körében az *-l-* formáns ugyan ritka, de nyomokban kimutatható, ez található például a lett *Adula*, a lengyel *Odla* és *Isla*, német *Eichel* < *Aquila* víznevekben is (KRAHE 1964: 41, 42, 56, 64).

A Garam és az Ipoly mellékvízeinek neveit a víznév kutatók a főfolyókénál későbbi keletkezésűnek tartották: magyar, szláv, esetleg germán eredetet tulajdonítottak a kisebb vízfolyások neveinek. A korpusz néhány további nevének hangalakja és más, a nemzetközi irodalomban óeurópainak tartott nevek hangalakja között azonban feltűnő hasonlóság, formai megfelelés tapasztalható. Az alább tárgyalásra kerülő nevek főként kisebb vízfolyások, patakok nevei, arra azonban KISS LAJOS is felhívta a figyelmet, hogy a kisebb folyóknak is lehet óeurópai nevük, a hosszúság nem döntő kritérium (2000: 7). Ahhoz viszont, hogy ezek a nevek mintegy két évezreden át fennmaradjanak, folyamatosan jelen levő népességet, illetve az egymást követő népcsoportok megszakítatlan érintkezését szükséges a környékükön feltenni. Források hiányában a víznevek ilyen típusú átörökítődése közvetlenül nem bizonyítható, így a kisebb vízfolyások ne-

vének óeurópai származtatása mindenképpen erősen hipotetikusnak tekintendő, eredeztetésük csak hangalakjuk szerkezetére épül.

Míg a *Garam* és az *Ipoly* nevének származására csak az óeurópai eredeztetés adhat kielégítő magyarázatot, az alább következők egy része levezethető szláv vagy magyar alapszóból is: ez utóbbiaknak talán éppen az segítette a fennmaradását, hogy hangzásuk a névhasználókat saját nyelvük egy-egy szavára emlékeztette. Ez a jelenség — lényegét tekintve — a népetimológias változásokkal rokon.

A *Garam* vízvidékén található *Varanica* neve magyarázható szláv alapszó képzett formájaként (**vorna* 'varjú' vagy **varъ* 'forró; meleg vizű forrás, hőség; mész' közszóból, vö. szb.-hv., szln. *Varnica* hn.: BEZLAJ II, 290, Š. 353, 484; ŠMILAUER 1970: 188). A *Varanica* emellett esetleg az ie. **er-/or-/i-* 'víz, eső, folyó' tő származéka is lehet. KRAHE ebből a tőből eredezteteti többek között a német *Warnau* < **Varuna* vagy **Varina*, olasz *Varenna*, francia *Varenne*, német *Wörnitz* < **Varantia* (vö. 9. sz.: *Warinza*) vízneveket (1964: 38–40).

Az *Ipoly* mellékveizei közül több is kapcsolatba hozható hasonló alakú óeurópainak tartott víznevekkel. A *Litva* (1135: *Litua*: Š. 149, 150, 368) nevének számos magyarázata létezik. KISS LAJOS a FNESz.-ben a germán **Litahwa* alapalaktól vezeti le, melyet a *Lajta*-val hoz etimológiai kapcsolatba. Ugyanakkor a *Lajta* címszó alatt az indoeurópai **loidhos* 'sár' alapszót találjuk (FNESz. *Lajta*, *Litva*). Később a Felvidék vízneveiről írott tanulmányában ugyanennek a víznévnek szláv eredetet tulajdonít: a **ljutъ* 'bősz, gonosz, kegyetlen' melléknév képzett formájából hangtörténetileg ugyan valóban levezethető a *Litva* (a szl. *lju-* > m. *li-* gyakran bekövetkező változás), az alapszó viszont funkcionális-szemantikai szempontból nehezen igazolható (FNESz., KISS L. 1994: 7). UDOLPH a *ljut-* tövű víznevek vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy ezek a szl. **ljutъ* melléknévből legfeljebb személynévi áttételen keresztül jöhettek létre, viszont a lehetséges alapszavak között említi a fenti melléknévvel bizonyára etimológiai rokonságban álló *ljut* 'szikla' közsót is, mely adott esetben víznevek etimója is lehet. A szláv eredeztetés mellett viszont néhány *ljut-* tövű víznév az ie. **leu-*, **leuä-*, **leq-* 'piszok, bepiszkol' tő -*t-* képzős alakjából is levezethető, a közsavak közül ebből az alakulatból származtatható például a latin *lutum* 'sár, piszok' is (UDOLPH 1990: 145–52), és talán ez rejlik a *Litva* víznév mélyén is.

A *Liberce* neve egyrészt az azonos alakú településnévvel hozható összefüggésbe, mely szláv személynévre vezethető vissza (FNESz. *Nagylibercse*). UDOLPH jó néhány *lib-*, *lub-* kezdetű víznévvel kapcsolatban felveti az óeurópai eredeztetés lehetőségét is, ezek alapja az ie. **leib-*, *loib-*, *lib-*, *lib-* 'öntöz, folyik, nedves' tő lehet, -*r* képzős származékai azonban főleg a kelta területen jellemzőek: *Libre*, *Libhir* < **Liber#*, *Libron* stb. (UDOLPH 1990: 136–45). Talán ennek a tőnek a származéka a *Lobos* víznév is.

A *Poltál* alakban is adatható *Poltár* (1246/1383: *Poltal*: Gy. 4: 209, 242, 285, Š. 139, 362; 1332: *Poltar*: Gy. 4: 309, 286) víznevet KISS LAJOS az ukrán *проталиў* 'hóolvadásos' melléknévvvel hozza kapcsolatba, vö. *Протал* hn., a szó eleji mássalhangzó-változásokat azonban nehézkes megmagyarázni. Esetleg ezt a nevet is eredeztethetjük indoeurópai töből, vö. ie. *pol-*, *pel-*, *pq-* 'önt, folyik' tö, melynek származékai között találjuk a magyar *Boldva*, német *Fulda*, spanyol *Polota*, *Palancia* vízneveket (KRAHE 1964: 49, PÓCZOS 2003: 492, UDOLPH 1981: 95–9).

A *Vidaszó pataka* (1240: *Wydozoupothoka*: Gy. 2: 460, 492, Š. 139, 362) és a *Vidos pataka* (1341: *Viduspataka*: Gy. 2: 460, 493) víznevek előtagjai a m. *Vid* személynévvvel hozhatók összefüggésbe: előbbiben az *aszó* földrajzi köznévvvel alkothat összetételt, az utóbbiban személynévképzős származéka állhat. Ugyanakkor hangalakjaik alapján ezek az előtagok esetleg az ie. *eid-*, *oid-*, *id-* 'kanyarodik, hajlik, görbül' tövel is kapcsolatba hozhatók, vö. lengyel *Widawa* víznev, illetve ennek német megfelelője a *Weide*, ukrán *Vydava* víznev (UDOLPH 1990: 289–96).

3.2. Lexikális-morfológiai tekintetben az óeurópai réteg definíciójából adódóan az itt felsorolt nevek rendkívül homogén csoportot alkotnak: alapjuk nem közszó, hanem (hipotetikus) tö, amely minden esetben vizet vagy vízre jellemző tulajdonságot jelent. A tőhöz mindig képző járul, de a két víznévrendszerben fellelhető óeurópai nevek kis száma miatt területspecifikus névképző formánst nem lehet kiemelni. A *Varanica* víznev szláv képzőt tartalmaz, ez viszont nem egyértelmű bizonyíték a név tövének szláv etimológiája mellett, ugyanis gyakran tapasztalható, hogy a szláv névhasználók az átvett indoeurópai nevet a saját víznévrendszerükben használatos képzővel bővítik ki. A jelenségre számos példát hoz UDOLPH a lengyel nyelvterületről (1990: 321, 324–5). Figyelemre méltó, hogy 1293-ból *Waranysta* (Š. 353) formájú adat maradt fent. Az **-st-* formáns az óeurópai nevek viszonylag gyakori névképzője (vö. német *Harste* < **Karista*, francia *Narais* < **Naristos*, osztrák *Aist* < **Agasta/Agista* víznevek; KRAHE 1964: 48, 54, 65), míg UDOLPH a szláv víznevek körében csak ritkán és csak bizonytalan esetekben tudja kimutatni az **-ist-* képzőt (UDOLPH 1979: 575). Végződését tekintve feltűnően elválik a névréteg többi elemétől a *Lobos* és a *Vidos*: az *-s* képző sem az óeurópai, sem a szláv víznévrendszernek nem jellemző képzője, magyar víznevekben pedig főként növénynevi vagy állatnevi alapszó mellett fordul elő. Mivel a formáns indoeurópai eredete fontos kritérium a víznevek óeurópai származtatása során, a három név ide sorolása nagyon bizonytalan.

3.3. Szintén az óeurópai réteg definiálásából adódik, hogy a fent bemutatott nevek csak morfológikus szerkesztés útján jöhetnek létre. A magyar névrétegbe bekerülve természetesen számos formai változáson mehetnek keresztül, ennek legtipikusabb fajtája a kiegészülés: csakúgy, mint a szláv eredetűek, a

szlávok által közvetített óeurópai víznevek is kiegészülhetnek magyar földrajzi köznévi utótaggal: *Lobos pataka*, esetleg *Vidos pataka*.

4. Egyéb rétegek

Magyar, szláv és óeurópai névadáson túl egyéb névadóközösség által létrehozott nevek nem mutathatók ki biztosan a két vizsgált víznévrendszerben. ŠMILAUER víznévtárában az *Ipoly*-nak illír származást tulajdonít, pontosabb etimológiát, alapszót azonban nem talál (Š. 361). Az *Ipoly* illír származását KISS LAJOS is elképzelhetőnek tartja, de a részletek szerinte is bizonytalanok (1994: 16). A *Kompá*-t ŠMILAUER kelta gyökerekre vezeti vissza (1932: 360, 459), KISS LAJOS viszont meggyőzőbben eredezteti a víznevet szláv etimonból (FNESz., illetve 1994: 6). A *Litva* kapcsolatba hozható germán alapszóval (FNESz.), de — mint fentebb részletesen bemutatam — valószínűbbnek tűnik a víznév szláv vagy óeurópai származtatása. A germán eredet felmerült a *Garam*-mal kapcsolatban is (Š. 350).

5. Összegzés

5.1. Az egyes névrétegek bemutatásakor látható volt, hogy a víznévrendszerek mind területileg (azaz mint vízgyűjtő vidékekre jellemző nevek), mind pedig kronológiailag (vagyis mint nyelvi rétegek) számos vonásukban különböznek egymástól. A funkcionális-szemantikai vizsgálat során elsősorban az egyes névrétegek között fedezhetők fel jelentősebb eltérések: a legváltozatosabb névadási indítékokat a legfiatalabb, azaz a magyar névréteg mutatja: főként a víz környékének jellemző növénytakarója, állatvilága szolgál motivációként, de előfordulnak nagyságra, alakra, anyagra, közeli településre, esetleg birtokosra utaló névrészek is. A kétrészes nevek alaprésze kevés kivétellel a denotátum fajtáját jelöli meg. A bővítményi rész a tulajdonság, sajátosság kifejezése mellett mindkét vízvidéken gyakran áll megnevező funkcióban: az idegen névrendszerekből átvett nevek a magyar beszélő számára névként funkcionálnak, de a denotátumnak semmilyen tulajdonságáról nem adnak információt. A két vízgyűjtő terület névrendszerei között a magyar rétegen belül is tapasztalható különbség: mivel a Garam vidékén lényegesen kevesebb a belső keletkezésű név, és ezeknek a jelentős része is kétrészes, előtagjában szláv eredetű víznevet tartalmaz, ezért a tulajdonságjelölés mint névrészi funkció jóval ritkábban jelenik meg ezen a vidéken, mint az Ipoly mellékvizeinek nevei között.

A szláv réteghez sorolt nevek mögött húzódó névadási indítékok köre alig szűkebb, mint amit a magyar rétegben tapasztaltunk: a leggyakoribb szemantikai tartalom ebben a névcsoportban is a növényzetre, illetve a denotátum fajtájára történő utalás, ezen kívül a víz vagy a vízpart jellegzetes állatának a neve jelenhet meg a névben. A magyar névrétegtől eltérően a szláv nevek több esetben jelölik a víz ízét, színét vagy a medrének az anyagát is, ritkábban pedig a hőmér-

sékletét, nem jellemzőek viszont a többi, a magyar rétegben előforduló sajátosságok. Bár kevés névben, de jelen van a szlávtság által adott nevekben is az ún. “műveltségi” jelleg: egy-egy névben megjelenik a más objektumra, például településre vagy építményre történő utalás. Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a régi víznevek szinte kivétel nélkül “természeti” nevek, vagyis a vizek természeti adottságaival kapcsolatosak (vö. KISS LAJOS 1969a: 165–6, 2000: 2), akkor a lakott helyre vagy épületre utaló vízneveket újabban (azaz a nyelvemlékes korban) keletkezett szláv alakulatoknak kell tekintenünk.

Lényegesen eltér a két korábbi névrétegtől az óeurópai nevek alapját képező motívumok rendszere: csak a denotátum fajtáját jelölő névrészeket lehet ebben a csoportban kimutatni, illetve talán a *Vidos*, *Vidaszó* nevek utalnak alakra, amennyiben óeurópai etimológiájukat fogadjuk el.

5.2. A neveket alkotó nyelvi elemek morfológiai felépítésében elsődleges különbség az óeurópai réteg és a másik két névcsoport között, hogy az előbbieket mindig (hipotetikus) indoeurópai tövekből, szócsaládok gyökereiből, nem pedig szavakból, lexémákból származtatjuk. A magyar és a szláv réteg között az alapszavak struktúrájában az egyetlen lényegi különbség az, hogy a magyar víznevek lényegesen gyakrabban jönnek létre formáns nélküli alapszóból, a vizsgált korpuszban ellenben csak olyan képzetlen szláv szóból keletkeztek víznevek, amelyek a magyar nyelvbe jövevényszóként is bekerültek, tehát elképzelhető, hogy ezekben az esetekben nem szláv, hanem magyar névadással van dolgunk. A névelemek alapszavainak jelentésbeli megoszlása is mutat eltérést, de ez természetszerűleg megegyezik a névadási indítékok arányában tapasztalt eltéréssel. A belső keletkezésű névcsoport leggyakoribb lexémája a *patak(a)* közszó, amely a két víznévrendszerben más-más szerepben válik névrésszé: a Garam vidékén csak szláv eredetű előtagokhoz kapcsolódik, míg a denotátum sajátosságát kifejező névrészek az *ér* ~ *ere*, illetve *sár* közszókkal állnak, ezzel szemben az Ipoly névrendszerében szinte egyedüli vízrajzi köznév a *patak(a)*, amely bármilyen bővítményi rész után állhat, a *sár* itt egyáltalán nem, az *ér* pedig mindössze kétszer jelenik meg a korpuszban.

5.3. Keletkezéstörténeti szempontból a szláv és az óeurópai réteg mutat hasonlóságot: a szláv réteg néhány vitatott eredetű, illetve besorolású elemétől eltekintve mindkét névcsoport valamennyi tagja morfématikai szerkesztéssel keletkezett. A magyar névrétegre ez a névalkotási mód egyáltalán nem jellemző, csak az Ipoly területén adatolható néhány képzett név. Ezzel szemben bőven találunk példát olyan keletkezési módokra, amelyek a másik két rétegben alig vagy egyáltalán nem mutathatók ki: a belső keletkezésű nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetétellel jött létre, és bár ritkán, de szintén előfordul a jelentésbeli névadás is. A szerkezeti változás az Ipoly vidékén gyakori: mind a magyar eredetű, mind a szláv eredetű egyrészes neveknek gyakran ada-

tolható ezen a vidéken földrajzi köznevet is tartalmazó kétrészes megfelelője. A két vízgyűjtő terület közötti eltérések közül kiemelendő az, hogy míg a Garam vidékén a szláv neveket a magyar névhasználók általában alakváltozás nélkül vették át, az Ipoly környékén a szláv származású nevek szerkezetileg jobban idomultak a magyar névrendszerhez: földrajzi köznévvé hozzászólásával általában kétrészesé váltak.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához: *MNy.* 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: *MNy.* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BEZLAJ, FRANCE (1956–61), *Slovenska vodna imena I–II.* Ljubljana.
- DICKENMANN, ERNST (1966), *Studien zur Hydronymie des Save-systems I–II.* Második kiadás. Heidelberg.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HE. = *Hydronymia Europea.* Főszerk. V. W. P. SCHMID. 1–. Wiesbaden–Stuttgart, 1985–.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak.* In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- KISS LAJOS (1969a), Az újabb szláv víznév kutatás: *NyK.* 71: 165–76. Újra-kiadása: KISS L. 1999: 282–98.
- KISS LAJOS (1969b), Az európai névtudomány fontosabb eredményei: *NyTudÉrt.* 70: 16–26. Újra-kiadása: KISS L. 1999: 298–309.
- KISS LAJOS (1982), Régi földrajzi nevek, régi térképek: *Nyr.* 106: 477–83. Újra-kiadása: KISS L. 1999: 22–30.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei: *MNy.* 90: 1–19. Újra-kiadása: KISS L. 1999: 73–93.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NyTudÉrt. 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.
- KISS LAJOS (2000), *Az új európai víznév kutatás.* Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: *MNy.* 44: 1–11.
- KNIEZSA ISTVÁN (1974), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Második kiadás. Bp.
- KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flussnamen.* Wiesbaden.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
- MELICH JÁNOS (1925–29), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
- ONDRUŠ, ŠIMON (1979), Slovenské rieky — pôvod mien: *Studia Academia Slovaca* 8: 266–87.

- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II.* Bp.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei: *MNyj.* 41: 487–96.
- SCHMID, WOLFGANG P. (1981), Die alteuropäische Hydronymie. Stand und Aufgaben ihrer Forschung: *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 16: 1–12.
- Š. = ŠMILAUER, VLADIMÍR, *Vodopis starého Slovenska.* Praha–Bratislava, 1932.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik.* Praha.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban: *MNyj.* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen.
- UDOLPH, JÜRGEN (1979), *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven.* Heidelberg.
- UDOLPH, JÜRGEN (1981), Ex oriente lux — zu einigen germanischen Flußnamen: *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 16: 84–101.
- UDOLPH, JÜRGEN (1990), *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alt-europäischen Hydronymie.* Heidelberg.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–IV.* Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2002.
- VARSÍK, BRANISLAV (1990), *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich Madarni v 10.–12. storočí.* Bratislava.

Győrffy Erzsébet

Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén

1. A folyóvíznevek problematikájával a korábbiakban több írásomban is foglalkoztam.¹ Mindeztáig a kutatásaim középpontjában a nevekben megjelenő szemantikai tartalmak földérítése állt. Az azonban, hogy egy-egy víznévben milyen funkció jelenik meg, azaz hogy milyen motiváció alapján kap nevet az adott folyó, alapvetően nem nyelvi, hanem nyelven kívüli tényezők függvénye. Ennek a vizsgálati lehetőségnek a fontosságát egyáltalán nem kétségbe vonva úgy vélem, amennyiben tisztán nyelvi síkon kívánunk ismeretekhez jutni a folyóvízneveinket illetően, elsősorban azok nyelvi megformáltságára kell figyelmünket fordítani, azaz a nevet alkotó nyelvi elemek, lexémák és toldalékmorfémák alapos vizsgálatát kell elvégeznünk.

E megfontolások alapján jelen tanulmányomban az ómagyar kori víznevek egy szűkebb csoportjának, a Sajó vízrendszerét alkotó folyóvízneveknek a lexikális-morfológiai leírását kívánom elvégezni. Az Árpád-kori történeti adatok elsődlegesen mint lexikális szerkezetükben azonosítandó névformák állnak előttünk. A névnyomozásnak ugyanis az első fázisa mindig az, hogy a nevet alkotó elemeket azonosítjuk, s csak ezután rendelhetünk hozzájuk névrészfunkciókat, illetve kutathatjuk történeti (keletkezéstörténeti, valamint változási) jellemzőiket. Ez a három fázis azonban természetesen csak teoretikusan különíthető el a kutatásban, hiszen a lexéma azonosítását a funkció és a névrendszer valószínűsíti.

A lexikális elemek, illetve toldalékmorfémák vizsgálata és bemutatása tehát nem nélkülözheti az általuk kifejezett szemantikai tartalmaknak, valamint a nevek létrehozásában szerepet játszó morfológiai, jelentéstani és szintaktikai névalkotási szabályoknak az érintését sem. A három szempont együttes bemutatásával ugyanis még differenciáltabban láthatjuk a víznevek szerkezeti felépítését, illetve nagyobb távlatból a víznévadás szemantikai és lexikális bázisának, valamint a névalkotási szabályoknak az összefüggéseit. Dolgozatomban ezeket az összefüggéseket a nevek lexikális szerkezete felől kiindulva ugyancsak igyekszem feltárni.

¹ Ehhez lásd GYÖRFFY 2002, GYÖRFFY–RESZEGI 2003.

Bármiféle helynévvizsgálat két alapvető feltétel teljesülésével lehet csupán eredményes: megfelelő forrásanyag és a célok eléréséhez alkalmas elméleti keret szükségeltetik hozzá. E feldolgozás névállománya GYÖRFFY GYÖRGY “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkája (Gy.) idevágó vármegyéinek (Abaúj, Borsod, Gömör és Kis-Hont vármegyéknek), illetve VLADIMÍR ŠMILAUER “Vodopis starého Slovenska” című művéből (Š.) a Sajó vízrendszerét bemutató fejezetnek az adatait felhasználva állt egybe. Az így kialakított adattár 300 denotátum több mint 1000 adatát tartalmazza.

A lexikális-morfológiai analízis során elméleti keretül a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési tipológiát alkalmaztam (1993), így a névstruktúrák leírásához szükséges fogalmakat (például névrész, névelem) az ő definíciói szerint használtam. Az elemzés alapjául az általa megadott lexémakategóriákat vettem, az egyes lexémacsoportokon (például növénynév, állatnév stb.) belül azonban a jelöltség szerint — azaz hogy a lexémához kapcsolódik-e a névben valamilyen grammatikai eszköz — további alcsoportokat különítettem el (jelölt és jelöletlen), így az itt bemutatásra kerülő rendszer bizonyos pontokon eltér a modelltől. A *Pisztrángos-patak* víznév *pisztrángos* lexémája az alapmodellben például a képzett melléknévek között szerepelne, a dolgozat rendszere azonban ezt a lexémát az állatnevek csoportjába, azon belül a jelölt lexikális elemek közé sorolja. Ez az eljárás azzal magyarázható, hogy ily módon az azonos szerepű nevek, névrészek egymás mellett kerülhetnek tárgyalásra, s így az egyes névrészfunkciókhoz tartozó nyelvi kifejezőmódokat, illetve keletkezés-történeti kategóriákat egyszerre láthatjuk. Ebből következően viszont a példában szereplő *-s* képzőt nem melléknév-, hanem a helynévalkotásban a névrészek viszonyát jelölő képzőnek tekintem.

Az elemzésben az alkalmazott modell szemléletének megfelelően szerkezeti szempontból egy- és kétrészes neveket különíték el. Az általam vizsgált névkorpuszban az egy- és kétrészes nevek aránya 42 : 58.

2. A z e g y r é s z e s v í z n e v e k lexikális-morfológiai felépítése

2.1. J e l ö l e t l e n lexémát tartalmazó (egyrészes) víznevek

A Sajó vízgyűjtő területén előforduló egyrészes víznevek szinte kizárólag jelöletlenek, azaz semmiféle formánssal nincsenek ellátva. A név alapjául szolgáló lexéma lehet köznévi, melléknévi, illetve tulajdonnévi, amely kategóriát speciális névbeli szerepe alapján célszerű elkülönítve tárgyalni.

2.1.1. Köznévi nevek a nevek kisebb részében találkozunk: ezek részben vízrajzi köznevekkel, részben növény- és állatnévvel azonosíthatók.

A helyfajtájának a megjelölésére szolgáló vízrajzi köznevek viszonylag kis számban szerepelnek a korpuszban, s pusztán földrajzi köznévként való előfordulásuk felveti a köznévi említés gyanúját is. Az oklevél szövegezése alapján azonban bizonyára tulajdonnévként funkcionál a *patak*, illetve a *sár* földrajzi

köznév a következő esetekben: 1299: per fluvium *potok* vocatum (Gy. 1: 794), 1245/1423: fluvius *Saar* qui oritur de *Sayoo* (Gy. 2: 520). Ezzel szemben az 1291: in eodem *patak* (Gy. 2: 532), 1291: in meatu eiusdem *pathak* (Gy. 2: 501), +1294/1471: iuxta 1 *Eer* (Gy. 2: 507) típusú szerkezetek *patak* és *ér* lexémája gyaníthatóan nem tulajdonnév. Találkozunk azonban olyan adatokkal is, melyekről nehéz eldönteni, hogy köznévi avagy tulajdonnévi értékkel bírnak-e: +1294/1471: in ipso prato iuxta *Eer* quod vulgariter dicitur (Gy. 2: 507).

Pusztai növénynevből, a szláv eredetű *csermelye* 'bíborvörös virágú gyomnövény' lexémából születhetett meg a *Csermelye* patak neve. KISS LAJOS valószínűbbnek tartja azt a lehetőséget, hogy maga a víznév szláv eredetű, töveként pedig az ósszláv *-*brmb* 'féreg; vörös szín' főnevet gyanítja. Emellett azonban megjegyzi azt is: minthogy a név a folyó víz csörgedezésének képzetét idézheti fel tudatunkban, belőle a magyarban 'forrásból táplálkozó kis vízfolyás' jelentéssel bíró köznév lett (vö. FNESz). Amennyiben a köznévvé válás már az ómagyar korban megtörtént, a név a korábban tárgyalt *Sár* és *Patak* víznevekkel mutat hasonlóságot lexikális szerkezetének megítélése szempontjából.

A *Nyest* víznév esetében a pusztai állatnévi eredet mellett felvetődhet a pusztai személynévi származtatás lehetősége is. A személynévi kategóriába való besorolás mellett szólhat az, hogy állatnévből nem ritkán alakultak személynevek (vö. 1212: *Nesta* személynév: OklSz.), s ilyenformán a *Nyest* név állatnévi eredetű személynévi áttételen keresztül is víznévvé válhatott. Mindazonáltal pusztai személynévnévi víznévként való előfordulása nagyon ritka, rendszertanilag ez a névalkotási mód nem jellemző a víznevekre. Így a *Nyest* víznévben talán inkább állatnévi lexémát azonosíthatunk, noha a személynévi eredet sem példa nélküli (vö. a 2.1.3. pontban tárgyalt nevekkel).

2.1.2. A Sajó vízgyűjtő rendszerének neveiben személynevek és helynevek képviselik a jelöletlen tulajdonnévi lexémák kategóriáját.

Feltehetően személynévből, mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikusan jöttek létre a *Domonok* és a *Petenye* víznevezések. ŠMILAUER szerint a *Domonok* víznév a *Dominicus* személynév rövidült, kicsinyítő képzős személynévi származékából magyarázható (Š. 396, 489), a *Petenye* névben többen a *Pete*, *Petenye* személynevet gyanítják (vö. FNESz. *Alsópetény*, TÓTH V. 2001a *Petend*, Š. 495). A személynevekhez funkcionális kategóriaként többnyire a birtoklás kifejeződése társítható, a víznevek esetében azonban a névadás motivációja inkább az lehetett, hogy a víz az illető személy birtoka mellett vagy birtokán folyt keresztül. Minthogy azonban ez a szemantikai jegy a víznevekre még ilyen megszorítással sem nagyon jellemző, a településnevek körében viszont a korai ómagyar korban az egyik leggyakoribb egyrészes névtípusnak tűnik, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a látszólag pusztai személynévből alakult víznevek valójában településnévi közvetítéssel lettek vizek elnevezéseivé, azaz személynév > településnév > víznév többszörös metonímiáról beszélhetünk.

Ilyen változásviszony esetén persze nem valamiféle birtokosi funkció megjelenését láthatjuk bennük, hanem lokális viszony kifejeződését: a **Domonok* nevű településen átfolyó patak ugyancsak a *Domonok* nevet viseli. A vázolt folyamat valószínűségét azonban kétségkívül csökkenti az a tény, hogy a kérdéses területen *Domonok* és *Petenye* településneveket nem tudok adatokkal igazolni.

A fentiekéhez hasonló a *Szalók* víznév esete is, itt azonban a szakirodalomban eltérés mutatkozik a személynévi háttér eredetének a megítélésében. Egyes kutatók véleménye szerint a *Szalók* helynevek alapjául minden bizonnyal a szláv *Slavek* személynév szolgált (vö. FNESz. *Abádszalók*, Š. 408, 493), BENKŐ pedig azt feltételezi, hogy a *Szalók* lexéma nemzetségnév volt (vö. 2003: 61).

A Sajó vízgyűjtő rendszerét alkotó nevek létrejöttében a már meglévő helynévi lexémák ugyancsak szerepet játszottak. A létező helynevek a megszülető névben kétféle funkcióval bírhatnak: állhatnak egyrészt megnevező szerepben, és utalhatnak másrészt a víznek egy más helyhez fűződő viszonyára is.

Az előbbi funkcionális jeggyel a jövevénynevek jellemezhetők. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa körükből: a Sajó vízvidékén német eredetű például a *Konseifen*, szláv a *Helenna* és a *Szirna*, germán a *Hernád*, óeurópai lehet a *Misza*.² A magyar helynévadás ezeket a lexémákat nem vonta be a névadásba, pusztán kiegészítette velük a névállományt.

Pusztá helynévből lett, lokális viszonyra utaló vízneveinket a településnév > víznév keletkezéstörténeti változással írhatjuk le, azaz az ilyen lexikális struktúrájú nevekkel jelölt vízfolyások a megnevezett település mellett folynak el vagy ott erednek. Településről kaphatták metonimikusan a nevüket a *Bást*, *Hanva*, *Kesző*, *Nandrás*, *Nyésta*, *Pocsaj*, *Pocsim*, *Szilva* patakok. Minthogy a *Bást*, a *Nyésta* és a *Nandrás* helynevek biztosan, a *Pocsaj* és a *Pocsim* pedig nagy valószínűséggel pusztá személynévből származtathatók (vö. a FNESz. és TÓTH V. 2001a megfelelő szócikkeivel), a víznév és a településnév viszonyában az utóbbi elsődlegességét gyaníthatjuk. Ugyanúgy személynév > településnév > víznév metonímiát sejtethünk tehát e nevek mögött is, mint ahogyan ennek a lehetőségét már korábban, a személynévi lexémából alakult víznevek kapcsán felvetettük. A *Hanva* esetében a víznév másodlagosságát a településnévhez képest az indokolhatja, hogy a helynév végső soron a *Hanva* nemzetségnévre vezethető vissza (vö. FNESz.), márpedig a nemzetségnév > víznév típusú változás egyáltalán nem jellemző, a településnevek körében viszont meglehetősen gyakori (például *Bél*, *Koppány*, *Lippó*, *Vezekény*; vö. FNESz.). Ugyanezt a megállapítást tehetjük a törzsnév > helynév alakulással kapcsolatban is, így a *Kesző* víznév ~ településnév korreláció esetében — mivel egyetlen példát sem ismerünk közvetlenül törzsnévből való víznévre — szintén a településnevet kell elsődlegesnek tartanuk. ŠMILAUER a településnév > víznév változást tartja valószínűbbnek a

² A terület jövevény vízneveiről lásd bővebben PÓCZOS 2003.

Szilva esetében is (vö. Š. 409, 482), noha a növénynevek víznévvé alakulása lényegesen jellegzetesebbnek látszik, mint a településnévként való jelentkezésük. Másrészt azonban növénynevek jelöletlen formában általában ritkábban válnak névvé, mint formánssal ellátva: az általam vizsgált terület egy- és kétrészes nevei körében pedig a növénynévi lexéma — e kérdéses névtől eltekintve — minden esetben -s helynévképzővel ellátva vált víznévvé.

Mindezekről azért láttam célszerűnek ilyen részletességgel (a nevek etimológiai hátterére kitérve) szólni, mivel a szakirodalomban jellemző felfogás szerint “a teljesen megegyező alakú lexémákat tükröző víznév : településnév viszonyban nemcsak a településnév másodlagossága az általános szabályszerűség, hanem az is, hogy — a névadás történeti–lélektani–kommunikációs sajátosságai következtében — a kérdéses víz mellett, illetőleg nagyobb víz esetén annak adott szakaszán a vele azonos nevű település kronológiailag általában az első” (BENKŐ LORÁND 1998: 155; a témához lásd még BENKŐ 1947, 1997: 65, BÍRÓ 1999: 36). Az elsődlegesség megítélését bizonyos nevek esetében azonban — mint láttuk — névrendszertani érvek is segíthetik.

2.1.3. Egyetlen jelöletlen melléknév szerepel a korpuszt alkotó víznevek között: a víz mozgását kifejező *Sebes* név.

2.1.4. Szószerkezetet tartalmazó víznevek

A víznevekre nem nagyon — eddigi vizsgálataim alapján mondhatni egyáltalán nem — jellemző, hogy a névadók szószerkezetet használnának fel valamilyen funkció kifejezésére. A Sajó vízrendszerének nevei között is csupán a víz környékének a növényzetére utaló *Vörösalma* névben találkozunk minőségjelzős szerkezettel. A név egyrészes víznévként való értelmezését támogatja, hogy — noha *vörösalma* növénynevet nem ismerem a régiségből — a *vörös* ~ *veres* számos növénynév előtagjaként szerepel (vö. OklSz., RMGl.). Emellett felvetődhet a névnek kétrészes névként (*Vörös-Alma*) való elemzése is: ezt a névszerkezetet azonban az adatállomány nem támasztja alá, mivel *Alma* víznévvel nem találkozunk az elemzett területen.

2.2. Morfológiailag j e l ö l t lexémát tartalmazó (egyrészes) víznevek

Az egyrészes víznevek körében jóval kevesebb toldalékkal ellátott alakokkal találkozhatunk a Sajó vízgyűjtő területéről való adatok között, mint toldalék nélküli formával. E képzett nevek alapszava lehet főnév és ige.

A főnevek esetében a jelöltséget mindig -s képző képviseli.³ A név alapjaként többnyire a víz környékére utaló növény- (*Almás*, *Halyagos* < *halyag* ’hó-

³ A korai ómagyar kori helyneveink között szép számmal találkozunk -s helynévképzősökkel. B. LŐRINCZY ÉVA önálló monográfiát szentelt az ómagyar kori -s és -es képzővel alakult nevek rendszertani vizsgálatának (1962). A monográfia külön alfejezete foglalkozik a közszókból lett földrajzi nevekkel, melyekről a szerző kijelenti, hogy “a képzőcsalád alakulásának kutatása szempontjából sokkal lényegesebb a vizek, helyek, térszínformák természeti adottságaira mutató közszavakból lett helynevek csoportja” (85), mint a pusztá személynévből lett földrajzi nevek.

lyagfa', *Mogyorós, Nádas*), illetve állatnévi (*Halas*) lexéma szerepel. Emellett találkozhatunk anyagnévi közszóval is: a víz mocsaras voltára utaló *Sáros* és a vízben található anyagot vagy a víz tisztaságát kifejező *Aranyos* elnevezésekben. Ebbe a kategóriába sorolandó a víz hanghatására utaló *Hangos* víznév is.

Ige az alapja a *Forród*, valamint bizonyára a *Szartos* és a *Szekcső* vízneveknek is. A *Forród* a *forr* 'zubog' ige folyamatos melléknévi igenevének a *-d* helynévképzős⁴ származéka lehet, s az elnevezés a víz zubogó hangjára utalhat. A *Szartos* név talán a *szarat* (< *szarik*) ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult, s annak *-s* képzős származékából magyarázható (*szaratós* > *szartos*).⁵ A név így azt fejezheti ki, hogy a víz gyakori hasmenést okozott az állatoknak. A *Szekcső* a *szökik* 'ugrik' ige gyakorító képzős *szökösik* származékának folyamatos melléknévi igeneve lehet, jelentése 'sebesen, fodrozva haladó'.⁶

3. A k é t r é s z e s v í z n e v e k lexikális-morfológiai felépítése

B. LŐRINCZY ÉVA mellett D. BARTHA KATALIN is vizsgálta a formáns funkcióit, illetve e funkciók megoszlását (1958). Kutatásai szerint a képző a következő jelentésárnyalatokkal bír: a) kicsinyítés-becézés, b) valamivel való ellátottság (nomen possessoris), c) gyűjtőnévképző, d) foglalkozásnévképző, e) előfordul továbbá '-féle, -szerű' jelentésben, f) *-ó, -ő* képzős melléknévi igenevhez járulva pedig tulajdonságot jelöl (vö. i. m. 106–7, illetve B. LŐRINCZY 1962: 85–95). Az *-s* helynévképző szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (lásd ehhez még TNyt. I, 255, KISS L. 1997: 184).

⁴ A *-d* képző helynévképző funkciójává válása két irányból történhetett: a) kicsinyítés – személynévképző – helynévképző, b) valamivel való ellátottság – helynévképző (vö. HAJDÚ 1981). A *-d* képzős helynevek egy része tehát személynévi eredetű: a korai ómagyar korban ugyanis a pusztai személynév helynévvé alakulása általános településnév-adási mód volt, így számos *-d* személynévképzőt tartalmazó személynév válhatott helynévvé, ez pedig elősegítette, hogy a formáns új funkcióval töltődjenek fel (vö. ehhez D. BARTHA 1958: 105, TNyt. I, 254, KISS L. 1997: 184). A nevek másik részében a *-d* képző eredetileg a valamivel való ellátottságot fejezi ki (azaz nomen possessoris képző), s leggyakrabban növényt vagy állatot jelölő alapszóhoz járult (vö. D. BARTHA 1958: 101–2, 105, TNyt. I, 253–4, KISS L. 1997: 184). Itt kell megjegyezni, hogy a két alakulási mód közül és a képzők eredeti funkcióját tekintve a víznevek esetében ez utóbbi eshetőség tekinthető általánosnak (lásd például a *Nyárád, Disznód* stb. vízneveket). E kétirányú fejlődés miatt KRISTÓ GYULA szerint "rendkívül nehéz megállapítani, hol húzható meg a minősítés [...] szempontjából a *-d* kicsinyítő-becéző, valamint a helynévképző funkciója közötti határvonal" (1976: 85), azonban ennél is nehezebb a személy- és a helynévképzői szerep között különbséget tenni (vö. TÓTH VALÉRIA 2001b: 53).

⁵ Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy amennyiben a név valóban ilyen struktúrájú, az esetben a *tő* ige képzői eredetű magánhangzójának a rövideése az *-s* melléknévképző előtt feltétlenül szokatlan. Talán az *-s* képzővel alakult *-os* végű nevek (vö. *partos, martos*) analógiájára rövidíthetett meg a két nyílt szótagos tendencia eredményeként előállt (s az eredeti funkcionális tartalmától minden bizonnyal távol került) *Szartós* forma. (Vö. még: e jelenség például a népnyelvben a *pirítós* ~ *pirítos* formában ugyancsak fellelhető.)

⁶ KISS LAJOS mindamelllett feltételez egy — ugyanilyen módon, azaz a *szökik* igéből levezetett — *szekcső* földrajzi köznevet is 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag; gázló' jelentéssel (1994: 13). Amennyiben nézetét elfogadjuk, a név az előbbieken tárgyalt típusba, a *Sár, Partak* nevek sorába illeszthető be.

A Sajó vízrendszerének kétrészes neveit főtagjuk szerint két csoportba sorolhatjuk: ebben a pozícióban állhat egyrészt vízrajzi köznévi, másrészt szerepelhet a névrendszerben meglévő másik víznév. A bővítményi részek körében szintén alcsoportok állapíthatók meg: találkozunk melléknevekkel, köznevekkel (állat- és növénynevekkel, vízrajzi köznevekkel, anyagnevekkel) és tulajdonnevekkel (személy- és helynevekkel).

3.1. A kétrészes víznevek főtagjának lexikális-morfológiai jellege

3.1.1. A Sajó vízrendszerének messze legnagyobb szerkezeti csoportját a jelzős szerkezetű, földrajzi köznévi utótaggal rendelkező kétrészes víznevek adják. A kategóriába tartozó nevek vízrajzi köznévi arculata gazdagabb, mint az egyrészeseké: az ott említett két lexémán (*patak*, *sár*) kívül az *aszó*, *ér*, *séd*, *víz* földrajzi köznevek is részt vettek a nevek megalkotásában: például *Kietlen-aszó*, *Száraz-ér*, *Kabala-sár*, *Hideg-séd*, *Radik pataka*, *Kacsá vize* stb. Utótagként leggyakrabban a *patak(a)* lexémával találkozhatunk: a toldalék nélküli és a birtokos személyjeles, azaz a jelöletlen és a jelölt forma megoszlása pedig egyharmad : kétharmad arányú. Jelölt formával a többi vízrajzi köznévi körében csak az *ér* (Várad *ere*) és a *víz* (Balog *vize*) esetében találkozunk.

A kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevek funkcionális tekintetben kétféleképpen lehetnek: előtagjuk kifejezheti a hely valamely sajátosságát (S+F struktúrájú neveket hozva létre), illetve állhat megnevező szerepben (M+F szerkezetet eredményezve). A két szerkezeti csoportot összevetve, a nevek utótagját tekintve jellegzetes különbségeket tapasztalhatunk. A sajátosságot kifejező nevek utótagjaként minden fentebb említett köznévre találunk példát, a megnevező szerepű előtaggal rendelkező nevekben ugyanakkor csupán a *patak* és a *víz* lexéma szerepel második névrészként. Az előbbi csoport helyneveinek földrajzi köznévi utótagja a nevek több mint felében (56%-ában) alapalakban látható, ezzel szemben a másik kategória neveinek 82%-a birtokos személyjellel van ellátva. (A különbségek alaposabb bemutatására a bővítményi részek tárgyalásakor még visszatérek.)

3.1.2. A nevek főtagjában előforduló helynévi lexéma mindig önállóan is létező víznév, amelynek a kétrészes névben megnevező szerepe van. E nevek — a Ragály *Szuhája* víznév kivételével — jelöletlen formában vesznek részt a névadásban: *Aszú-Szartos*, *Kis-Balog*, *Nagy-Delne*, *Száraz-Béla*. A csoportba tartozó nevek mindegyike a főtagban megnevezett víz valamely ágának vagy szakaszának a neve.

3.2. A kétrészes víznevek bővítményi tagjának lexikális-morfológiai jellege

3.2.1. Gazdag csoportot alkotnak azok a nevek, melyek bővítményi része jelöletlen melléknév. A nevekben előforduló melléknevek skálája és a mögöttük rejlő funkcionális jegy igen változatos lehet. Találunk közöttük a víz szí-

nére utalókat, mint a *Fehér-patak*, *Fekete-sár*, *Vörös-patak* nevekben, méretet kifejezőket, mint a *Kis-patak*, *Mély-patak*, *Mély pataka*, *Nagy-patak* és a *Kis-Balog*, *Nagy-Balog*, *Kis-Delne*, *Nagy-Delne*, *Kis-Gölnic* nevekben, állapotot fejeznek ki az *Ó-patak*, *Száraz-ér*, *Száraz-patak*, valamint a *Száraz-Béla*, hőmérsékletet a *Hideg-séd*, illetve mozgást a *Sebes-patak* víznevek, a víz relatív helyzetére utal a *Közép-Hanva* névalak.

A melléknevek e nevek esetében vagy megnevező funkciójú pusztá víznévhez, vagy fajtajelölő vízrajzi köznévhöz kapcsolódtak. A vízrajzi köznevek — egyetlen kivételtől eltekintve — jelöletlen alakban állnak. A *Mély pataka* névben a *pataka* birtokos személyjeles alak funkciótlan, a grammatikai elem használata formális.

Talán az *aszú* 'száraz' melléknevet láthatjuk a víz időnként kiszáradó voltára utaló *Aszú-patak* és *Aszú-Szartos* víznevekben (TESz., EWUng. *aszú*). Meg kell azonban említenünk annak az értelmezésnek a lehetőségét is, amely e nevek előtagjaként az *aszó* 'völgy' jelentésű földrajzi köznevet azonosítja. Emellett szól az a tény, hogy a területen találkozunk hasonló lexikális felépítésű névvel (*Áj-patak*).

3.2.2. A névadók viszonylag ritkán használnak fel igei származékokat, i g e - n e v e k e t a nevek alkotásakor. A Sajó vízgyűjtő területén ebbe a kategóriába csupán egyetlen nevet sorolhatunk: befejezett melléknévi igenév található az *Ida* holtágát megnevező *Holt-Ida* víznévben.

3.2.3. Jelöletlen állatnévi lexéma áll a *Farkas pataka*, *Kabala pataka*, *Kabala-sár*, *Kacsa vize*, *Malac pataka* neveknek a víz környékének állatvilágára utaló bővítményi részében. Az előtag elvileg minden esetben értelmezhető állatnévi és személynévi lexémaként is: a bővítmények tehát egyrészt keresztülmehtettek egy állatnév > személynév > "víznév előtagja" változáson, másrészt az állatnév maga is válhatott a víznév előtagjává. Mivel azonban a személynevek a víznevekben jóval ritkábbak, mint az állatokat jelölő szók, inkább ez utóbbi értékben vehetjük figyelembe őket. E nevek alaptagjai — a *Kabala-sár* kivételével — birtokos személyjeles formában szerepelnek, s minthogy valós birtoklásról e nevek esetében nem beszélhetünk, a grammatikai eszköz használata itt is formális, pusztán helynévképző értékű.

A *Pisztrángos-patak* és a *Rákos-patak* víznevekben a víz környékének állatvilágára történő utalás a fentiekől különbözően jelölt állatnévi lexéma felhasználásával történik. A jelöltséget a vizsgált területen leggyakrabban használt formáns, az *-s* helynévképző fejezi ki. Az előző kategóriától eltérően az alaptag mind a két névben pusztá vízrajzi köznévvé.

3.2.4. Növénynév kétrészes víznevek előtagjaként előfordulhat jelöletlen (*Cser-víz*, *Éger-patak*, *Gesztenye pataka*, *Körös-patak*), illetve — ennél sokkal gyakrabban — jelölt (*Dobos-patak* < *száldob* 'hárs', *Egres-patak*, *Fü-*

zes-patak, Gyertyános pataka, Kökényes pataka, Körtvélyes-patak, Mogyorós-patak, Mohos-patak, Nádas-patak, Somos-patak, Szilas-patak) alakban is. A jelölt alakok mindegyike -s képzővel van ellátva.

A jelöletlen bővítményi taggal rendelkező nevekről az alaptag tekintetében azt mondhatjuk el, hogy inkább a jelöletlen vízrajzi köznevek jellemzik ezt a kategóriát. A jelölt bővítmények mellett a *patak* ~ *pataka* alaptag megoszlása kétötöd : háromötöd arányú. Ahogy korábban is láttuk már, a jelölt vízrajzi köznevek nem valós birtoklásra utalnak.

3.2.5. A Sajó vízgyűjtő területén nem túl gyakori víznevi struktúra a vízrajzi köznév előtagból és földrajzi köznév utótagból álló névszerkezet. Az előtagban szereplő vízrajzi köznevek funkcionális szempontból minden esetben a víz elhelyezkedését fejezik ki: azonban míg az *Áj*-patak (< *áj* 'szűk völgy, medence, szakadék, barlang') és a *Láz*-patak (< *láz* 'tisztás, szénatermő rét, irtvány') nevekben jelöletlen a fajtajelölő vízrajzi köznév, addig a *Megye pataka* és a *Telek pataka* nevek alaptagja birtokos személyjelet visel, amelynek itt a lokális viszony kifejezésében van szerepe (vö. például a *Budapest lakosai* típusú szerkezetek jelentésével; MG. 449). A *Megyes pataka* névben az előtag és az utótag is jelölt: azaz mindkét tag helynévképző elemmel van ellátva.

3.2.6. Csupán néhány névben találkozunk a nyagnév előtaggal. A népnyelvi *apoka* 'homokkő' lexéma kapcsolódott össze funkciótlán birtokos személyjeles vízrajzi köznévvel az *Apoka pataka* víznevben. A *Köves-ér*, *Köves pataka*, *Székes-patak* és a *Sós-patak* elnevezésekben a bővítményi tag — a több kategória kapcsán is már említett — jelölt formában szerepel. Az utótag lexémája ezek között csupán a *Köves pataka* névalakban szerepel funkciótlán birtokos személyjeles formában.

3.2.7. A személyt vagy csoportot jelölő közszó és földrajzi köznév kapcsolatából alakult nevekre ugyancsak kevés példa akad a vizsgált korpuszban. Jelöletlen népnév (esetleg személynév) összekapcsolódott jelölt (*Cseh pataka*), illetve jelöletlen (*Zsidó-patak*) földrajzi köznévvel is. A *Király pataka*, *Prépost pataka*, *Remete pataka* előtagjában foglalkozást, címet jelölő közszó szerepel. A *Szénégető pataka* név előtagja kapcsán is felvetődhet esetleg a foglalkozásnévi magyarázat lehetősége (lásd ehhez Š. 411), de nagyobb a valószínűsége annak, hogy a *szénégető* 'szénégetésre használt hely' jelentésben értelmezhető ebben a helynévben (vö. FNESz. *Alsószénégető*, TÓTH V. 2001a: 138–9).

E nevek kapcsán valós birtokviszony kifejezéséről beszélhetünk, így a birtokos személyjel megjelenése a vízrajzi köznéven — a *Zsidó-patak* elnevezéstől eltekintve, ahol a viszony jelöletlen — funkcionális. E funkciót a víznevekben azonban sajátosan kell értenünk: ezekben a nevekben a birtokviszony utalhat egyrészt arra, hogy a víz az előtagban megnevezett személy földjén folyik ke-

resztül, másrészt arra, hogy a víz elnevezése a halászójog birtokosáról történt; ez utóbbi névadási forma azonban elsősorban tavak esetében figyelhető meg.

3.2.8. A víznevekre nem nagyon jellemző a *s z e m é l y n é v i* előtag, hiszen az ilyen típusú szavakhoz a nevekben meghatározóan kötődő birtoklás kifejeződése nem tipikus szemantikai funkciója a vízneveknek. A Sajó vízgyűjtő területén azonban viszonylag nagy számban fordulnak elő a víznevekben személynévi lexémák is: például *Brúnó* pataka, *Buda*-patak, *Radik* pataka, *Radon*-patak, *Szalma* pataka, *Voson*-aszó, *Zakariás* pataka. Az előtagok funkcionális arculatáról, illetve a velük kapcsolatos keletkezéstörténeti azonosítás problémáiról az egyrészes nevek bemutatásakor már tettem említést. Utótagjukat vizsgálva feltűnhet, hogy bár e nevek kapcsán talán beszélhetünk valamiféle birtoklásról mint funkcionális jegyről, az utótagoknak csupán a fele van ellátva birtokos személyjellel.

3.2.9. A *h e l y n é v i* előtag a bővítmény funkciója szempontjából létrehozhat megnevező funkciójú, illetve sajátosságot kifejező előtagú és fajtajelölő utótagú kétrészes vízneveket (M+F, valamint S+F). Egy névben a sajátosságot kifejező első névrész megnevező funkciójú utótaggal kapcsolódott össze (S+M).

A megnevező szerepű bővítményi előtag lehet a vizsgált helynévrendszer tagjaként szereplő egy-, illetve kétrészes *v í z n é v*. Az egyrészes víznév + vízrajzi köznévi szerkezetű víznevek — amelyek ugyanazt a denotátumot jelölik meg, amit az előtagjukul szolgáló víznév elsődlegesen is megnevez — két csoportba sorolhatók. Az első csoportba azok tartoznak, melyek belső keletkezésű (többnyire településnévből alakult) elsődleges víznévből származnak: (*Gadna* >) *Gadna vize*, (*Herepány* >) *Herepány pataka*, (*Kesző* >) *Kesző pataka*, (*Sajó* >) *Sajó vize*. A másik csoportot az átvett víznevet előtagként tartalmazó nevek alkotják: (*Dubrówka* >) *Dubrówka pataka*, (*Garadna* >) *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka*, (*Gölnic* >) *Gölnic vize*, (*Gyekő* >) *Gyekő pataka*, (*Holboka* >) *Holboka pataka*, (*Rakaca* >) *Rakaca pataka*, (*Recske* >) *Recske pataka*, (*Szinva* >) *Szinva pataka*, (*Szitnyice* >) *Szitnyice pataka*, (*Sztinva* >) *Sztinva-víz*. A névpárok kapcsán az egyrészes víznévből kétrészesessé való alakulást, azaz a vízrajzi köznévi utótaggal való kiegészülést leginkább az adatok kronológiája támaszthatja alá: az egyrészes név ugyanis minden névpár esetében korábbi vagy azonos datálású a kiegészült név adataival — bár nem szabad szem előtt téveszteni azt a tényt sem, hogy a nevek előfordulása az oklevelekben esetleges. Egyik típus esetében sem zárható ki ugyanakkor a két névforma párhuzamos kialakulása. Az első csoportban a településnévtől való megkülönböztetés igénye hozhatta létre a kétrészes változatokat, az átvett nevek esetében pedig a többségi névtípusokhoz való alkalmazkodás igénye állhat a változás hátterében. E birtokos jelzős szerkeze-

tekben egyfajta osztály–egyed viszony⁷ jelenik meg, azaz “A kétrészséssé bővült névformában e névrész megnevező szerepe mellett a földrajzi köznévfunkciója ezen nevek második névrészeként az objektum fajtájának megjelölése, ami a pontosabb azonosítást segíti.” (TÓTH V. 2001b: 173).

A fenti névtípus utótagjában — kevés névtől eltekintve — a jelölt forma dominál. E pozícióban csak a *patak* ~ *pataka*, illetve a *víz* ~ *vize* lexémák fordulhatnak elő. A *vize* utótagú nevek feltétlenül külön tárgyalást is igényelnek. A *Balog vize*, *Gadna vize*, *Gölnic vize* típusú nevekben ugyanis talán nem annyira az osztály–egyed, hanem inkább a rész–egész viszony fejeződik ki (vö. MMNy. 344), tehát a kifejezések valójában a *Balog*, *Gadna*, *Gölnic* patakok vizét, s nem magát a patakot jelölik meg. Ha viszont e nevekben a *víz* ~ *vize* köznévfunkció anyagnévi szerepben — vagyis nem földrajzi köznévként — áll, akkor ezeket nem tekinthetjük szerkezetileg a víznevek részének. Azt azonban, hogy a tárgyalt nevekben vízrajzi köznévi vagy anyagnévi lexémaként azonosíthatjuk-e a *víz* ~ *vize* utótagot, nehéz eldönteni (lásd erről BENKŐ 1998: 154).

Három névben kétrészes víznev és földrajzi köznévfunkció összetételére találunk példát a Sajó vízrendszerének a nevei között. Az elsődleges *Fűz-ér* és *Nagy-víz* jelöletlen, illetőleg funkciótlan birtokos személyjeles földrajzi köznévfunkcióval egészült ki: *Fűz-ér-patak* és *Nagy-víz pataka*. A *Hárs-kút pataká*-ban a kétrészes előtag bizonyára folyóvíz forrását jelöli meg. Ez utóbbi bővítményrész azonban nem megnevező, hanem sajátosságjelölő szerepű.

A bővítményként megjelenő helynévfunkció lehet településnévfunkció is: ezekben a nevekben az előtag a víz pontos elhelyezkedésére utal, azaz arra, hogy a névvel megjelölt vízfolyások az előtagként álló településen erednek vagy mellette folynak el. Az előtag jelöltsége szempontjából a csoportba tartozó neveket két alcsoportba sorolhatjuk. A *Balajt pataka*, *Damak pataka*, *Martony pataka*, *Szentkirály pataka*, *Varbó pataka* víznevek bővítményi tagja minden esetben jelöletlen, míg az alaptag szintén minden esetben birtokos személyjellel van ellátva, amely a lokális viszonyra utal. A jelölt településnévfunkció + földrajzi köznévfunkcióval csupán két névfunkció jellemezhető a névanyagban. A *Baski-patak* és a *Fűzi-patak* víznevek *-i* képzős településnévfunkcióval az előtagja azt a funkcionális-szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy a víz *Bask*, illetve *Fűzi* település felől jön. A *Fűzi-patak* esetében felvetőd-

⁷ A MMNy. formai birtokos jelzős szerkezetnek nevezi a *Pest városa* típusú neveket (346). Ezzel szemben a TNy. azonosságot kifejező birtokviszonynak mondja a tagok közötti ilyenfajta kapcsolatot (I, 549). Hasonló módon közelíti meg a jelenséget a MG. is: ez a munka a sajátos azonosító viszony terminust használja (449). A TNy. megfelelő fejezetét író ZELLIGER ERZSÉBET véleménye szerint a *Szocsogó vize*, *Eger pataka* nevek jelölt birtokviszonya az alap- és a bővítményi tag által jelölt dolgok szoros összetartozását jelöli (i. h.). J. SOLTÉSZ KATALIN a faj–egyed fogalompárt használja a jelenség megnevezésére, azaz az ő értelmezése szerint a *Rába folyó* a folyók egy egyede (1979: 112). Magam inkább a BALÁZS JÁNOS által használt osztály–egyed fogalompárt (1963) alkalmazom. BALÁZS szerint a *Fertő tó*, *Pest város(a)* stb. típusú nevek első eleme a létezőt egyedi mivoltában, míg a második elem általánosítva jelöli (1963: 44–5).

het a puszta településnévi előtag lehetősége is, és minthogy az *-i* végű helynevek esetében a képzős származék megegyezik az alapformával, nemigen dönthetjük el, hogy a két lehetőség közül a névben melyiknek a megjelenéséről lehet szó. E két fenti névtípusban az előtag vagy az utótag névformánssal van megjelölve, de a bővítmény és az alaprész jelöltsége egymást kölcsönösen kizárja — ettől a szabálytól csupán a *Bölzse-patak* víznév tér el, melyben mindkét tag jelöletlen.

Sajátos szerkezetű a *Szuha* nevű folyó *Ragály* településen vagy mellette elfolyó ágára, szakaszára utaló *Ragály Szuhája* víznév, melyben a bővítmény és az alaptag is helynév: az előtag jelöletlen településnév, az utótag lokális funkciót kifejező birtokos személyjellel ellátott víznév. A név a jelöltség szempontjából beleillik az előző kategóriákba, azaz alátámasztja azt a feltételezést, hogy a lokális viszony kifejezésére elégséges csupán az egyik tag jelöltsége.

3.2.10. Az előtag s z ó s z e r k e z e t

A nevek bővítményi részeként összetételek ritkán fordulnak elő a korpuszban. A *Nagyfűz pataka* talán egy feltűnő fűzfáról kaphatta a nevét. Így a név előtagja — ezen értelmezés alapján — olyan minőségjelzős szerkezet, melynek melléknévi előtagja és főnévi utótagja is jelöletlen. Felvetődhet az a lehetőség is, hogy az előtag szó szerkezetből alakult víznév, mely másodlagosan egészült ki vízrajzi köznévvvel. Ez az elképzelés névrendszertani szempontból megállná ugyan a helyét, a korpuszban azonban nincs adat *Nagy-fűz* víznévre. Emellett talán kapcsolhatnánk a névhez *Nagy-(Fűz pataka)* szerkezeti elemzést is, ezt azonban névrendszertani okok miatt kevésbé tartom valószínűnek, ugyanis ilyen típusú nevek nem szerepelnek az általam eddig feldolgozott Árpád-kori korpuszban.

A *Magashíd pataka* név előtagja is értelmezhető szó szerkezetként: így a név egy a vízen átvezető építményre (egy magasan fekvő hídra) utalhat. ŠMILAUER azonban a *Magashíd* településnévből eredezteti a nevet (Š. 412, 486). Ezt a származtatást névrendszertani okok támogatják: egyrészt a szó szerkezetek használata nem jellemző névalkotási mód a víznevek körében, másrészt a településnév > víznév változás sokkal gyakoribb, a nevekben a második leggyakoribb le-xéma a Sajó vízgyűjtő területén. Gyengíti azonban a magyarázatot, hogy ilyen településre nem ismerek adatokat.

3.3. Amint a kétrészes víznevek bemutatásából kitűnik, a nevek lexikális szerkezetének tárgyalásakor külön figyelem irányul a birtokos személyjelre, amely lehet funkcionális, azaz valamiféle viszonyra utaló, és funkciótlan, azaz pusztán helynévképző szerepű.

A MMNy.-nek a birtokos jelzőről szóló fejezete a szerkezet jelentése szempontjából nyolc alcsoportot különít el: 1) tulajdonosi viszony, 2) családi, társadalmi hovatartozás, 3) rész–egész viszony, 4) ok/előzmény/alkotó–okozat/következmény/alkotás, 5) genitivus subiectivus, 6) genitivus obiectivus, 7) hely- vagy időviszony és 8) formai jellegű birtokviszony (344–6). Hasonló módon jellemzi a birtoklást kifejező viszonyt a MG. Ez a munka beszél 1) tulajdonosi viszony-

ról, 2) rész–egész viszonyról, 3) összetartozásról – hovatarozásról, 4) ok–okozati viszonyról, 5) genitivus subjectivusról, 6) genitivus objectivusról és 7) a hely és az ott lakók közötti viszonyról, valamint 8) sajátos azonosító viszonyról (449). A víznevekben ezek közül csak néhány típust látunk megjelenni.

A vízrajzi köznevekben feltűnő funkciótlan birtokos személyjel egyrészt a minőségjelzős szerkezetekben (*Kökényes pataka*), másrészt a megnevező szerepű névrész + fajtajelölő vízrajzi köznévként strukturálva jellemezhető, kiegészüléssel keletkezett nevekben (*Dubrówka > Dubróka pataka*, *Liszkó > Liszkó pataka*) fordul elő. A vízrajzi lexéma birtokos személyjele azonban természetesen funkcionális is lehet. A valós birtoklást kifejező, jelölt birtokos jelzős víznevek előtagjai között találkozhatunk népnévvél (*Cseh pataka*), személynévi (*Brúnó pataka*, *Zakariás pataka*), valamint foglalkozásnévi előtaggal is (*Király pataka*, *Prépost pataka*, *Remete pataka*). A valós birtoklás tényét a víznevekben több szempontból is sajátosan kell értenünk: e helyfajta esetében utalhat a birtokviszony egyrészt arra — amint azt már az előbbieken is kiemelttem —, hogy a víz az előtagban megnevezett személy földjén folyik keresztül, illetve ritkábban arra is, hogy a víz elnevezése a halászójog birtokosáról történt. A birtoklást azonban nemcsak jelölt birtokos jelzős szerkezetek fejezhetik ki: a *Radon-patak* névben e viszonyra jelöletlen szerkezet utal. A birtokos szerkezet egy másik, a folyóvíznevekben szintén megjelenő funkciója a lokális viszonyra utalás, amely településnévi előtagú névszerkezetekben valósul meg: *Damak pataka*, *Szentkirály pataka*, *Varbó pataka*.

4. A Sajó vízrendszerét alkotó egy- és kétrészes nevek lexikális szerkezetének bemutatása után célszerű az eredményeket összevetni egy bővebb víznévállomány adataival, ilyen módon ugyanis szemléletesen látható, hogy milyen helyet foglal el a Sajó vízgyűjtő területének állománya a magyar víznevek rendszerében, mutatkoznak-e lényegi különbségek, vagy rendszertani szempontból a két állomány alapvetően hasonló jegyekkel bír. Az összevetéshez azt a nagyobb adatbázist használtam fel, amely Abaúj–Pilis vármegyék teljes víznévanyagát tartalmazza GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza alapján.

A Sajó víznévrendszerében ugyanúgy, mint a nagyobb névállományban az egyrészes víznevek között legnagyobb számban jövevénynevekkel találkozunk (lásd a 2. táblázatot). Az átvett nevek többsége — a Sajó vízrendszerének nevei körében és a több vármegyét feldolgozó korpuszban egyaránt — szláv víznév. Az idegen nyelvi hatás a Sajó mentén mindazonáltal különösen erősnek mutatkozik: az egyrészes nevek több mint kétharmada tartozik ugyanis ebbe a kategóriába. Az ilyen méreteket öltő névkölcsönzés felveti azt a kérdést is, hogy vajon az eredetileg is többnyire egyrészes szláv nevek hathattak-e a magyar névalkotásra olyan módon, hogy ez az érintett területen az egyrészes neveknek az átlaghoz képest nagyobb arányát eredményezte volna a víznévállományban. Az

eredmények azt mutatják, hogy ilyen téren nem befolyásolták egymás névrendszert az érintkező nyelvek: az egy- és kétrészes víznevek aránya ugyanis a Sajó vízgyűjtő területén 42 : 58, ami csak viszonylag kis mértékben tér el az Abaúj–Pilis vármegyék területén tapasztalt 49 : 51-os arányszámpártól (lásd az 1. táblázatot), de ez az eltérés éppen az egyrészes neveknek az átlagosnál valamivel kisebb arányára utal ezen a területen.

A magyar víznévállományt reprezentáló korpusz egyrészes neveit tekintve (lásd a 2. táblázatot) gyakoriak a lexikális szempontból településnevet (például *Kubin*), vízrajzi köznevet (például *Patak*), illetve a növénynevet (például *Halyagos*) tartalmazó víznevek: ezek összességében az egyrészes nevek 40%-át adják. A Sajó területén a jövevénynevek magas aránya miatt ezek a típusok csupán alig több mint 20%-ot tesznek ki. A három kategória belső arányában viszont nagy különbségek vannak: a vizsgált területünkön a településnevek víznévi előfordulása relatíve gyakoribb, mint másutt.

A kétrészes víznevek utótagjára egyfajta meghatározottság jellemző: ebben a pozícióban ugyanis kizárólag földrajzi köznevek (*Várad ere*) vagy már meglévő víznevek (*Ragály Szuhája*) állhatnak. Kétrészes víznevek előtagként viszont sokféle lexéma szerepelhet: ebben a pozícióban földrajzi köznévvvel (*Áj-patak*), településnévvvel (*Baski-patak*), anyag- (*Sáros-patak*), növény- (*Mohos-patak*), valamint állatnévvvel (*Farkas pataka*), melléknévvvel (*Száraz-Béla*), személynévvvel (*Károly pataka*), személyt általában jelölő közzszóval (*Prépost pataka*), igei származékkal (*Holt-Ida*), illetve szószerkezettel (*Nagyfűz pataka*) egyaránt találkozhatunk.

A vízrajzi köznévi utótaggal alakult kétrészes nevek (lásd a 3.1. táblázatot) mindkét korpuszban a vízneveket és településneveket előtagként tartalmazó struktúra dominanciája jellemző (például *Bocsárd pataka*). A víznévi előtag szembe-tűnő gyakorisága a Sajó területén azzal indokolható, hogy a nevek nagy része átvett név, amely bekerülve a magyar névrendszerbe, utólag földrajzi köznévvvel kiegészülve válik a névhasználók számára magyar víznévvé. Emellett a névszerkezet mellett a két névanyagban megegyező módon a melléknévi (például *Kis-patak*), a növénynévi (például *Cser-víz*), valamint az anyagnévi előtagú (például *Apoka pataka*) nevek jellemzők.

Mindkét víznévállományban a többi típusnál jóval kisebb a víznévi utótagot tartalmazó nevek csoportja (lásd a 3.2. táblázatot), ami leginkább azt mutatja, hogy a folyók szakaszait, ágait ritkán nevezik meg a folyó egészének nevét felhasználva. Ha viszont megtették ezt, akkor az elkülönítésre leggyakrabban melléknévet alkalmaztak (például *Nagy-Delne*).

1. táblázat. *A nevek szerkezeti megoszlása.*

Névszerkezet		Abaúj–Pilis vm.	Sajó vízrendszere
Egyrészes víznév		49%	42%
Kétrészes víznév	Vízrajzi köznévi utótagú	45%	54%
	Víznévi utótagú	6%	4%

2. táblázat. *Az egyrészes víznevek lexikális szerkezete.*

Felhasznált lexémák	Abaúj–Pilis vm.	Sajó vízrendszere
Jövevénynév	46%	70%
Helynév (településnév)	18%	15%
Vízrajzi közné	12%	3%
Növénynév	10%	3%
Egyéb: állatnév, épületnév, melléknév, ige-név, személynév, szó szerkezet	14%	9%

3.1. táblázat. *A vízrajzi köznévi utótagú kétrészes víznevek lexikális szerkezete.*

Lexikális szerkezet	Abaúj–Pilis vm.	Sajó vízrendszere
Víznév + földrajzi közné	23%	32%
Településnév + földrajzi közné	25%	18%
Növénynév + földrajzi közné	12%	13%
Anyagnév + földrajzi közné	5%	4%
Melléknév + földrajzi közné	16%	12%
Egyéb: személynév, személyt jelölő közszó, vízrajzi közné, állatnév, igenév, szó szerkezet, épületnév, tárgy neve + földrajzi közné	19%	21%

3.2. táblázat. *A helynévi utótagú kétrészes víznevek lexikális szerkezete.*

Felhasznált lexémák	Abaúj–Pilis vm.	Sajó vízrendszere
Melléknév + víznév	68%	80%
Igenév + víznév	20%	1%
Egyéb: településnév, szó szerkezet, épít-ménynév + víznév	12%	19%

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: *ÁNyT.* 1: 41–52.
 D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképés története.* Bp.
 BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához: *MNy.* 43: 259–63.
 BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR. Bp. 62–70.

- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére: *NÉ.* 21: 36–42.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1966. II–III. Bp., 1987.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szekezetéről: *MNyj.* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata: *MNyj.* 41: 195–204.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei: *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 177–85.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta historica, tomus LV. Szeged.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MG. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Nyolcadik kiadás. Bp., 1991.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei: *MNyj.* 41. 487–96.
- RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp.
- Š. = ŠMILAUER, VLADIMÍR, *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava, 1932.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névérték Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névérték Kiadványai 6. Debrecen.

Reszegi Katalin

Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben

1. A magyar földrajzikonév-állományra általában és szűkebben a hegyföldrajzi köznevekre is helytálló az a megállapítás, amely szerint a földrajzi köznevek az objektumok fajtájának megjelölőjeként jelentős szerepet játszanak a magyar helynévrendszer jellegének a kialakításában (vö. TÓTH V. 1997: 262). Nincs ez másként a régi korok vonatkozásában sem: a kiemelkedést jelentő közszói elemek a korai ómagyar korban is meghatározó részt vállaltak a magyar hegynevek funkcionális és lexikális arculatának a formálásában.

Az általam vizsgált hegynévi korpusz¹ — melyben mintegy 680 névalak (1692 adattal) szerepel — közel 65%-a tartalmaz összesen csaknem két tucat különféle hegyföldrajzi köznevet. Ezek egy része jelentését tekintve nagyjából megfelel a szó mai köznyelvi használatának: *bérc, domb, halom, hát, havas(ok), hegy(es), lejtő, magas, tető*, mások azonban csak egyes nyelvjárásokban vannak meg, sőt kihaltak is előfordulnak közöttük: *fő* 'hegytető' (KISS L. 1991: 76), *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.), *gyűr* 'domb, bucka' (FNESz. *Győr*), *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken kiugró része' (HEFTY 1911: 211), *homorú* 'vájt oldalú hegy, üreg fölé előugró sziklafal' (FNESz. *Homrogd*), *kebel* 'hegyektől közrefogott hegy' (FNESz. *Kebele*), *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LŐRINCZE 1947b: 24), *orr* 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' (HEFTY 1911: 302), *pest* 'hegy, kőszikla' (MELICH 1938: 131), *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa; magas fennsík; emelkedett síkság' (FNESz. *Rezi*), *ség* 'domb, halom' (FNESz. *Séga*), *torbágy* 'domb, halom' (FNESz. *Biatorbágy*), *tő* 'hegynek, dombnak alsó része' (HEFTY 1911: 376), *verő* 'déli fekvésű, verőfényes hely' (FNESz. *Nagy-verő*).

E földrajzi köznevek területi megoszlása azonban korántsem egyenletes, ami elsősorban a Kárpát-medence egyes vidékeinek különböző természetföldrajzi

¹ A korai ómagyar kori hegynevek korpuszához összeállításához forrásként GYÖRFFY GYÖRGY "Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza" című munkájának eddig megjelent négy kötetét használtam fel, amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza a címben megjelölt korszak teljes helynévállományát. GYÖRFFY munkája az Árpád-kort valamivel tágabban értelmezi: a vizsgált negyven vármegye adatait döntően az 1332–37-es pápai regestrummal bezárólag tartalmazza, de ahol szükséges, még ennél későbbi adatokat is feltüntet.

viszonyaiból, eltérő domborzati jellegéből adódik. A mennyiségi különbségek mellett ugyanakkor az is kitűnik, hogy vannak olyan kiemelkedésre utaló közszavak is, amelyek használati köre jól behatárolható, csak egy-egy vidékre jellemző. Ennek számos oka lehet: például hogy a jelentésük eleve meghatározott típusú kiemelkedések jelölésére teszi alkalmassá őket; a közöttük meglévő szóföldrajzi különbséget azonban nyelvi tényezők is magyarázhatják, ahogyan más földrajzi köznevek körében is jellemző a területi megosztottság. A helymegjelölésre igénybe vett szavak nagyobb része azonban a szakirodalom általános véleménye szerint a régiségben és ma is az egész nyelvterületen használatos a helynevekben (ehhez lásd például BÁRCZI 1958: 149). A hegyföldrajzi köznevek körében az általam vizsgált korpuszban a legáltalánosabbak mind számukat, mind pedig területi megoszlásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom*. E három lexéma valamelyike a teljes hegynévi állomány több mint kétharmadában előfordul, s szóföldrajzi szempontból is ezek használata látszik messze a legkiterjedtebbnek. Írásomban emiatt csupán e lexémákkal foglalkozom, olyan részletezettséggel és több szempontot is figyelembe véve, ahogy HOFFMANN ISTVÁN a *patak* kapcsán ezt bemutatta (2003).

2. A leginkább tanulságos talán a *bérc* szó vizsgálata lehet, hiszen ez a leggazdagabban adatolható kiemelkedést jelentő földrajzi köznévi a korai ómagyar korban, történetéről mégis meglehetősen kevés és sok részletében ellentmondó ismeretünk van.

A szó eredete kapcsán számos — többször egymással gyökeresen szembenálló — magyarázat látott napvilágot. MUNKÁCSI BERNÁT MÁTYÁS FLÓRIÁNra hivatkozva valamiféle keleti (árja, kaukázusi) jövevényelemnek tekinti (1898: 268), a CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig német, illetve szláv szavakkal azonosítja. MIKLOSICH munkájában találkozhatunk először a szó egyértelműen szláv származtatásával (1882: 115). A szláv eredeztetést ugyanakkor például HALÁSZ IGNÁC szemantikai okok miatt elutasítja, s — mint a későbbiekben sokan mások — *bérc* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti (1883: 100, ugyanígy még: EtSz., SzófSz., ÁRVAY 1942: 16). A további, e kérdéssel is foglalkozó munkák azonban többnyire egyértelműen a szláv származtatás mellett szállnak síkra. Így vélekedik például HEFTY GYULA ANDOR a térszínformaneveket elemző tanulmányában (1911: 161), vagy KNIEZSA ISTVÁN, aki MIKLOSICH (1882) és SIMONYI (1915: 120) munkájára támaszkodva cáfolja a szó szláv eredetét kétségbe vonó magyarázatokat (1955: 596). Kiváló szlavistánk, MELICH JÁNOS viszont — az EtSz.-ben korábban megadott minősítéstől eltérően — az eredeti magyar szavak közé sorolta a *bérc*-et (1925–1929: 10). Az átadó nyelv közelebbi meghatározását a TESz. kísérli meg elsőként, legvalószínűbb forrásként a szerb-horvátot jelölve meg. Az EWUng. nem határoz meg konkrét átadó nyelvet, de azzal egyetért, hogy a szó valamelyik déli szláv nyelvből kerülhetett át a magyarba.

A *bérc* szláv eredetét bizonyítja, hogy ez a lexéma mind a déli (bolgár, macedón, szerb-horvát, szlovén), mind a nyugati (szlovák, cseh, lengyel, alsó- és felsőszorb), mind a keleti (ukrán, belorusz, orosz) szláv nyelvekben megtalálható szinte teljesen azonos formában (vö. ezekhez ŠMILAUER 1970: 46), s az ősszláv **brdo* 'domb' szó semleges nemű *-bce* deminutív képzős származékából (a képzőhöz ugyancsak lásd ŠMILAUER 1970: 28) magyarázható (vö. HEFTY 1911: 161, KNIEZSA 1955: 597, TESz.).

Az átvétel időpontjáról egyik fent említett munkában sem olvashatunk. A TESz. a szó első előfordulását az 1135/1262/1566-os bozói oklevélből közli (*Berch*: Gy. 3: 183), s ezt az EWUng. is átveszi. GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezt az oklevelet hamisítványnak tartja, mivel: "az 1135-i birtokösszeíró levélbe 1262-i átírása előtt szűrhatták be Bozók koholt határleírását" (Gy. 3: 183). Az OklSz. a szó első adatát 1214-ből említi, amely — elfogadva GYÖRFFY érvelését — a jelenlegi ismereteink szerint a legkorábbi előfordulása a szónak: "ad montem qui uulgo dicitur *bercy*". A szövegkörnyezet alapján feltételezhetjük, hogy az adat közsói előfordulás lehet. Az általam elemzett hegynevek körében a *bérc* legkorábbi hiteles és egyben konkrétan lokalizálható említése a Heves vármegyei Lengyend határát leíró 1216 [□:1217]/1230-as oklevélből származik: *berch* (Gy. 3: 113). A kontextus alapján azonban nem állapítható meg, hogy közsóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést.

Az 1200-as évek első felében még meglehetősen gyéren adatható a *bérc* lexéma. (Ez nyilvánvalóan összefügg a korból fennmaradt oklevelek kisebb számával is.) A Nógrád vármegyei Hartyán határát leíró 1227-es oklevélben azonban — közsói említésként — többször is előfordul ("per 1 *birch*", "ad magnum *berc*", "per eandem *berch*" stb.; vö. Gy. 4: 249), s itt szerepel elsőként összetett hegynévben is, mint annak utótagja (*Ogogovs berch*: uo.). A XIII. század második felétől aztán igen nagy mértékben megnő a *bérc* előfordulásainak a száma. Az általam vizsgált korpuszban mintegy 260 olyan név vagy okleveles említés található, amelyben a *bérc* földrajzi köznévi szerepel, s e nevek mintegy öthatoda a XIII. század második feléből való. A szó előfordulásai alapján azonban csupán annyit lehet megállapítani az átvétel lehetséges időpontjáról, hogy a *bérc* a XIII. század elején már a magyar szókészlet eleme volt, tulajdonnév részeként és közsóként egyaránt szerepelt, sőt e század második felében okleveleinkben már meglehetősen nagy számban fordul elő.

A szó hangtani fejlődése nem világos (vö. TESz.). KNIEZSA szerint a szláv *brt* típusú alaknak a magyarban nem szokott *tért* megfelelni, és nincs megnyugtatóan tisztázva a szláv semleges nemű szóvégi *-e* hiánya sem (1955: 597). A szóbeljeji magánhangzó LÖRINCZE szerint az átvétel idején bizonyára a zártabb *i* lehetett, s a *birc* formából nyíltabbá válással alakult a *bérc*, amelyből nyúlással magyarázható a *bérc* (1946: 22, vö. még EtSz.). Ezt a hangfejlődést azonban a ránk maradt adatok alapján nem lehet pontosan végigkövetni, hiszen a legkoráb-

bi *berc* és *berch* alakok már vélhetően nyíltabb magánhangzós ejtést tükröznek, ugyanakkor szintén meglehetősen korán adathozható a szó *béérch* (1240, Gy. 2: 492, 499), valamint *beerch* (1247, Gy. 3: 188) formában, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a szóbeljei magánhangzót a vizsgált korban már hosszan ejtették. Szerepel a szó a korabeli oklevelekben emellett *birch* (1227, Gy. 4: 249), illetve *byrch* ([1265]/1265, Gy. 3: 139) alakban is, ez az írásmód azonban meglehetősen ritka (az összes adat mintegy 5%-a). Ezek ejtismódja nehezen állapítható meg, mivel az *i* ~ *y* betű a korai ómagyar korban az *i* mellett az *ě* jelölésére is használatos volt (vö. BENKŐ 1980: 90, 92, 93, 101).

Az átvétellel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a *bérc* lexéma vajon szláv helynevek részeként került-e be a magyarba vagy közszóként. Ezzel a kérdéssel egyedül HEFTY foglalkozik (ő is csupán egyetlen mondat erejéig), s az OklSz. adatait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szó nem önállóan, hanem helynevekkel került át a nyelvünkbe (1911: 161), vélekedését azonban nemigen indokolja. Magam úgy látom, hogy a helynevekbeli szóátvételt az támogethatná erőteljesen, ha nagyobb számban bukkannánk olyan névalakulatokra, amelyek utótagja a *bérc* lexéma, és az előtagja is valamely szláv nyelvből magyarázható. Az általam vizsgált korpuszban azonban meglehetősen kis számban szerepelnek ilyen névstruktúrák, s ezek létrejöttében is legtöbbször másodlagos változást: az eredeti szláv névformának a magyarban történt utólagos kiegészülését gyaníthatjuk. A névállományban olyan hegynevet, amely a szó helynévben való átvételét egyértelműen bizonyíthatná, nem találtam, ezek alapján nem tartom valószínűnek azt sem, hogy az általam itt nem vizsgált területeken ilyenek tömegével előfordulhatnak. Azaz a *bérc* ezek szerint inkább közszóként kerülhetett be a magyar nyelvbe. Tekinthetjük ugyanakkor ezt a vizsgálati szempontot a jövevényszóként nyelvünkbe került földrajzi köznevekre vonatkozó általános kérdésnek is, s ez esetben talán feltevésemet erősíti, hogy HOFFMANN ISTVÁN hasonló eredményekre jutott a *patak* lexéma vizsgálata kapcsán (2003: 670–1).

A szó jelentésbeli viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár a *bérc* meglehetősen gyakori az oklevelekben, a XVII. század előtti szójegyzékekben nem fordul elő (vö. RMGL.). A XIX. század elején a KRESZNERICS-szótár a latin *clivus*, *jugum montis* szavakkal adja meg a lexéma értelmét. BALLAGI szótárában a 'magasra felnyúló hegy, hegyorom, hegycsúcs' meghatározás szerepel. A CZUCZOR-FOGARASI-szótár általánosan, azaz 'tető, magaslat, orom' jelentésben határozza meg a *bérc*-et, kiemeli ugyanakkor, hogy különösen jellemző a szó 'hegytető, hegyorom, a hegyláncból kiemelkedő magasabb csúcs' értelmű használata. Az ÉrtSz. elkülöníti a szó irodalmi kontextusban való, illetőleg tájnyelvi használatát, s az előbbi esetben 'magas (sziklás) hegyorom, hegycsúcs'-ként definiálja, az utóbbiban pedig 'domb, halom' jelentést tulajdonít a lexémának.

A TESz. a szó elsődleges jelentését 'hegy, hegytető'-ként adja meg, s hasonlóképpen határozzák meg a lexéma szemantikai jellegét azok a munkák is, amelyekben latin (*clivus, jugum montis, mons*) vagy német (*Bergspitze, Gipfel des Berges*) megfelelőekkel értelmezik (NySz., OklSz., EtSz., KNIEZSA 1955: 596).

A szó szláv alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'domb'-ként rekonstruálják (vö. TESz., EWUng.). Mai szláv nyelvi jelentéseit ŠMILAUER adja meg munkájában, 'Weberkamm; (felsiger) Berg, Anhöhe (tkp. sziklás hegy, magaslat)' értelmezést tulajdonítva a szláv lexémának (1970).

Úgy vélem, hogy a szó ómagyar kori szemantikai tartalmának a megvilágításában a későbbi adatok mellett két dolog is a segítségünkre lehet. Adalékokat nyújthatnak egyrészt a *bérc*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések. Köztudott ugyanis, hogy az oklevelezési gyakorlatban elterjedt volt a vulgáris (esetünkben: magyar) nyelven megadott helynevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak használata. Azokban a nevekben, amelyekben a *bérc* lexéma szerepel, fajtajelölő latin elemként csakis a *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1332: et transit *montic.* Ozywberch: Gy. 4: 326, 375), illetve a *mons* 'hegy(ség), szikla' (1295: *montem* Dolnaberchy: Gy. 3: 42, 70) fordul elő. A *bérc* utótagú kétrészes nevek több mint harmada mellett áll latin helyfajtajelölő szó, ez az esetek 80%-ában a *mons*, 20%-ában pedig a *monticulus*, ami azt mutatja, hogy a *bérc* inkább a magasabb kiemelkedések megnevezésében volt használatos. Az egyelemű *bérc* említések mellett elenyésző számban szerepelnek latin értelmezők.²

A jelzős szintagmából létrejött helyneveinkben a jelzőként álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából ugyancsak következtetni lehet a főtagként álló szó jelentésére (vö. HOFFMANN 2003: 667). A hegy csúcsos alakjára utalhat a *hegyes* (1321/1338>XIX.: *Hyges Werk* [□: *Berc*]: Gy. 4: 62) és az *éles* (1299/1369/1571: *Elesberch*: Gy. 2: 102, 159), a *nyerges* pedig (1227: *Nergesberch*: Gy. 4: 249, 1262: *Nergesberch*: Gy. 3: 150, 199) bizonyára a hegyen lévő nyeregyszerű bemélyedésre. A hegy magas voltát jelzi a *nagy* (1318: *Nogberch*: Gy. 2: 61) jelző. A kiemelkedések határvonal jelölésére, illetve határvédelemre is alkalmasak: *kapus* (1299/1300: *Kapus Byrch*: Gy. 3: 344), *gyepűs* (1344: *Gepusberche*: Gy. 3: 361) előtagjuk bizonyára erre utal. A hegyet borító talaj lehetett *agyagos* (1227: *Ogogvsberch*: Gy. 4: 249, [+1287/XIV.]: *Agyagusbercz*: Gy. 4: 79), illetve *köves* (1270: *Kwesberch*: Gy. 3: 513, 1327: *Kwesberch* ~ *Kuesberch*: Gy. 4: 302). Sziklás, köves vidéken természetesen ritkás a hegyet borító növényzet is, talán erre utalhat a *gyérfa* (1332: *Gerfaberch*: Gy. 3.: 326,

² Érdekes, inkább azonban csak közvetett adalékokkal szolgálhat a *bérc* jelentéséhez a MKLSz. *collis* szócikke, mely a szó elsődleges 'parvus mons, tumulus; domb, halom' jelentése mellett 'iugum, cacumen; csúcs, bérc' értelmezését is közli. Az adatok között azonban a magyar *bérc*-et tartalmazó szövegrészt nem találunk.

381) előtag. Jóval jellegzetesebb azonban az, hogy a kiemelkedést a legkülönbé-
lébb fákból álló erdő, illetve sűrű bozót borítja: a *cseresznyés* (1332: *Cheresnes-
berch*: Gy. 3: 326, 380), *nyíres* (1329: *Niresbeerc*: Gy. 2: 44, 82), *somos* (1333/
1334: *berch Sumus*: Gy. 2: 461, 521, 1334: *Somusberche*: Gy. 2: 521) mellék-
névi, a *száldob* 'hársfa' (TESz.; 1315/1418: *Zaldoberch*: Gy. 3: 375) és a *szilfa*
(1256: *Zylfabercy*: Gy. 3: 42, 108) főnévi jelzők erre mutatnak. Jellemezhető a
kiemelkedés azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *nyulas* (1268: *Nulosberch*:
Gy. 4: 238), *ölyves* (1314: *Wluesberch*: Gy. 2: 461, 517).

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy noha ezek a jelzők nemcsak az adott
kiemelkedést mint helyet jellemzik, hanem az utótagjukként álló szónak a jelen-
téstartalmát is segítenek megvilágítani, disztinktív jegyként — amint erre a *pa-
tak* földrajzi köznévvvel végzett hasonló jellegű vizsgálatai kapcsán HOFFMANN
ISTVÁN is figyelmeztet — nem használhatók, minthogy ugyanezek a jelzők kap-
csolódhatnak más 'hegy' jelentésű lexémákhoz is. Ebből az következik, hogy
egy ilyen típusú (jelentéstani) probléma bemutatásakor célszerű az egész szó-
mező, elsősorban persze a szinonimák és heteronimák vizsgálatát elvégezni (lásd
ehhez még HOFFMANN 2003: 667), azaz jelen esetben a térszínformanevekben
előforduló valamennyi földrajzi köznév hasonló jellegű elemzését megadni. Úgy
gondolom azonban, hogy mivel ezen lexémák előfordulási gyakorisága megle-
hetősen egyenetlen, e helyütt nem térek ki mindegyikre, hiszen talán már a má-
sik két leggyakrabban használt, legnagyobb számban adatolható hegyföldrajzi
köznév ilyenfajta átfogó vizsgálata után is lehetőségem nyílik valamiféle, az ál-
talanosítás irányába mutató következtetés levonására. E kérdéskörhöz ezért a
továbbiakban még visszatérek.

A *bérc* nemcsak jelzős szerkezetekben szerepel az oklevelek szövegében,
hanem gyakran áll önmagában is. Azt, hogy ilyen esetekben mikor értelmezhet-
jük tulajdonnévként és mikor közszóként, általában nem könnyű, egyes esetek-
ben pedig lehetetlen eldönteni. A *bérc* földrajzi köznév jelentéshasadással a hegy
tulajdonnévi megnevezésévé válhatott, ilyen példák lehetnek az alábbiak: 1228:
“ad racidem montis, qui dicitur *Zucule* et ibi asc. in montem et vadit per summita-
tem montis, que dicitur *berch* usque ad *Argenti fodinam*” (Gy. 1: 433), amelyben a
szövegkörnyezet utal inkább tulajdonnévi használatra, valamint az 1270/1369:
“ad 1 fenetum *Berch* vulg. dictum” (Gy. 1: 76), ahol a tulajdonnévi érték mellett
az szól, hogy a *bérc*-et *fenetum* 'rét, kaszáló' megnevezéseként említik.

A *bérc* gyakran áll az oklevelekben a korábban már említett latin nyelvű
helyfajtajelölő szavak helyén: [+1287/XIV.]: “ad 1 *Bercz* Agyagus *bercz* dic-
tum” (Gy. 4: 79), 1332: “ad qd. *Berch* Gerfaberch” (Gy. 3: 381), 1329: “in latere
1 *beerch* Kysakazto *beerchy*” (Gy. 3: 374). Ezekben a szerkezetekben a név
mintegy magyarázó szerkezetként követi a *bérc* lexémát, amely kétségtávol
közszoói értékben áll. A *bérc* ugyanakkor ritkán olyan esetekben is szerepel az
oklevelekben efféle használatban, amikor utána olyan hegynév áll, amelyben

más hegyföldrajzi köznév található utótagként: 1295: “in qd. *berch* Seleumal dicto” (Gy. 3: 70), 1281: “ad qd. *Berch* Slovykkeve” (Gy. 3: 188), ami a *bérc* jelentésének általánossá válásával magyarázható. Az oklevelek szövegezői gyakran használták emellett visszautaló elemként is a *bérc*-et valamely ugyanilyen névrészt tartalmazó hegynévre vonatkozóan: 1227: “ascendit ad 1 montem versus Lapasd, que in hungarico Nerges berch nominatur et per eundem *berch* vicinatur terrae Lapasd” (Gy. 4: 249). De feltűnik közszóként olyan esetekben is, amikor az oklevélben nincs tulajdonnévi megfelelése: 1301/1373: “ad 1 *berch* ... versus partem Occidens ... sub ipso *berch*” (Gy. 4: 287), 1341/1347: “in eodem *Berch*” (Gy. 3: 124), 1341/1347: “in latere 1 *Berch* transit ipsum *Berch* caditque ad solarem vallem alterius *Berch*” (Gy. 3: 125). Ez a jelenség³ az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható (ehhez lásd bővebben HOFFMANN ISTVÁN e kötet hasábjain írott tanulmányát).

Gyakran kapcsolódik hegyföldrajzi köznév már meglévő hegynevekhez is másodlagosan. Ebben a szerkezeti változásban jó néhány kiemelkedést jelentő további lexéma is részt vesz: a *hegy* (például *Bugyihó hegye*), a *halom* (*Garabos-halom*), a *mál* (*Lendece mála*) vagy éppen a *kő* (*Milic-kő*). A *bérc* ebből a szempontból nemigen tűnik ki gyakoriságát tekintve: a többi földrajzi köznévhez közel hasonló arányban hoz létre ily módon másodlagos névformákat. Olykor belső keletkezésű névalakot is érint ez a módosulás: a *Magas-hegy bérce* vagy a *Somos-mál-bérc* neveknek éppen a lexikális szerkezete igazolja az utólagos kiegészülést, feltételezhetjük azonban esetükben azt is, hogy a *bérc* lexéma az előtagban megjelenő nevet teszi speciális jelentésűvé, amennyiben az általa jelölt objektum egy részére vonatkozó nevet hoz létre. Lényegesen gyakoribb azonban a kiegészüléssel változás az elsődleges jövevénynevek esetében: a *Brizó bérce*, *Dolna bérce*, *Ladica-bérc*, *Zalatna bérce* nevek esetében bizonyára ezzel az alakulásmóddal számolhatunk.

A szó korai ómagyar kori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. Az erdélyi megyékben különösen gyakori a *bérc* használata: itt összesen 71-szer fordul elő (Kolozs: 28, Fehér: 27, Doboka: 22, Küküllő: 2, Beszterce: 1, Hunyad: 1). Magyarország többi részén 189 *bérc* előfordulásra bukkantam, s ezen adatok túlnyomó része az északon fekvő, egymással szomszédos vármegyékből való (Gömör: 28, Nógrád: 27, Liptó: 26, Hont: 21, Borsod: 18, Abaúj: 17, Heves: 16), ami azt jelzi, hogy elsősorban a felvidéki megyékben lehetett domináns névalkotó köznév. Ugyanakkor — amint arra már korábban is utaltam — a felsorolt megyékben (különösen az északi területen) a gyakori *Bérc* előfordulások mögött nagy számban közszói említések is húzó-

³ Az ómagyar kori hegynevekben ’földfelszíni kiemelkedés’ értelemben használt szavak körében csupán a *halom* esetében találunk — a *bérc* előfordulásainál lényegesen kisebb számban — példákat hasonló közszói említésekre. Ezek bemutatására *halom* földrajzi köznév leírásakor térek ki.

hatnak, minthogy azonban e nyelvi formák gyakran a helyi névhasználatot tükrözik, ez a köznévi szóföldrajzi megoszlását csak kis mértékben érinti, hiszen a szóföldrajz szempontjából lényegtelen az okleveles adat tulajdonnévi vagy köznévi értéke. Az azonban könnyen elképzelhető, hogy a számos közszei említésű *bérc* mögött az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását is gyaníthatjuk: lehetséges ugyanis egyrészt, hogy a lejegyző anyanyelvjárását tükrözi, nem zárható ki másrészt az sem, hogy a *bérc* „oklevélszó”-ként is funkcionálhatott, azaz valamiféle normatörekvés megnyilvánulásának tekinthető a használata, s így ezen adatok területi vonatkozásai természetesen csak megszorításokkal tekinthetők érvényesnek. Minthogy azonban annak eldöntése, hogy az adott okleveles említések mögött milyen motiváció húzódik, ma már nem lehetséges, érdemes nagyon körültekintően közelítenünk a problémához.

Amennyiben azonban a *bérc* szóföldrajzi megoszlását a másik két hegyrajzi köznévi területi vonatkozásaival kívánjuk összevetni, érdemes eltekintenünk a tömegesen előforduló közszei említésektől. Csupán a bizonyosan tulajdonnévi részeként funkcionáló *bérc* előfordulásait tekintve azt tapasztaljuk, hogy különösen az erdélyi területen domináns, itt 36 adata van (Kolozs: 18, Fehér: 9, Doboka: 7, Küküllő: 1, Beszterce: 1). Magyarország többi részéből ugyancsak 36 névalkotó *bérc* maradt fenn, azaz megmutatkozik, hogy a közszei adatok figyelmen kívül hagyásával igen jelentősen módosul a szó területi megoszlásáról alkotott kép, s ezek szinte kivétel nélkül a felvidéki területekre lokalizálhatók (Nógrád: 8, Gömör: 7, Heves: 5, Abaúj: 4, Liptó: 3).

Mint láttuk, a szó etimológiájával foglalkozó szakmunkák a *bérc* esetében déli szláv átdadó nyelvet feltételeznek, s így joggal várhatnánk, hogy már a korai időkből szép számban maradtak fenn adatai a szónak a déli területekről való oklevelekben. Az általam vizsgált déli vármegyékben (Keve, Krassó, Bács, Baranya, Bodrog, Csanád, Arad) azonban a *bérc* lexémának csupán Baranyából van két (nagy valószínűség szerint nem tulajdonnévi) okleveles említése. Ezzel szemben ugyanakkor — mint láttuk — feltűnően nagy számban adatható a szó Erdélyben, valamint az északi vármegyékben. Ez pusztán a déli levéltáraknak a török időkben való megsemmisülésével nemigen magyarázható, hiszen igencsak szembetűnő, hogy az itt adatható kisszámú hegynévi állományban más hegyföldrajzi köznévi legnagyobbbrészt a *halom*, ritkábban a *hegy* lexéma szerepel névalkotó elemként (Keve: 5 *halom*, Krassó: 2 *halom*, 1 *hegy*, Bács: 2 *halom*, 1 *hegy*, Baranya: 2 *bérc*, 2 *hegy*, 1 *havas*, 1 *mál*, 1 *ség*). Ez pedig azt mutatja, hogy jelentése alapján nem lehet kizárni a használatát olyan jórészt síkvidéki területeken sem, mint amilyen Bács, Keve vagy Krassó, hiszen például a *hegy* itt is előfordul. Ha azonban a jelentése alapján itt kizárható is lenne elvileg a *bérc* megjelenése, Baranya területéről pusztán természetföldrajzi okokból nagyobb számban várhatnánk *bérc*-eket a hasonló felszínű (hegyes, dombos és mellette folyóví-

gyes sík) Nógrád, Heves, Borsod, Abauj vármegyék névanyagának megfelelően, különösen akkor, ha a szót déli szláv eredetűnek mondjuk, s figyelembe vesszük azt is, hogy a déli szláv átvétel csak a Dél-Dunántúlon képzelhető el, hiszen a többi területen tulajdonképpen nincs olyan hegyvidéki terület, ami lehetővé tette volna a szó átvételét és elterjedését. A mai helynévanyag sem a déli szláv átvétel mellett tanúskodik, hiszen Baranyában csupán egyetlen *Bérc* van, sőt névelemként sincs több, azaz ez a szó hiányzik a nevekből (BMFN.), Somogyban egy sincs (SMFN.), Zalában kettőt említenek, de az egyik egy XIX. századból való kataszteri térképen szereplő "hivatalos" név (ZMFN.). Ezzel szemben szép számban találkozunk *bérc*-ekkel a Zemplénben (BALASSA–KOVÁTS 1997 és KOVÁTS 2000), valamint Heves megyében (HMFN. IV.).

Összegzésképpen az alábbiakat emelhetjük ki: a szakirodalom szerint a *bérc* szó valamelyik déli szláv (leginkább a szerb-horvát) nyelvből került át a magyarba, ezt azonban a lexéma szóföldrajzi megoszlása kevésbé támogatja, sőt a déli vármegyékben adatolható hegynevek földrajzi köznévi részeinek vizsgálati eredményei ezt inkább cáfolni látszanak. S minthogy a szó különböző szláv nyelvi megfelelői szinte teljesen azonosak, a hangtani szempontú közelítés ugyan csak nem vihet közelebb bennünket az átadó nyelv meghatározásához. Azt gondolom tehát, hogy ebben a kérdésben a jelenlegi ismereteink mellett talán célszerűbbnek tűnik tartózkodni az egyértelmű állásfoglalástól. Nem lehet segítségünkre a szó első adatainak a vizsgálata sem, hiszen a XIII. század első felében a magyar nyelvterület nagy részén már használatban volt. Nagyfokú elterjedtsége azt mutatja, hogy átvételére lényegesen korábban sor kerülhetett. A *bérc* lexéma bizonyára közsóként került be a magyar nyelvbe 'hegy, hegycsúcs' jelentésben. Elterjedésével párhuzamosan a jelentése fokozatosan általánosabbá válhatott: alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták. Egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁVAL (2001a: 26–7), aki a régiségben 'hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat' általánosabb jelentést tulajdonít a szónak. A XIII. század második felében a leggyakrabban használt hegyföldrajzi köznevünk volt, amint ezt az oklevelekben való igen nagy számú — közsói és tulajdonnévi vagy annak részeként való — előfordulása mutatja.

Szót kell még ejtenünk a *bérc* lexéma nyelvjárási *börc* alakjáról, amely vélhetően labializációval alakult (vö. LŐRINCZE 1946: 22). Ezt a variánst azonban LŐRINCZE LAJOS nem csupán alakváltozatnak tekinti, hanem önálló szónak. Kutatásai szerint ugyanis a *bérc* és a *börc* között mind elterjedésében, mind jelentésében olyan nagyfokú a különbség, hogy az a *börc* önálló lexéma voltát igazolja. A *bérc* több mint fél évezreddel korábbról adatolható társánál: a *börc*-re ugyanis az első adat csak 1734-ből maradt ránk (vö. ehhez KNIEZSA 1955: 596, TESz., EWUng.). LŐRINCZE vizsgálatai azt mutatják, hogy a *börc* kizárólag a Dunántúlon ismert, és általában nem hegyet, hanem egyenetlen felületű (görön-

gyös, tüskés, bokros, köves, sziklás) kisebb földfelszíni kiemelkedést jelöl (i. m. 24). E formának a tárgyalását azonban — feltűnően kései megjelenése miatt — anyagom ómagyar kori jellege miatt mellőzöm.

3. *Hegy* szavunk eredetével kapcsolatban is sokféle elképzelés merült fel. VÁMBÉRY ÁRMIN a XIX. század második felében még török jövevényszónak tartja (1870: 151). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban sinai, német, angol, svéd és dán alakokkal rokonítják. Noha BUDENZ JÓZSEF munkáiban (1867: 399, MUSz. 96) már a XIX. század végén megjelenik az az elképzelés, mely szerint a szó finnugor eredetű, a földrajzi köznévvvel foglalkozó későbbi szakmunkákban ez a származtatás még sokáig nem talál követőkre. A XX. század első felében ugyanis az e szó etimológiáját is érintő kutatók tartózkodnak az egyértelmű állásfoglalástól: HALÁSZ IGNÁC (1903: 146), WICHMANN GYÖRGY (1908: 267) és BÁRCZI GÉZA (SzófSz., 1951: 53) egyaránt közli a szó lehetséges finnugor származtatását, de azzal a megjegyzéssel, hogy ez az etimológia kétes, inkább csak afféle szubjektív kombinálás, MELICH pedig egyenesen elutasítja BUDENZ eredetétét, és ismeretlen eredetűnek minősíti a lexémát (1915–1917: 337). A század második felében azonban egyre többen szállnak síkra a *hegy* szavunk ősi örökség volta mellett. Vitathatónak csupán azt tartják, hogy finnugor eredetűnek tekinthetjük-e: lehetséges ugyanis — noha ez az eredetetés jelentésanalízis bizonytalanabb —, hogy már az uráli alapnyelv szókészletnek is tagja volt (lásd ehhez TESz., EWUng., UEW., RÉDEI 1967: 169, MSzFgrE., N. SEBESTYÉN 1946: 17).

A TESz. és az EWUng. a szó első adatát a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: [*h*]armuhig. Korábról csupán latin formában adathozható olyan hegynév, amelynek magyar megfelelője esetleg tartalmazhatja a *hegy* lexémát: ám az 1002/+1001/[XII.]-es oklevélben szereplő “in monte supra Pannoniam” forma (Gy. 2: 564, 626–9) itáliai egyházi névadási mintákat tükröz (vö. Gy. 2: 630). Az ilyen és hasonló latin formák a latin és a magyar földrajzi köznevek sokrétű és távolról sem egyértelmű megfeleltetése miatt egy-egy magyar szó, jelen esetben a *hegy* történetének vizsgálatában még áttételesen sem nagyon használhatók fel. A DHA., amely az 1131 előttről való összes fennmaradt oklevélünket közli, hiteles oklevélből csupán egyetlen helyről, két egymás mellett előforduló névből adathozja a *hegy*-et: 1093–1095: *Keurisig ... Vgmosgos* (DHA. 301), ám ezek is kétes adatok, csak a későbbi átiratok alapján azonosíthatjuk bennük a *hegy* lexémát (ezeket lásd ugyanott a lábjegyzetben).⁴ A XI. századból

⁴ Az 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat 1223-ban újította meg II. Endre, s erről két egykorú másolat maradt ránk. Ezek egyikében a *Keurisig* alak helyett *Keurishig* szerepel, az *Vgmosgos* adatot azonban egyikben sem javították. A szókezdő *h* hiányából kiindulva ZELLIGER ERZSÉBET a *Hegymagas*-t népetimológiás átértelmezés eredményének véli, a “hegytetőn lévő pogány áldozóhely” értelmű korábbi **Igymagas*-ból a Sopron környéki *Igykő* > *Hegykő* analógiájára

még lásd: 1093/1399: *Zakathegh* (OklSz.). Az oklevelekben szegény 1100-as évekből még meglehetősen kevés *hegy*-ről van tudomásunk (de lásd például: 1177/1202–3/1337: *Hegesholmir*: Gy. 2: 131, 1193: *Cueshyg*: Gy. 2: 322, 410, 1193: *Hygyshyg*: Gy. 2: 208, 236), az 1200-as évektől azonban — a fennmaradt oklevelek számának növekedésével egyenes arányban — ugrásszerűen megnő a számuk.

A szó az ómagyar korban az egész magyar nyelvterületen önmagában és származékaiban egyaránt gyakran szerepel mind *i* ~ *y*-nal, mind pedig *e*-vel jelölt alakban. A kétféle írásmód közel azonos számban van jelen. Nehéz azonban megállapítani, hogy ezek mögött milyen ejtés mód húzódott, hiszen éppen az adott korban zajlik az *i* > *ē* nyiltabbá válás: a XI–XIII. század e vonatkozásban az ingadozás időszaka, s bár a jelenség több-kevesebb intenzitással már korán az egész ország területén kiterjedt, bizonyos nyelvjárásokban mégis tovább élt a zártabb ejtés mód. A kései *i* ~ *y*-s adatokban azonban gyakran már csak a hagyományos helyesírás megnyilvánulását láthatjuk, a kiejtett hang gyakrabban az *ē* lehetett (vö. BÁRCZI 1967: 148–9).

Pusztán hangtani jegyek alapján nem állapítható meg az, hogy a lexéma a finnugor vagy az uráli korra vezethető-e vissza. A hangtani fejlődéséről vallott elképzelések ugyanakkor a két etimológia esetében meglehetősen közel állnak egymáshoz. Finnugor származtatás esetén a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztetett finnugor alapalak **kaca* lehetett, azaz a szóbeljei magánhangzó veláris volt, s a rákövetkező palatális mássalhangzó hatására palatalizálódhatott feltehetőleg alsó nyelvállású magánhangzóvá (*e*-vé). A palatalizáció az ősmagyar korban, a **k* > *č* (> *h*) spirantizáció lezajlása után mehetett végbe. A szónak az uráli **kaβa* alakkal való egyeztetése esetén hasonló alakulásmóddal számolhatunk: a magyar *e* bizonyára a szóbeljei uráli palatális **β* hatásával magyarítható (vö. RÉDEI 1967: 169, TESz., EWUng., TÓTH V. 2001b: 72).

A rokon nyelvi megfelelők vitatott volta miatt a szó alapnyelvi jelentésének a meghatározása is bizonytalan. Amennyiben finnugor eredetűnek tekintjük, elsődleges jelentése 'csúcs, valaminek a csúcsa' lehetett, s ebből — hasonló szláv nyelvi változás analógiájával is alátámasztva (vö. összsl. **vrchъ* 'csúcs, halom, magasabbban lévő tető' – cseh *vrch*, szlk. *vrch* 'halom, hegy' jelentésfejlődéssel) — magyarítható a 'hegy, dombnál magasabb földfelszíni kiemelkedés' jelentés.

(1991), amelynek eredeti jelentését a német *Heiligenstein* 'szent kő' alak is örzi (vö. FNESz.). **Igy magas*-ra viszont efféle bizonyíték nincs, ezért KISS LAJOS a másutt is előforduló *Hegymagas* nevet a *hegy* és a *magas* 'tető' jelöletlen birtokos jelzős összetételének tartja (1995: 21). A *Körös-hegy* alakulását illetően szintén eltérő állásponton vannak. ZELLIGER szerint ugyanis a *körös* fanév -gy képzős származékából a népetimológia formált összetételt (1991: 80). Nem minden képző kapcsolható azonban össze tetszőlegesen bármely tövvel, s minthogy sehol máshol nem adatolható **Körösigy* ~ *Köröségy*-féle földrajzi név, KISS LAJOS a *körös* fanév és a *hegy* földrajzi köznévi összetételként 'kőrissákkal benőtt magaslat' értelemben magyarítja a nevet (1995: 21–2).

Uráli származtatása esetén azonban a folyamat fordítottját kell feltételeznünk: az alapnyelvi 'hegy' jelentésből alakulhatott másodlagosan a 'valaminek a csúcsa' jelentés (TESz., EWUng.).

A középkori szótáraink, szójegyzékeink (például BesztSzj., Murmellius Lex.) sok esetben csak az általánosabb 'kiemelkedés' jelentését tüntetik fel a szónak, amikor a latin *mons* vagy a német *Berg* szavakkal határozzák meg az értelmét. Más munkák (például Pesti: Nomenclat., Verantius: Dictionarium) megadják a *hegy* 'csúcs' jelentését is, melyet a leggyakrabban a latin *acies*, *apex*, *cuspis*, *fastigium*, *mucro*, *vertex*, valamint a német *Spitz* kifejezésekkel értelmezik. (Mindezt lásd: RMGl.)

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *hegy*-et "valamely térség, síkság színe fölött nagyon kiemelkedett föld- vagy kő vagy ezekből vegyes tömeg, mely magasabb a dombnál, halomnál, s a völgynek ellentéte" elsődleges jelentéssel határozza meg. Az ÉrtSz. szerint a *hegy* 'dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb lejtőjű földfelszíni kiemelkedés, melynek anyaga többnyire kőzet'. E definíciók szerint tehát a *hegy* elsősorban a mérete és az anyaga, valamint az alakja alapján határozható meg. HEFTY szerint azonban ez a lexéma kiemelkedéseink legáltalánosabb megnevezéseként szolgál, jelentése ennek révén igen tág, hiszen "a szegedi ember a 8–10 méteres dombokat ép úgy »högy«-nek tiszteli, mint a székely 1200–1600 méteres tetőit. A Tiszántúlon s másutt a *szőlőhegyeket* nevezik *hegynek*, míg a többinek *hát*, *halom*, *domb* a neve" (1911: 210). LŐRINCZE is hangsúlyozza, hogy a talajkiemelkedéseket, hegyféléket jelölő természeti nevek jelentése viszonylagos. Példaként éppen a *hegy* földrajzi köznevet említi, amely a nyelvterület bizonyos részein csak magas és nagy kiterjedésű földfelszíni formákat jelölhet, másutt azonban olykor alig szembetűnő kiemelkedések megnevezésére is szolgál (1947a: 5–6).

Azt, hogy e jelentésbeli relativitás és az ebből adódó sokszínűség az ómagyar korra is érvényes lehet, erősítheti a *hegy*-et tartalmazó nevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések sokfélesége is: *mons* 'hegy' (1298/1390: ad *montem* Borsowhyg vocatum: Gy. 2: 208, 303), *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1264/1393/1466: ante eundem *monticulum* Kapolnaheg: Gy. 4: 190, 202), *collis* 'domb' (1329: ad *collem* Kerezthusheg: Gy. 3: 345) *promontorium* 'domb, kis hegy' (1339/1350>1520: *promontoria* [K]wcholamala et Myndzenthhegye: Gy. 4: 571, 575), hiszen ezek valóban azt mutatják, hogy a *hegy* földrajzi köznévkülönböző méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt szerepelhetett, noha az előfordulási gyakoriságukban akadnak különbségek. Többnyire ugyanis a *hegy*-eket a *mons* lexémával értelmezték, s ez, valamint a *hegy* lexémának főként magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében való adatoltsága mégis azt igazolja, hogy a szó 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésben volt általánosan ismert az ómagyar korban.

Igen szép számban szerepel a *hegy* lexéma kétrészes nevek utótagjaként, s mint a korábbiakban már utaltam rá, a jelzős szerkezetekből alakult hegynevek előtagjának szemantikai tartalma is hozzásegíthet esetleg bennünket a szó jelentésének pontosabb meghatározásához. Hosszan elnyúló hegyet jelölhet a *hosszú* jelző (1270/1272: *Huzevheg*: Gy. 1: 82), a *nagy* előtag pedig a kiemelkedés magasságára utal (1212/1397/1405: *Naghhegh*: Gy. 1: 329). Olykor több hegy is emelkedik egymás közelében, s ezek összefoglaló megnevezésére is van példa: a *három* (1055: *Harmuhig*: Gy. 2: 323, 432, 1291: *Harumheg*: Gy. 2: 460, 543) számnévi és az *iker* (1249: *Ykerheg*: Gy. 2: 208, 303) melléknévi jelző nyilvánvalóan ilyen értelemben áll. A kiemelkedés csúcsos alakjára utal a *hegyes* (1255: *Hygysgyg*: Gy. 1: 40, 98) előtag. A hegy anyaga lehet *homok* (1280: *Homocheg*: Gy. 4: 321, 1300: *Humukheg*: Gy. 2: 323, 422), jellemzőbb azonban a *kő* (1250: *Kuhyg*: Gy. 4: 258, 1193: *Cueshyg*: Gy. 2: 322, 410, 1295: *Kuesheg*: Gy. 4: 261). Amennyiben köves a talaj, a hegyet csupán gyér növényzet borítja, ilyen kiemelkedések nevében szerepelhet a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* melléknév (1295/1315: *Zarheg*: Gy. 2: 461, 530, 144, 1321: *Zarhyg*: Gy. 1: 153). A *fekete* előtagú nevekben (+1264/1324: *Fekethehygh*: Gy. 1: 71, 1363: *Feketeheg*: Gy. 3: 470, 477) közvetve szintén a kiemelkedés növényzetére történik utalás: a névadás korában a hegyet fekete erdő, azaz nagyon sűrű őserdő borította, s ezért távolról feketének látszott (vö. FNESz.). Közvetlenül utalnak a hegyet borító jellegzetes növényzetre a *bodzás* (1248/1326: *Bozyasheg*: Gy. 1: 767, 768), *szőlős* (1260: *Sceleushyg*: Gy. 3: 205), *körtvélyes* (1332: *Korthweleshygh* ~ *Kurthwelusheygh*: Gy. 1: 40, 91, 94), *mogyorós* (1212/1273/1328: *Monorosheg*: Gy. 4: 679), *jávor* (1291: *Jaurheg*: Gy. 2: 460, 543) melléknévi vagy főnévi jelzők. A hegyen ugyanakkor *sertés*-ek makkoltatását is végezhatték (+1258: *Sertes heyg* ~ *Sertesheyg*: Gy. 3: 150, 241), valamint méhészkedést is folytathattak (1325/1380/1470: *Mehheg*: Gy. 4: 585, 660). A kiemelkedés védelmi funkcióját bizonyítja az *őr* (1262: *Heurhegh*: Gy. 3: 150, 200, 1279/1312: *Ewrheg*: Gy. 1: 737, 769, 1304/1335//1376: *Ewrhegh*: Gy. 3: 42, 144, 1332/1334: *Ewrheegh*: Gy. 4: 286), valamint a *les* (1264/1393/1466: *Leushegh*: Gy. 4: 190, 202) előtag. A jelzők alapján lényegében hasonló képet alkothatunk a *hegy*-ekről, mint a *bérc*-ekről: előtagjaikból kiindulva ezek ugyanolyan sajátosságokkal jellemezhető kiemelkedések jelölésére szolgáltak. Olykor arra is akad példa, hogy egy hegy megnevezésre — mintegy szinonimaként — mindkét lexémát felhasználták a névadók: 1232>1347: *Lasichaberch* [□: *Ladichaberch*] (Gy. 2: 461, 515), 1323: *Ladychahyge* (Gy. 2: 461, 516).

Ahhoz, hogy a *hegy* ómagyar kori használatáról teljes képet alkothassunk, utalnunk kell arra, hogy a *bérc*-hez hasonlóan a *hegy* földrajzi köznévi viszonylag gyakran kapcsolódik már meglévő hegynevekhez: *Dió-mál* > *Dió-mál hegye*, *Vértes* > *Vértes hegye*, és hogy ez a folyamat a *hegy* esetében is elsősorban jövevényneveket érint: *Pilis-hegy*, *Dobra hegyese*, *Ladica hegye*. A vizsgált

korpusz adatai alapján ugyanakkor egyértelműen megállapítható, hogy — a *bérc*-hez képest igen jelentős eltérésként — a *hegy* szavunk nem szerepel az oklevelekben közszóként a latin nyelvű minősítések helyén. Kérdéses az is, hogy a *hegy* földrajzi köznevet önmagában használták-e kiemelkedések megjelölésére: az egyetlen adat ugyanis, amely ilyen jellegű szerepét alátámaszthatná, csupán latin formában adatható (1213: mon. Sancti Martini in *Monte*: Gy. 2: 627). Emellett csupán a *Hegyes* helynév kapcsán merülhet fel annak a lehetősége, hogy benne a *hegy* lexéma *-s* képzős származékát (*hëgyes* 'ahol hegyek vannak') lássuk, ám jóval valószínűbb az, hogy e névforma alapszavául a *hegyes* (~ *hëgyës*) 'csúcsos' jelentésű melléknév szolgált, amely jelentésében elkülönült az alapszavától.

A szó területi megoszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a *hegy* földrajzi köznévi használata a hegyekben gazdag Észak-Magyarországra koncentrálódik: Gömörben 14, Pilisben 13, Abaújban 9, Hevesben ugyancsak 9, Nógrádban 7, Hontban 7, Esztergom vármegyében 6 említése található. A számadatokból kitűnik, hogy ezen a vidéken lényegesen több, csaknem kétszer annyi *hegy*-ről van tudomásunk, mint tulajdonnév-alkotó elemként funkcionáló *bérc*-ről. Az erdélyi hegyek nevében azonban meglehetősen ritkán szerepel ez a lexéma, s hasonlóan kis számban adatható az ország déli területein is.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a *hegy* földrajzi köznévi minden bizonnyal ősi örökség, amely vagy a finnugor, vagy egészen az uráli alapnyelvig vezethető vissza. Ennek megfelelően a magyar írásbeliség kialakulása után már az első oklevelekben találkozhatunk vele, elsősorban a nagyobb földfelszíni kiemelkedések megnevezésében. A hegynevek alkotóelemeként való használata azonban szerkezeti tekintetben korlátozottnak tűnik: kizárólag kétrészes nevek második névrészeként jelentkezik, egyrészes tulajdonnévként nem fordul elő, és az oklevelekben a közszói használatára sem találunk példákat.

4. A *halom* földrajzi köznévi eredetét kutató szakemberek szinte egyöntetűen azonos állásponton vannak: a *halom* szláv jövevényszó. Kivételt csupán VÁMBÉRY ÁRMIN, valamint HEFTY GYULA ANDOR korai vélekedése képez: VÁMBÉRY ugyanis török eredetűnek tekinti a szót (1870: 149), HEFTY pedig a finnugor származtatás mellett érvel, igaz azt elismeri, hogy a *halom* korai elterjedésében bizonyára a megfelelő szláv szónak is szerepe volt (1911: 208). A szlavisztikával foglalkozó szakemberek azonban hamar rámutattak ezen etimológiák tarthatatlanságára. MELICH JÁNOS munkáiban megkísérli az átvétel időpontjának, valamint az átadó nyelvnek a közelebbi meghatározását is: feltételezése szerint a szó már a honfoglalás előtt megvolt a magyarban (1925–1929: 10), s az óoroszról kerülhetett át (i. m. 10–1, 1910b: 445). KNIEZSA — szláv hangtörténeti érvekre hivatkozva — valamivel óvatosabban foglal állást az átadó nyelv meghatározásának kérdésében (1955: 211), aminek köszönhetően az újabb etimológiai

szakmunkák (TESz., EWUng.) már nem tartják valószínűnek az óoroszlá szarmaztatást, helyette csupán annyit közölnek, hogy a szó egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből került át a magyarba.

Az OklSz., valamint a TESz. és az EWUng. a szó legkorábbi adatait a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: ad *luazu holma, Serne holma* (vö. BÁRCZI 1951: 43, 57). Az első hiteles és eredeti nyelvemlékünkben tehát mindjárt két hegynévben is szerepel, sőt *-d* képzős formája is kétszer előfordul: *holmodi rea, holmodia rea* (BÁRCZI 1951: 37), ami — és a szó további nagyszámú korai előfordulása — azt mutatja, hogy a *halom* ekkor már szerves része lehetett a magyar szókincsnek, azaz átvételére lényegesen korábban kerülhetett sor. A XI. századból arra is van adatunk, hogy a *halom* lexéma önmagában állva jelöl meg egy kiemelkedést: [1077–95]>+1015/+1158/1403/Pp. Reg.: ab Occ. *Holm* (Gy. 3: 315), az azonban a szövegkörnyezet alapján nem dönthető el, hogy a *halom* itt közszóként vagy tulajdonnévként szerepel-e. Míg a XI. század második feléből, illetőleg a XII. századból — a csekély mértékű írásbeliség okán — meglehetősen kis számban maradt fenn adata ([1077–95]>+1012/+1158/1403/Pp. Reg.: *Zaarholm*: Gy. 3: 306, 1177/1202–3/1337: *Hegesholmir*: Gy. 2: 131), az 1200-as, majd az 1300-as évek okleveleiben már gazdagon adatható (1256: *Garaboshalm*: Gy. 1: 125, 1261/1271: *Apucholma*: Gy. 3: 67, 118, 1315/1418: *Bedehalma*: Gy. 3: 375).

A szó szláv eredetét bizonyítja, hogy csaknem valamennyi szláv nyelvben megtalálható, és a déli (bolgár, szerb, szlovén), a nyugati (cseh, szlovák, alsó- és felsőszorb, lengyel), valamint a keleti (ukrán, orosz) szláv nyelvekben egyaránt szinte teljesen azonos formában ismeretes (vö. MELICH 1910a: 15, TESz.). Ezen formák mindegyike az ósszláv **chъlmъ* alakból magyarázható, melynek az alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'kis domb, halom'-ként adják meg (vö. például TESz.). A szó mai szláv nyelvi jelentését ŠMILAUER 'Hügel (halom), Bergkuppe (hegycsúcs)'-ként határozza meg (1970: 82).

A lexéma a korai ómagyar korban gyakran szerepel *holmu* alakban. Amennyiben tehát elfogadnánk MELICH feltételezését, mely szerint a szó az óoroszból származtatható, fel kellene tennünk, hogy az óoroszból már a IX. században **cholmъ*-féle volt az ósszláv **chъlmъ* folytatása (azaz az *l* előtt már ekkor *o* volt), ami azonban a szakirodalom szerint nemigen valószínű (KNIEZSA 1955: 211, TESz.). A *holmu* hangalak szóvégi *-u*-ja kapcsán ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bizonyosan nem a szláv *-ъ* megfelelője, hanem feltehetően analogikusan kapta meg az eredeti magyar szavakra jellemző tövéghangzót (vö. TNyt. I, 176), MELICH szerint ugyanis az *-m*, valamint az *-alom* képzős szavak egykor *-mu*, illetve *-lmu* végűek voltak (vö. például *almu*), azaz az átvétel idején a magyarban *-lm* végű szó nem lévén, az átkerült **cholm* > *holm* forma ennek megfelelően analógiásan **holmu*-vá alakult (1910a: 15). Később a felső nyelvállású szóvégi magánhangzó eltűnt, s az Árpád-korban a szó már túlnyo-

mórészt a szláv eredetihez közel álló *holm*, illetve ritkábban nyíltabb *halm* alakjában szerepel az oklevelekben: például 1217: *Geshelewhalm* (Gy. 4: 134, 159), 1264: *Holm* (Gy. 4: 428, 477), 1326: *Teremholm* (Gy. 1: 503). A szóvégi mássalhangzó-torlódást később bontóhang oldotta fel, ezt elsősorban az utána következő mássalhangzós kezdetű formánsok tették szükségessé (vö. TNyt. I, 176). Erre a formára az általam vizsgált korpuszban viszonylag kevés és kései példa van, az első adat egy 1264-es oklevélben szerepel, ez az oklevél azonban hamisítvány (+1264/1324: *Holum*: Gy. 1: 71). Az első hiteles adat a hangzótoldós alakra a XIII–XIV. század fordulójáról maradt ránk: 1299/1300: *Holum* (Gy. 3: 344). Ha még tovább követjük a szóbeljei magánhangzók hangtani módosulását, akkor azt láthatjuk, hogy az adatok tanúsága szerint az első szótagbeli *o* helyébe már viszonylag korán, már a XIII. század első felében a nyíltabb *a* lépett, például 1217: *Geshelewhalm* (lásd fentebb is), [1371 u.]: *halum* (Gy. 3: 489), a második szótagban azonban a XV. század közepéig megmarad a zártabb *u*: például 1416: *Hatarushalum* (OkISz.), 1460: *Fashalwmoldala* (OkISz.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ómagyar kor helyesírási gyakorlatában az *o*-s jelölés mögött [*a*], az *u*-s jelölés mögött pedig [*o*] hangérték is húzódnak.

A magyar szó elsődleges nyelvi jelentését a TESz. 'alacsonyabb domb, niedriger Hügel'-ként határozza meg, s a méretre utaló jelentésjegy jelenik meg azokban a munkákban is, amelyek a latin *collis*, *monticulus* vagy a német *Hügel* kifejezésekkel definiálják a *halmo*-t (MIKLOSICH 1882: 219, MELICH 1935: 285, KNEZSA 1955: 210). Legrégebbi szójegyzékeink, szótáraink is megerősítik ezt: a latin *collis*, *colliculus*, *tumulus* 'földhányás halom, domb'⁵ (BesztSzj., SchlSzj., SermDom., MurmLex., Pesti: Nomenclatura, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Szikszai Fabricius: Nomenclat., Verancsics: Dict.), valamint a német *Hubel* (*Hübel* ~ *Hügel*), *bühel* vagy a *berglin* (*Berglein*) 'hegyecske, kis hegy' (Pesti) megfelelőikkel értelmezik (mindezekre lásd RMG1.). Az OkISz. azonban a *mons*, *monticulus*, *promontorium* szavakkal adja meg a *halom* szó jelentését: ez azt jelzi, hogy a nagyobb földfelszíni kiemelkedések (vö. *mons*) megnevezésére is használatos lehetett a földrajzi köznév. A *halom* lexémát tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű helyfajtajelölő minősítések szintén ezt igazolják: [1330 k.]: ad qd. *collem* Balwanusholma (Gy. 1: 515), 1315/1418: sub *monte* Bedehalma (Gy. 3: 375), 1270/1284: in qd. *monticulo* Keykholm vocato (Gy. 3: 42, 64), 1217: ad *colliculum* Geshelwhalm (Gy. 4: 134, 159), 1337: Quoddam *promontorium* Kuechusholm vocatum (Gy. 2: 551). Az értelmezők mennyiségi megoszlása alapján (*monticulus*: 46%, *mons*: 32%, *collis*: 15%, *colliculum*: 2%,

⁵ A *tumulus*-nak azonban nem csupán 'földhányás halom, domb' jelentése ismeretes, másodlagosan 'sírdomb' értelemben is használták, s ez a jelentése a vele értelmezett *halom* lexémának is meg lehetett, hiszen a német *Grab* 'sír' szóval is definiálják (MurmLex., Verancsics). E jelentésre a mai magyar *sírhalom* összetétel ugyancsak utal.

promontorium: 5%) azonban inkább úgy tűnik, hogy a *halom* földrajzi köznevet elsősorban az alacsonyabb földfelszíni kiemelkedések megjelölésére használták.

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a kiemelkedés kialakulásának módját is definitív jegynek tartja: a szó elsődleges jelentését “ált. az egyenes földfelszínen többé-kevésbé földdomborodó testtömeg”-ként adja meg, s a példaként hozott kifejezések (*homokhalom, kőhalom, búzahalom, sírhalom* stb.) alapján még egyértelműbb, hogy mesterségesen létrehozott kiemelkedést ért rajta. A természetes módon keletkezett kisebb földdomborodásokat is megjelölhette ez a szó, de ezt a szótár másodlagos jelentésnek tartja. Hasonlóképpen vélekedik HEFTY is, aki szerint szintén mesterségesen készült földhányást (s így sírhalmot is) jelentett eredetileg a *halom* szó, s azt feltételezi, hogy az elnevezéseknél — a fentebb részletezett jelentés-meghatározásoktól eltérően — nem a méret, hanem bizonyosan a hegy alakja volt az irányadó (1911: 208–9). SZABÓ JÓZSEF ugyancsak a kiemelkedés alakját tekinti meghatározónak: véleménye szerint a *halom* elsődlegesen a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére volt használatos, és emellett (noha ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgált (1999: 85).

HEFTY úgy véli, hogy a *halom* szó speciális jelentésével magyarázható, hogy a helynevekben az ország nagy részén, a hegyes területeken a *halom* előtt hiányzik minden jelző, vagy ha van is, igen egyszerű és gyakran ismétlődik (*kis, nagy, két, három*). A *halom* eleve csekélyebb mértékű előfordulása e tájakon azzal magyarázható, hogy hegyvidékeken kifejezetten ritka a földhányáshoz hasonló alakú hegy (1911: 209). A *halom* szónak sajátos módon és ezzel összefüggésben szerinte éppen az Alföldön gyakori a használata, és ott már sokszínűbbek a jelzők is. HEFTY többnyire újabb kori névanyagra támaszkodva teszi ezeket a megállapításokat, ám utalva arra, hogy e nevek nagyjából nem újkeletűek, hanem a XI–XIII. századból származnak. A korai ómagyar kor okleveles forrásai alapján azonban egyelőre nem rekonstruálható az a névanyag, amelyet HEFTY feltételez, az alföldi területekről ugyanis meglehetősen kevés adat maradt fenn, így állítását e korra vonatkozóan sem igazolni, sem cáfolni nem tudom.

HEFTY a fent vázolt teóriáját alátámasztandó kiemeli még, hogy a jelző sokszor a mesterséges eredetre (*szén, hamu, határos*), más esetben a sírdombhoz hasonló alakra (*pad, sátor, hegyes*) vagy éppen a csoportos előfordulásra (*két, három, négyes*) utal (uo.). Ennek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezek a jelzők gyakorta kapcsolódtak más hegyrajzi köznévhöz is: *Sátor hegye, Hegyes-kő, Hegyes-bérc, Két-homorú, Három-hegy* stb. Abban azonban feltétlenül egyetérthetünk az előbbi megállapítással, hogy a *halom* lexéma különösen gyakran szerepel ezekkel az előtagokkal. A szó szemantikai tartalmának meghatározásakor azonban természetesen nem tekinthetünk el a többi jelzőként álló melléknév és főnév áttekintésétől sem. A hegy magasságára utal a *nagy* jelző (1221: *Nogholm*: OklSz.), a kiemelkedést jellemző talajréteg lehet *kövecses*

(1337: *Kuechusholm*: Gy. 2: 551). Boríthatja a kiemelkedést összefüggő növényzet, ami különféle növényekből állhat: lehet *fás* (1283/1414/1568: *Fashalm*: Gy. 3: 350), *rekettyés* (1329: *Rakatyasholm*: Gy. 3: 345), *szőlős* (1338: *Zewlesholm*: Gy. 3: 306, 314) vagy éppen *lencsés* (1208/1357: *Lencheskolyn* [□: *-holm*]: Gy. 4: 156). Jellemezhető a halom azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *keselyű* (1217: *Geshelwhalm*: Gy. 4: 134, 159). A jelzőkben megjelenő szemantikai tartalom alapján azt mondhatjuk, hogy a három földrajzi köznévi jelentése között — az általuk vonzott előtagok révén — nem igazán tehetünk lényegi különbségeket; a jelzők használatában megmutatkozó eltérések ugyanis inkább mennyiségi természetűnek mondhatók. Ám ez a kérdés — hangsúlyozzuk ismételtelen — csak az Árpád-kori Magyarország feltárható teljes helynévállományának ismeretében válaszolható meg határozottabban.

Mint már utaltam rá, a *halom* földrajzi köznévi is kapcsolódhat már meglévő hegynévhez: *Garabos-halom*. Emellett a *bérc*-hez hasonlóan a *halom* is szerepelhet az oklevelekben közszóként, sőt állhat tulajdonnevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak helyén, bár erre csupán egyetlen példát találtam: 1359/1429: “Versus occidentem ad quendam *holm* Kolpakorhana vocatum” (OkI Sz.). Gyakran a *halom* esetében is szembetaláljuk azonban magunkat azzal a problémával, hogy a szövegkörnyezet alapján nehezen — vagy egyáltalán nem — határozható meg, hogy az oklevélbeli adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést, de például az 1333: “Iungit vnum monticulum *holm* uocatum” (OkI Sz.) vagy az 1342: “Iuxta monticulum *holm* dictum” (OkI Sz.) esetében inkább az utóbbit, a *halom* tulajdonnévi voltát, míg az 1339: “inter 2 promontoria vulgo *holm* dicta” (Gy. 3: 141) vagy az 1315/1370/1752: “ad 1 *holm* ... ad alium *holm*” (Gy. 2: 77) esetében a közszói előfordulást erősítheti a kontextus.

A *halom* földrajzi köznévi területi megoszlása lényegesen egyenletesebbnek mondható, mint a korábban vizsgált két lexémáé, ami talán azzal is magyarázható, hogy a *halm*-ot tartalmazó neveink állománya kisebb, tehát eleve nem mutathat olyan erőteljes koncentrálódást, mint a *bérc*-ek, *hegy*-ek nevei. Erdélyben összesen 18 kiemelkedés nevében adatolható, Magyarországon elszórtan 48 előfordulását találjuk. Nagyobb számban a hegyekben gazdag vármegyékben fordul elő (Gömörben 6, Abaújban 5, Pest vármegyében 3), adatolható ugyanakkor például Békés vármegyéből is, némileg talán HEFTY megállapítását is erősítve.

A *halom* ómagyar kori történetéről összegzőképpen az alábbiakat emelhetjük ki. A szó egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből került be a magyarba meglehetősen korán (többek szerint még a honfoglalás előtt), hiszen legkorábbi nyelvemlékeinkben is előfordul már. A XIII. századból ránk maradt adatok pedig azt mutatják, hogy e lexéma ekkorra az egész magyar nyelvterületen elterjedté vált az alacsonyabb és (jóval ritkábban) a magasabb kiemelkedések jelölésére. Az oklevelekben olykor közszói használatban is felbukkan. Hasz-

nálatának gyakorisága mindazonáltal jóval szerényebbnek tűnik, mint amit a *hegy* vagy a *bérc* lexémák esetében tapasztaltunk.

5. A hegyföldrajzi köznevek, közte a *bérc*, *hegy*, *halom* vizsgálata ezzel még korántsem tekinthető lezártnak, hiszen számos olyan probléma, kérdés merült fel, amelyek tisztázásra várnak. A kutatás további irányvonalát a következőképpen vázolhatjuk fel: ki kell terjesztenünk az elemzést térben (a teljes magyar nyelvterületre) és időben (akár napjaink nyelvhasználatáig), a szömező többi elemét is hasonló vizsgálatnak kell alávetnünk, s vizsgálnunk kell a hegyrajzi közneveknek az ómagyar kori hegynévrendszer egészén belüli szerepét is.

Irodalom

- ÁRVAY JÓZSEF (1942), A térszíni formák nevei Kalotaszegen: *MNny.* 4: 3–50.
- BALLAGI MÓR (1867), *A magyar nyelv teljes szótára.* Bp.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997), *Sárospatak határának helynevei.* Sárospatak.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei.* Bp.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BUDENZ JÓZSEF (1867), A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések: *NyK.* 6: 374–478.
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874), *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest–Bp.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Bp., 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etimológiai szótár I–II.* Bp., 1914–1934.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HALÁSZ IGNÁC (1883), Visszahódított magyar szók: *Nyr.* 12: 97–103.
- HALÁSZ IGNÁC (1903), A magyar szófejtés és történeti fejlődése: *NyK.* 33: 139–63.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.

- HMFN. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger*. Közzétette PELLE BÉLÁNÉ. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből: *MNy.* 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- KRESZNERICS FERENC (1831), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda.
- LŐRINCZE LAJOS (1946), Bérc ~ Börc: *MNy.* 42: 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a), *Földrajzi neveink élete*. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b), Mál: *MNy.* 43: 24–7.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tövégi magánhangzókról: *MNy.* 6: 14–20.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei: *MNy.* 6: 443–7.
- MELICH JÁNOS (1915–1917), Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: *NyK.* 44: 333–72.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1935), Melyek a legrégebb német jövevényszavaink?: *NyK.* 49: 281–94.
- MELICH JÁNOS (1938), Melyik nép nevezte Pestet *Pest*-nek?: *MNy.* 34: 129–40.
- MIKLOSICH FERENC (1882), A magyar nyelvbeli szláv szók: *Nyr.* 11: 114–21.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1898), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben: *NyK.* 28: 241–79.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF, *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Bp., 1873–1881.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban: *NytudÉrt.* 58: 167–171.
- RMGI. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1946), Hegy, fok: *MNy.* 42: 17–22.
- SIMONYI ZSIGMOND (1915), A szófejtő szótárhoz. A *b*-kezdetű szavakról: *Nyr.* 44: 116–22.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka Slovanské Toponomastiky*. Praha.

- SZABÓ JÓZSEF (1999), A török hódoltság nyomai helyneveinkben: *NÉ.* 21: 81–6.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár.* Bp., 1941. Változatlan utánnyomás: Bp., 1991.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban: *MNyTK.* 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–7.* Bp., 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870), Magyar- és török-tatár szóegyezések: *NyK.* 8: 109–89.
- WICHMANN GYÖRGY (1908), Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához: *NyK.* 38: 267–76.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), Miért magas a Hegymagas?: *MNy.* 87: 77–82.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Dudás Györgyi

A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban

1. Eddigi kutatásaim során az ómagyar kori labializációs hangváltozások különböző típusait, bizonyos lexémákban való megjelenését, illetőleg — a felhasznált történeti földrajzi munka révén adott területi és időbeli keretek között — ezek elterjedtségét és időbeliségét vizsgáltam az ómagyar korból származó helynévi szórványanyagon. Az itt következő nyelvtörténeti vizsgálatokhoz szükséges helynévi anyag szintén az eddigiekben használt forrásból, GYÖRFFY GYÖRGY “Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című négykötetes művéből származik, a hang- és helyesírás-történeti elemzések alapvető módszere is az ezt megelőző tanulmányaimban¹ követett eljárásról alapszik. Az elemzésekbe bevont adatállomány huszonhárom ómagyar kori vármegye helynévi adatait foglalja magában, az alább következő vizsgálatokhoz ebből húsz vármegye adatait tudtam felhasználni.

Az ómagyar korban lezajló labializációs hangváltozások, különösen a felső és középső nyelvállású palatális illabiális magánhangzók labializációja a fennmaradt szórványadatok tanúsága szerint a legnagyobb számban a több szótagú lexémák utolsó szótagjában (gyakorta képző előtt) következett be, s néha az egész szó labiálissá vált már az ómagyar kor folyamán. Korábban vizsgáltam már néhány, nagyobb számban adathozható több szótagú lexéma labializációját, figyelmemet az *i > ü* változás előfordulására összpontosítva, illetőleg az egyes képzők: az *-s*, illetve a *-k* előtt bekövetkező labializációt elemeztem. Mindaddig azonban nem került sor a két- vagy több szótagú szavak utolsó szótagjában megjelenő labializáció valamennyi ide vonható adataira kiterjedő vizsgálatára. Az alábbi tanulmány célja a több szótagú szavak utolsó szótagját érintő labiális tendencia megjelenésének vagy elmaradásának, állapotának és elterjedésének a vizsgálata a korai ómagyar korban a már említett Árpád-kori vármegyék területén.

2. Az eddigi kutatások² tanúsága szerint — lásd elsősorban LOSONCZI (1917–1920), BÁRCZI (1947/1980, 1958) és BENKŐ (1957) e témájú írásait — a labializáció a szóvég felől indul, fokozatosan terjed tovább a szó belseje felé, a

¹ Vö. DUDÁS 2002 és 2003.

² A tanulmány megírásához sajnos, nem tudtam felhasználni a “Magyar nyelvtörténet” (szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp., 2003) című tankönyvet, amely csak a kézirat lezárását követően vált hozzáférhetővé.

labializáció legfőbb oka pedig a magánhangzó hangsúlytalan volta lehet. A több szótagú szavak utolsó szótagi felső vagy középső nyelvállású palatális illabiális magánhangzója labializálódik a korai ómagyar kor folyamán. Mivel a labializáció (különösen annak $i > ü$ típusa) legelőször szóvégi helyzetben jelenik meg, azaz ez a labializáció legkorábbi előfordulása, a nagyszámú helynévi adaton végzett vizsgálat minden bizonnyal közelebb vihet bennünket a labializáció kezdetének és elterjedésének pontosabb megismeréséhez. Ha a nyelvtörténeti adatok alapján végzett eddigi kutatások eredményeként feltételezzük, hogy a labializáció eredettől és grammatikai felépítéstől függetlenül jelenik meg az egyes lexémákban, akkor az összes fennmaradt adat elemzésével talán közelebb juthatunk — a magyar fonémarendszer változására gyakorolt hatását tekintve — az egyik legjelentősebb ómagyar kori hangtörténeti változáshoz. Némileg megnehezíti a vizsgálatokat az a körülmény, hogy a korai ómagyar korból főként a XIII. század elejétől, közepétől állnak rendelkezésünkre nagyobb számban helynévi adatok, amikor a labializáció (különösen az $i > ü$ labializáció) hatását már erősen érzékelhetjük az adatállományban. Ahol azonban — főként korábbról — eredeti illabiális alakot is találunk, a labializáció (véltetően) első megjelenésének időpontja is közelebről meghatározható.

3.1. A hangtörténeti elemzések során azzal a jelenséggel szembesültem, hogy az adatok alapján az utolsó szótagi labializáció sok esetben olyan mássalhangzók előtt következik be, amelyek a legtöbb esetben még produktív vagy esetleg a nyelvérzék számára már nem felismerhető képzőkhöz hasonlóak, sőt az etimológia szerint néhányszor maguk is képzők. Jellegzetes képviselőik az $-n \sim -ny$, $-k \sim -g$, $-l$ végű lexémák. Ezekben az esetekben a nyelv — úgy tűnik — hasonlóan kezeli a képzett és a képzett alakokhoz hasonló nyelvi formákat, hiszen a magánhangzókat eredetüktől függetlenül (az utolsó szótagi és a képző előtti tövégi magánhangzót egyaránt) érinti a labializációs tendencia. Érdekes eredményekre vezethet, ha ezeket a formákat összevetjük a valóban képzőt tartalmazó lexémákkal. Egyik előző írásomban (DUDÁS 2003) ugyanis az adatok elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a képző előtti tövégi magánhangzó labializációja korábban történhetett, mint a több szótagú szavak utolsó szótagi magánhangzójáé. Az alábbi vizsgálatok talán ezen a megállapításon is módosíthatnak.

3.2. Az egyes helynévi lexémákban előforduló labiális magánhangzók jellegének megállapításához elengedhetetlen az adott név etimológiájának az ismerete. Sajnos, akadnak, különösen a nem településnévi helynevek között olyanok, amelyek etimológiája ismeretlen vagy bizonytalan. Ezeket az elemzésben egyáltalán nem vagy csak nagyon körültekintően vettem figyelembe (vö. B. LŐRINCZY 1957: 88, ugyanakkor lásd BENKŐ 2003: 158 megjegyzését is a hangsúlytalan helyzetű magánhangzók és az etimológia kérdéséről). Az egyes

helynevek, illetve közszavak etimológiáját a FNESz., valamint a TESz. és az EWUng. megfelelő címszavainak segítségével határoztam meg, illetőleg figyelembe vettem az Árpád-kori vármegyék helyneveinek eddig megjelent történeti-etimológiai szótárait is (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001). Etimológiájuk alapján a vizsgált helynévi lexémák egy részének korábbi alakjában feltehető a szó utolsó szótagjában a palatális illabiális *i*, amely az egészen korai adatokban még kimutatható. Az *i* a későbbiekben labializálódott, majd nyíltabbá válhatott. A nyíltabbá válás bekövetkezésének ideje a palatális labiális csaknem egyöntetű *u*-s jelölése miatt bizonytalan. Az eredeti *i* sok esetben nyíltabbá válással *ē*-vé is alakulhatott. Ahol az etimológia alapján — és az adott szó korábbi fennmaradt alakjaiban — az utolsó szótagi magánhangzó *e* ~ *ē*, ott a későbbiekben minden bizonnyal *ē* > *ö* labializáció következett be. Az adatokban azonban a palatális labiális az ilyen esetekben is *u*-val jelölik az oklevelek lejegyzői.

4. A szóvég felől induló labializáció két jellemző típusát különíthetjük el a helynévi lexémákban előforduló eredeti — adatokban fennmaradt vagy az etimológia alapján kikövetkeztethető — palatális illabiális magánhangzó minősége szerint. Eszerint megkülönböztethetjük az *i* > *ü* és az *ē* > *ö* labializációt. A fenti megkülönböztetés azért lehet hasznos, mert az *i* > *ü* labializáció kezdete, úgy tűnik, időben jóval korábbra tehető, mint az *ē* > *ö* labializációé. Ugyanakkor másfelől a párhuzamosan zajló *i* > *ē* (> *e*) nyíltabbá válás miatt a két változás elkülönítése sokszor csaknem lehetetlen. Fogódzót talán az adatok kora jelenthet, hiszen minél későbbi a lejegyzett alak, annál valószínűbb, hogy az *ē* > *ö* labializáció következtében alakult ki a labiális forma. A szóvégi *i* > *ü* labializációra utaló helynévi alakoknak gyakran már csak labializálódott formája adatolható. A korai oklevelekből származó adatok értékelését megnehezíti, hogy többségük XV., XVI. századi vagy későbbi másolatban, sokszor többszörös átírásban maradt fenn. A következtetések során — egyebek mellett — mindez ugyancsak óvatosságra int.

A helynévi adatok bemutatásakor — az előző cikkemben követett gyakorlatnak megfelelően (vö. DUDÁS 2003) — nem sorolom fel valamennyi betűhív formát, de minden esetben közlöm az adatállomány legkorábbi és a legkésőbbi adatokat, illetőleg a legkorábbi labiális formákat is. Az időben egymást követő, ugyanarra a helyre vonatkozó adatok gyakorta a labializáció fokozatos térhódítását jelzik, ezért ezeket igyekeztem minél nagyobb számban feltüntetni. A betűhív adatok mögött a megyei hovatarozást és a forrás pontos kötet- és oldalszámát jelölöm, az ugyanarra a helyre vonatkozó adatokat vesszővel, a különböző helyet jelölőket pontosvesszővel választom el egymástól. A kötet- és oldalszám után az adott lexéma etimológiájára vonatkozó forrás vagy megjegyzés szerepel. Az adatok sorrendjét az első labiális alak megjelenéséhez igazítottam.

4.1. Az adatok közül előbb azokat mutatom be, amelyeknek korai vagy legalábbis a labiális változatnál korábbi, illabiális *i*-t tartalmazó alakjuk is fennmaradt (a későbbi adatok az *ē* > *ö* labializáció hatását is jelezhetik).

Ve(r)mer +1055/[1416 k.]: *Uermerthoua*, 1211: *Veyrmur* taua (Bodrog, Gy. 1: 706–7), 1090 k.: *Weimir*, +1092/[1325 k.]: *Weymyr* (Bodrog, Gy. 1: 706–7); 1212/1397/1405: *Veymurfuca* (Bodrog, Gy. 1: 328, 706). (Eredete ismeretlen, a két különböző helyet jelölő adat minden bizonnyal ugyanazt a nevet tartalmazza, mivel a helyek közel voltak egymáshoz. A *Veymurfuca* GYÖRFFY szerint ma *Vémely* néven ismert, vö. Gy. 1: 329.)

Vének [1093]: *Uueinic*, 1216 Pp./1225 k.: *Weinuc*, 1233: *Weynech* ~ *Weynic*, [1237–40]: *Veynuch*, 1332: *Weynik* (Győr, Gy. 2: 640) (vö. FNESz. *Vének*).

Rednek [1240]: *Rednichpotoca* (Borsod, Gy. 1: 811); [1245]>1372: *Rednuk*, 1245/1423: *Nednek* [□: *Rednek*] (Gy. 2: 458, 520), 1332/1549: *Rednek* pathaka (Gömör, Gy. 2: 458, 525); 1270/1272, [1300 k.]: *Rednuk* (Abaúj, Gy. 1: 82, 134) (vö. FNESz. *Ajkarendek*, TÓTH V. 2001: 124).

Csetnek 1243/1335: *Chitnek*, 1258/1334: *Chythnik*, 1258/1336>1430: *Chyt-nuk*, 1291: *Chetnuk*, 1294: *Sytnik*, 1318: *Chutnuk*, 1320/1358: *Chitnik*, 1321: *Chethnek*, 1332: *Chuthnuk* ~ *Chythnek*, 1334: *Chetnek* (Gömör, Gy. 2: 490–1) (vö. FNESz. *Csetnek*).

Veternyik 1243/1335: *Beternyk* [□: *Veternyk*], 1243/1335/XVII.: *Veternyik* (Gy. 2: 460, 533), 1258/1334: *Weurnuk* [□: *Weturnuk*] (Gy. 2: 541), 1258>1336/1430: *Veturnuk* (Gömör, Gy. 2: 460, 541) (vö. FNESz. *Veternyik*).

Cseric ~ **Cserüc** +1228/1423: *Cherich*, 1281/1364: *Ccherich* ~ *Cheruch* ~ *Dragozchernuch* (Baranya, Gy. 1: 273–4). (Eredete bizonytalan, vö. FNESz. *Muraszemenye*, illetőleg FNESz. *Cserna* is.)

Bekeny [1193–6]/1216 és 1218/Pp. Reg: *Sulgabekin*, 1318/1325: *Bekun* (Bács, Gy. 1: 214) (vö. FNESz. *Bekenypuszta*).

Héder *1215/1550: *Cheydreh* (Bihar, Gy. 1: 624); 1295/1403: *Hedrich* ~ *Heydreh*, 1316: *Heydrih*, 1330: *Hedreh*, 1330/1477: *Hedrich* (Baranya, Gy. 1: 315); 1317: *Heydreh*, 1330/1356: *Hedruhvar* ~ *Hedruhuara* (Győr, Gy. 2: 601) (vö. FNESz. *Hédervár*).

Szederkény 1268: *Scederkyn*, 1319: *Zederken*, 1332–5/Pp. Reg: *Zederkun* (Borsod, Gy. 1: 805) (FNESz. *Szederkény*).

A labiális forma két esetben adatolható korábbról, mint az illabiális:

Titel [1077–95]>1347, 1233, 1280, 1329: *Tytulensis*, [1125–8], 1156, 1322: *Titulensis*, +1138/[1210 k.]: *Tithil*, [+1138]>1223: *Titelg*, [1193–6]>1216 és 1218/Pp. Reg: *Titili*, 1239: *Tytyliensi*, 1276: *Thythyyl*, 1308: *Tytil*, 1325: *Titvlen-sis*, 1331: *Tituliensis* (Bács, Gy. 1: 240–1) (vö. FNESz. *Titel*).

Debrecen 1235/1550: *Debrezun*, 1271: *Dubrychyn*, 1282>1405, 1318, 1332: *Debrechen*, 1289, 1329: *Debrecen*, [1291–4]: *Debruchun*, 1311: *Debrechun*, 1320: *Debreacun* (Bihar, Gy. 1: 609–11) (vö. FNESz. *Debrecen*).

4.2. A következő adatok csaknem mind labiális formában maradtak fenn, a névalakok viszonylag korán jelennek meg, az eredeti magánhangzó az etimológia alapján feltehetően illabiális *i* lehetett.

Keskeny +1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Kesekun* (Csongrád, Gy. 1: 896, 899); 1327: *Kesekun* (Csongrád, Gy. 1: 896) (vö. EWUng. *keskeny*).

Gelednek +1075/+1124/+1217: *Gelednuk*, 1237: *Gelednek*, 1332/Pp. Reg: *Geledenek* (Bars, Gy. 1: 444) (vö. FNESz. *Geletnek*; TÓTH V. 2001: 197).

Septel(y) 1208/1550: *Siptul*, 1323: *Septel* (Bihar, Gy. 1: 660) (vö. FNESz. *Septér*).

Fegyvernek 1213/1550: *Fegynernuch* [□: *Fegyuernuch*], [1291–4]: *Feguernuk* (Bihar, Gy. 1: 616) (vö. FNESz. *Fegyvernek*).

Ecser 1228/1434: *Ethur* [□: *Echur*], 1237: *Ecur* (Fejér, Gy. 2: 360) (vö. FNESz. *Ecser*).

Grébics [1237–40]: *Grebuch* ~ *Grabuch*, 1240: *Grabes*, 1284: *Guerebuch* (Kolozs, Gy. 3: 419) (FNESz. *Grébicspuszta*).

Szőreg 1239: *Zeurug*, 1247/1465: *Zewrwg*, 1333/Pp. Reg: *Hewreg*, 1000 u./[XIV.]: *Zewreg* (Csanád, Gy. 1: 873) (vö. FNESz. *Szőreg*).

Velnek +1247/+1284//1572: *Vlnuk*, +1256: *Oluelnuk*, +1256, 1299: *Feluelnuk* (Csanád, Gy. 1: 863, 876) (vö. FNESz. *Makó*).

Vecel 1252/1758: *Vecul*, 1349: *Vechul* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 202). (Eredete ismeretlen, GYÖRFFY szerint egy 1875-ös térképen *V. Icelu* [*Veczer*] hegy néven szerepel, vö. Gy. 2: 202.)

Pécel 1252: *Pechul*, 1308: *Pecel* (Bács, Gy. 1: 229) (vö. FNESz. *Pécel*).

Lédec 1253: *Leduch* (Bars, Gy. 1: 457) (vö. FNESz. *Barslédec*, TÓTH V. 2001: 212).

Vicsepcs 1272: *Wycephuch* (Esztergom, Gy. 2: 317). (Eredete bizonytalan, de vö. FNESz. *Vicsápapáti*.)

4.3. Az *ě* > *ö* labializációt mutató első adatok későbbiek, mint az *i* > *ü* hangváltozást jelző formák, megjelenésüket legtöbbször megelőzik az illabiális alakok, néhányuk csak labiális formában maradt fenn a XIV. századból. A labiális magánhangzót tartalmazó forma azonban néhány esetben megelőzi az illabiális *e*-vel lejegyzett alakokat vagy közel egykorú velük, tehát feltételezhetjük az egyes alakváltozatok párhuzamos egymás mellett élését. Az *e*-vel lejegyzett formák közel egykorú nyíltabbá válással is létrejöhetnek az eredetibb illabiális *i*-t tartalmazó alakokból:

eger ~ **éger** 1067 k./1267, 1282/1411, 1323/1324: *Egur* (Gy. 1: 736, 757, 767, 807), 1317: *Eguruize* (Borsod, Gy. 1: 736, 817); 1249: *egurfa* (Borsod, Gy. 1: 804); 1255: *egur* (Abaúj, Gy. 1: 75); 1256: *egerfa* (Abaúj, Gy. 1: 124); 1258/1334: *egurfa* (Gömör, Gy. 2: 540); +1262/[XIV.]: *egur* (Abaúj, Gy. 1: 114); 1268/1273: *egurfa* ~ *egerfa* (Gömör, Gy. 2: 539); 1274: *egur* (Bars, Gy. 1: 488); 1282/1411: *egurfa* (Borsod, Gy. 1: 757); 1293: *egerfa* (Gömör, Gy. 2:

506); 1293: *egurthuke* (Gömör, Gy. 2: 506); +1294/1471: *egurfa* (Gömör, Gy. 2: 507); 1313: *Egerfa* ~ *Egurfa* (Baranya, Gy. 1: 385); 1323/1390: *egurfa* (Abaúj, Gy. 1: 95); +1326/1400 k.: *Egerkuth* (Abaúj, Gy. 1: 142); 1329/1416: *egerfa* (Abaúj, Gy. 1: 74); 1341: *Egerpataka* ~ *Egurpataka* (Gömör, Gy. 2: 460, 493). (Az *eger* ~ *éger* fanév eredete ismeretlen, lásd EWUng., TESz. *éger*.)

székely 1213/1550: *Scedul*, [1291–4]: *Zekulteluk*, 1332–7/Pp. Reg: *Zekultelek* (Bihar, Gy. 1: 666); 1278/1317/1323/1401: *Zekulhyd*, 1325: *Zekelyhid* ~ *Zekulhyda* (Bihar, Gy. 1: 666); 1333: *Zekuluth* (Borsod, Gy. 1: 737, 805); +1333/1334: *Zekelberch* (Doboka, Gy. 2: 48). (A *székely* szó ismeretlen eredetű, lásd EWUng., TESz. *székely*; további etimológiai és hangtörténeti megjegyzéseket tesz BENKŐ 2003: 86, 89–91.)

Péter ~ **Péder** +?1061/1272//1376: *Peder* (Fejér, Gy. 2: 436); +1214/1334, 1275/1412, 1329: *Peder*, 1275/1412, 1327: *Pedur*, 1317: *Heydhasas Peder* (Abaúj, Gy. 1: 129–30); +1092[1325 k.]/1365/1399: *Peterreue*, +1247/+1284//1572: *Peturreu*, (Bács, Gy. 1: 230); 1219/1550: *Pethur*, 1258: *Peturmonustura*, 1347: *Peturmonustra* (Csongrád, Gy. 1: 899); 1224/1291/1389: *Peteraya* (Bodrog, Gy. 1: 696, 715); +1236/XIII.: *Peter Warad*, +1236/[XIII.]: *Petur Warad*, 1267: *Peturuarada* (Bács, Gy. 1: 230); 1251: *Peturboltchard* (Abaúj, Gy. 1: 59, 69); 1263/1466/1476: *Zenthpeter* (Bács, Gy. 1: 234); 1274>1340: *Peturched* (Arad, Gy. 1: 183); 1281/1341: *Zenthpeter* (Borsod, Gy. 1: 800, 807); 1285: *Scentpeturnezgy* (Bihar, Gy. 1: 670); 1308/1585: *Peterilese* (Bihar, Gy. 1: 654); 1320/1358: *Peturmanfalua*, 1320/1420: *Petermanfalva* (Gömör, Gy. 2: 534); 1321: *Galuspetur*, 1338: *Peturi* (Bihar, Gy. 1: 654); 1322: *Scenthpeter*, 1346: *Ogscentpeter* (Fejér, Gy. 2: 406); 1323: *Bathaliascenthpeter* (Bodrog, Gy. 1: 726); [1330 k.]: *Peturd* (Békés, Gy. 1: 512); 1337: *Petherche* (Arad, Gy. 1: 183); *1339: *Scentpeter* (Fejér, Gy. 2: 406); 1341: *Verespeturnligety* (Baranya, Gy. 1: 317); 1345: *Peturfolua* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 179) (vö. FNESz. *Péder*, *Peterd*, *Péterfalva* stb.). (A *Petur* alak és származékai esetében nem szabad figyelmen kívül hagyni a máig élő vegyes hangrendű *Petur* formákat sem.)

kender 1192/1374/1425: *Kenderez* (Bács, Gy. 1: 236); [1230]/1231: *Kendurochoy* [□: *Kendurothou*] (Bács, Gy. 1: 237); 1320: *Quenderes* (Bihar, Gy. 1: 622); 1325: *Mathekenderehele* (Győr, Gy. 2: 574, 586); 1328: *Kendertow* (Fejér, Gy. 2: 390); 1338: *Kenduraga* (Győr, Gy. 2: 565, 580) (vö. EWUng., TESz. *kender*).

Bergen 1009/+1257: *Beren*, *[1009/1295 k.]: *Bergeni*, [1249]>1425: *Bwrgwn*, 1298>1425: *Bergen* ~ *Felbergen* (Fejér, Gy. 2: 350) (vö. FNESz. *Börgönd*).

verem 1234/1364: *Poklos uerem* (Bars, Gy. 1: 476); 1251/1335: *Focoswerum*, 1251/1339: *Focoswerem* (Baranya, Gy. 1: 299); 1284/1454: *Hwzyverem* (Borsod, Gy. 1: 793); 1303: *Vaduerem* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 189) (EWUng., TESz. *verem*).

Csécsey [1256 k.], 1328>1364: *Chechen*, 1258: *Cethun* [□: *Cechun*], 1328> 1364: *Minor Chechen* (Győr, Gy. 2: 584) (vö. FNESz. *Rábaiújfalu*).

Régeny [1177/1202–3]/XV: *Reguen*, 1313, 1336: *Regun* (Bihar, Gy. 1: 656); 1259/1270, 1272, 1325: *Regun* (Fejér, Gy. 2: 401) (vö. FNESz. *Régenypuszta*).

Ürög +1214/1334: *Yrug* (Bihar, Gy. 1: 646, 680); *1229/1550: *Irug*, 1273/1392/1477: *Irgud* (Bihar, Gy. 1: 680); 1252: *Yrug*, [1290 k.]: *Yrugh*, 1297: *Ireg*, 1315: *Iregh*, 1332–5/Pp. Reg: *Vrug* ~ *Irug* (Baranya, Gy. 1: 399); 1273/1392/1477: *Ireg* (Bihar, Gy. 1: 680); 1274>1340: *Irugh* (Csanád, Gy. 1: 859); 1297/1427/1783: *Iregh*, 1332–7/Pp. Reg: *Fruch* [□: *Iruch*] (Bács, Gy. 1: 222); 1326: *Yrugh* (Baranya, Gy. 1: 399) (vö. FNESz. *Magyarürög*).

Igen 1266/1290–301, 1299/1369/1571: *Yguen*, 1266/1290–301: *Ygun*, 1320: *Igen*, 1320, 1334: *Igun* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 166) (vö. FNESz. *Magyarigen*).

Szerecsen(y) [1272–90]>1346: *Zerechun* (Fejér, Gy. 2: 407); 1304/1464, 1332/1734: *Zerechen* (Győr, Gy. 2: 634) (vö. FNESz. *Szerecseny*; BÉNYEI–PE-THŐ 1998: 50).

Kerecsnek 1272–90>1347: *Kyssebkerethnuk* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 168); 1296: *Kerecnuk* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 102, 168); 1302: *Kerechnuk* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 168) (vö. FNESz. *Karcsava*; lásd ŠMILAUER 1970: 106 is).

Epely 1225: *Epely*, 1251, 1274, 1307: *Epel*, 1275, 1324: *Epul* (Esztergom, Gy. 2: 236) (vö. FNESz. *Epöly*).

Sümeg 1269: *Symeg*, 1275, 1332: *Symog*, [1287]/1290: *Symud*, 1327: *Symegh* (Esztergom, Gy. 2: 309–10) (vö. FNESz. *Sümeg*).

Vereb 1276/1641: *Verub*, 1326/1327>1383: *Verus* [□: *Verub*], 1330: *Vereb* (Fejér, Gy. 2: 414) (vö. FNESz. *Vereb*).

Velcséc 1232: *Welchez*, *1279: *Welchuch* (Bars, Gy. 1: 484) (vö. FNESz. *Velséc*).

Péntek 1289/1291: *Pentek folua*, 1289/1347: *Pentuk folua* (Baranya, Gy. 1: 367); 1301: *Pentuk Julese* (Bihar, Gy. 1: 653); 1320: *Pentectoa* (Bihar, Gy. 1: 622); 1332–6/Pp. Reg: *Pintun Minori* ~ *Pyntuk* (Beszterce v., Gy. 1: 562) (vö. FNESz. *Kerkafalva*, *Szászpéntek*).

Bézsén(y) [1290–301]/1308: *Besun* ~ *Bezun*, 1333: *Besen* (Bodrog, Gy. 1: 711) (vö. FNESz. *Feketebézsény*).

kereszt +1075/+1124/+1217: *Kerestur* (Bars, Gy. 1: 451); 1232>1347: *Kerezthuth* (Gömör, Gy. 2: 515); 1274>1340: *Kerestur* (Csanád, Gy. 1: 861); 1289/1291: *Kerestus* (Baranya, Gy. 1: 325); [1290–300]: *Kerezthwr* (Gömör, Gy. 2: 515); 1291/1388: *Kereztur*, 1329/1447: *Kerestwr* (Borsod, Gy. 1: 771, 781, 789); *1296: *Keruchur* (Baranya, Gy. 1: 325); 1311: *Keyrustwr* (Bihar, Gy. 1: 633); 1311/1318: *Kereztwr*, 1328: *Kerusthur*, 1333: *Kerezthur* (Bihar, Gy. 1: 633); 1314: *Kereztwur* (Bács, Gy. 1: 224); 1329: *Kerezuserdeu* (Doboka, Gy. 2: 44, 71); 1332: *Kereztur*, 1332: *Nozkadkereztur* (Borsod, Gy. 1: 781);

1332–7/Pp. Reg: *Kereztes* (Bihar, Gy. 1: 632); 1334–5/Pp. Reg: *Kerestur* (Arad, Gy. 1: 179) (vö. FNESz. *Keresztúr, Keresztes*, TÓTH V. 2001: 206–7).

Hérnek 1307: *Hernuh* (Bihar, Gy. 1: 624) (vö. FNESz. *Hérnekmajor*).

Perek 1238: *Perekw*, 1298, 1312: *Perek* (Fejér, Gy. 2: 435); 1261/1271, 1299/1435: *Perek* (Beszterce v., Gy. 1: 547); 1313, 1329: *Perek*, 1315: *Peruk* (Fejér, Gy. 2: 435); 1320: *Perek* (Fejér, Gy. 2: 436) (vö. FNESz. *Pereg*).

Red(e)mec 1277, 1324/1365: *Redemech*, 1321/1323: *Redmuchi*, 1328: *Redemuch*, *1332: *Rodmech* (Abaúj, Gy. 1: 135, 155) (vö. FNESz. *Alsóregmec*).

S(z)ebden 1317: *Sebden*, 1322: *Sebdun* (Gömör, Gy. 2: 547). (Eredete bizonytalan, de vö. FNESz. *Szebedény*.)

Kerepec 1232/1347: *Cripech*, 1323/1324: *Keriputh*, 1335: *Kerpuchy* (Gömör, Gy. 2: 515); +?1248>1393, 1282/1379: *Kerepech* (Beszterce v., Gy. 1: 519, 537) (vö. FNESz. *Felsőkerepec*).

Szedlec(e) 1303: *Scedleche* (Abaúj, Gy. 1: 144); 1323: *Zedlech*, 1323/1390: *Scedluch* (Abaúj, Gy. 1: 144) (vö. FNESz. *Szedlice*).

Kerecsen(y) 1324: *Kerechun*, 1327: *Kerechen* (Beszterce v., Gy. 1: 542) (vö. FNESz. *Kerecsend*).

Beszter 1328: *Beztur* (Baranya, Gy. 1: 284); 1332–5/Pp. Reg: *Best(er) ~ Bestur* (Abaúj, Gy. 1: 68) (vö. FNESz. *Beszter*).

Demeter 1324>1409, 1330>1409: *Zenthdemeter*, 1330: *Scenthdemetur* (Gömör, Gy. 2: 509); 1311: *Demeterpotoka*, 1345: *Demeturpataka* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 140) (vö. FNESz. *Nagydemeter*).

Rendek 1332–5/Pp. Reg: *Renduc* Scengurge (Baranya, Gy. 1: 386) (vö. FNESz. *Ajkarendek*).

Géder [1280–90]/XIII–XIV: *Geydel*, 1320/1633: *Geidel ~ Gedir*, 1334/1784: *Gedur* (Fejér, Gy. 2: 423) (FNESz. *Géderlak*).

Benedek 1334/1784: *Scenbeneduch* (Fejér, Gy. 2: 440); 1339/1449: *Zent Benedek* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 185) (vö. FNESz. *Dunaszentbenedek*).

lélek 1335: *Zenthlelek ~ Zenthleluk* (Gömör, Gy. 2: 552) (EWUng., TESz. *lélek*).

5.1. A több szótagú szavak utolsó szótagjának palatális illabiális magánhangzója — nyelvtörténeti függően — az *i > ü*, illetőleg az *ē > ö* labializációs tendencia következtében vált labiálissá. A két tendencia közül a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint, úgy tűnik, minden bizonnyal régebbi, korábban kezdődött az *i > ü* labializáció. A hangtörténeti irodalom az *i > ü* labializációt tekinti az egyik legrégebből adathozható hangváltozásnak, s az általam vizsgált adatok is megerősítik ezt. BÁRCZI az *i > ü* labializáció megindulását már az ősmagyar korban lehetségesnek tartja (vö. BÁRCZI 1958: 51). A fenti adatok alapján a XII. század végéről, a XIII. század elejéről származó névalakok közül, amelyeknek mind labiális, mind illabiális változata fennmaradt, az illabiális magánhangzót tartalmazó minden esetben korábbi. Az első labiális alakok nagyobb számú

megjelenése a XIII. század elejére tehető, már az 1210-es évektől kezdve találunk labiális adatokat eredeti oklevelekben is. Egyetlen labiális adat származik korábról, [1125–8]: *Titulensis* (Bács, Gy. 1: 240–1), de az alak latin végződése miatt ennek a megítélése problematikus. Ebből az időszakból és korábról egyébként valamennyi lejegyzett forma illabiális *i*-t tartalmaz, azaz ha egyes jövevényszavak vallomása alapján volt is a magyar nyelvnek az ősmagyar korban olyan nyelvjárása, amelyik ismerte az *ü* fonémát (vö. BÁRCZI 1949: 72–4, 1958: 51), az eddig vizsgált területeken fennmaradt névanyagban ennek egészen korai voltát az ómagyar korban nem tapasztaljuk. Az *i* > *ü* labializációs tendencia az egész XIII. század folyamán érzékelhető: a század végéről is adathatunk még *i*-t tartalmazó alakot, mégis a XIII. század elején és közepén a legnagyobb hatóerejű. Hatása az adatok alapján a XIII. század végére merül ki, az először ekkortól adatható illabiális *i*-t tartalmazó formák már nem labializálódnak, például 1295/1403: *Hedrich* ~ *Heydreh*, 1316: *Heydrih*, 1330: *Hedreh*, 1330/1477: *Hedrich* (Baranya, Gy. 1: 315) településnév minden fennmaradt adata illabiális. A névalak labiális formáját megtaláljuk azonban Győr vármegyében, amely már az *ĕ* > *ö* labializáció hatását tükrözheti: 1317: *Heydreh*, 1330/1356: *Hedruhvar* ~ *Hedruhuara* (Gy. 2: 601).

Az *i* > *ü* labializáció legkorábbi megjelenése az itt vizsgált területeken a fennmaradt oklevelek adatainak tanúsága szerint az ómagyar kori magyar nyelvterület ÉNy-i részére, Győr, Bars és Komárom megyékbe, a nyelvterület D-i részén Bács és Bodrog vármegyébe tehető, a K-i területen Biharból származnak korai labiális alakok. A nyelvterület D-i, középső részén fekvő Csongrád, illetőleg Fejér megyéből is van korai labiális adatunk. Az É-i területek megyéiben, Abaúj, Gömör és Borsod vármegyékben valamivel később, a XIII. század közepétől jelennek meg az első labiális változatok.

5.2. Az *ĕ* > *ö* labializáció kezdete és elterjedése valamivel későbbre tehető, mint az előzőekben vizsgált hangtörténeti változásé. A magyar hangtörténeti irodalom a hangváltozás kezdetét a XIII. századra teszi (BÁRCZI 1958: 60, BENKŐ 1957: 73), az általam feldolgozott névanyag kora is ezt erősíti. A XII. század végéről, a XIII. század elejéről származó alakváltozatok még valamennyien illabiális *e* (*ĕ*)-t tartalmaznak az utolsó szótagban, etimológiájuk alapján a magánhangzó eredetileg *i* ~ *ĕ* lehetett, így minden bizonnyal az illabiálisok az elsődleges alakok. Kései másolatban fennmaradt XIII. század eleji oklevelekből már adathatók labiális formák, az egyetlen korábrinak tűnő adat a hitelesség szempontjából kétes százdi oklevélből való: 1067 k./1267: *Egur* (Borsod, Gy. 1: 736); a XIII. század közepétől eredeti oklevelekben is folyamatosan előfordulnak. A tendencia a labiális adatok száma alapján a legnagyobb hatóerejét minden bizonnyal a XIII. század végére érte el, ebben az időben szinte csak labiális változatokat találunk az oklevelekben. A labiális alakok száma azonban a XIV.

század elején némileg csökken, s ezek a század húszas-harmincas éveitől kezdve jelennek meg újra.

Az *ě* > *ö* labializáció legkorábbi adatai a nyelvterület D-i részén fekvő Bács, valamint Csongrád vármegyéből, illetőleg az É-i területen levő Abauj és Borsod vármegyékből származnak. A K-i részen Biharban találunk korai labiális adatokat. A labiális alakok legkésőbb Esztergom megyében jelennek meg.

6.1. A hangtörténeti elemzés nem lehet teljes anélkül, hogy meg ne vizsgál-nánk azokat a helynévi alakokat, amelyek labializációjára etimológiájuk és grammatikai felépítésük alapján minden bizonnyal lett volna lehetőség, mégis kizárólag illabiális változataik adathatók a korai ómagyar korból. Mivel csak a fennmaradt adatok alapján vonhatjuk le következtetéseinket, természetes magya-rázat lehet, hogy esetleg voltak az adott névalakoknak labiális változataik, csak nem maradtak fenn a forrásokban. Ha azonban egy adott lexémának csak illabiá-lis változatai adathatók az egész vizsgált kor folyamán, akkor valószínűbb, hogy a labializáció elmaradásában más okok is közrejátszhattak. A labializáció elmaradásának lehetséges okaként említhető az etimológia alapján a szó utolsó szótagjában feltehető hosszú magánhangzó (például *tenyér* ~ *teny#r*) — az utolsó szótagi nyílt palatális illabiális magánhangzó —, bár a magánhangzók nyelvál-lásfoka (és a hosszúsága) az íráskép alapján nem, legfeljebb az etimológia segít-ségével határozható meg. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki — ha a név vagy közszó etimológiáját tekintve a változás elvileg lehetséges lett volna — a helynév erő-sen illabiális területről való származását sem.

A csak illabiális változatban fennmaradt helynévi adatok annak a megállapí-tásban is segítséget nyújthatnak, hogy körülbelül mikor kezdődhetett a labiali-záció, illetőleg hogy az adott területen, ahonnan a helynév származik, milyen mér-tékben válhatott általánossá.

Többek között az alábbi adatokban nem jelenik meg a labializáció:

tenyér +1037/[1240 e.]/+1330: *Tener* Ere, 1086/1130–40: *Tenerhere* (Csong-rád, Gy. 1: 898) (vö. EWUng., TESz. *tenyér*).

Keszteg +1075/+1124/+1217: *Caztech* (Bihar, Gy. 1: 633) (vö. FNESz. *Keszteg*).

Fetel 1193: *Feteil* (Fejér, Gy. 2: 385). (Eredete ismeretlen, de későbbi adatai: 1413: *Fethel*, 1419: *Fetel*: uo.)

Kecel 1198 Pp/Reg: *Kecil* (Fejér, Gy. 2: 432) (vö. FNESz. *Kecel*).

Eszter *1198 Pp/Pp. Reg: *Ester* (Bodrog, Gy. 1: 717). (Etimológiája bizony-atalan, vö. PÓCZOS 2001: 96.)

Szeben +1214/1334: *Scebin* Rethe (Bihar, Gy. 1: 643, 666); 1326: *Zeben*, 1332/XVIII.: *Zebeni* (Bihar, Gy. 1: 666) (vö. FNESz. *Nagyszeben*).

Csesztreg 1228>1398, 1231: *Cesztreg*, 1237: *Chestreg* (Fejér, Gy. 2: 390) (vö. FNESz. *Csesztreg*).

Kecsen 1229/1550: *Kechen* (Békés, Gy. 1: 509). (Eredete bizonytalan, de vö. FNESz. *Kecsed*, illetve lásd még PÓCZOS 2001: 147–8, valamint BENKŐ 2003: 185–6, az *-n* képzőről mondottakat.)

Feledecs +1231/1545: *Feledechtew* (Győr, Gy. 2: 580, 625). (Eredete bizonytalan, de vö. ÁKSz. 126, 127.)

Kegyek 1236: *Kuegeg* (Gy. 1: 570, 628), 1256/1284//1572: *Kegek* (Bihar, Gy. 1: 570, 675) (vö. FNESz. *Kegyek*).

Ecseg 1248/1326, 1329/1447: *Echeg*, 1332–5/Pp. Reg: *Echegh* (Borsod, Gy. 1: 771); 1326: *Echegtov* (Békés, Gy. 1: 503) (vö. FNESz. *Ecseg*).

Terpec 1256: *Terpech* (Abaúj, Gy. 1: 124) (vö. FNESz. *Terpesz*).

Cserig 1268: *Cherig* (Esztergom, Gy. 2: 207); 1326: *Chereg* (Baranya, Gy. 1: 294) (vö. FNESz. *Csurog*).

Besztrec [1272]/1272: *Beztrech* (Árva, Gy. 1: 197) (vö. FNESz. *Besztrec*).

Hecsen 1275: *Hetchen*, 1293: *Hecchen* (Bars, Gy. 1: 447) (vö. FNESz. *Hecse*, TÓTH V. 2001: 201, illetve lásd még PÓCZOS 2001: 147–8, valamint BENKŐ 2003: 185–6, az *-n* képzőről mondottakat).

fészek 1298/1390: *Hollofezek* (Borsod, Gy. 1: 785) (vö. EWUng., TESz. *fészek*).

Szelecs 1318, 1329: *Zelech* (Doboka, Gy. 2: 45, 71); 1318, 1329: *Zelechpataka* (Doboka, Gy. 2: 44, 71); 1318: *Zeleth*, 1318/1379: *Zelech* (Doboka, Gy. 2: 61) (FNESz. *Háromszlécs*).

Az alábbi névalakok a vizsgált területről az egész korszak folyamán illabiális formában adathatók, a labializáció valószínűleg a helynévi lexémák utolsó szótagjában levő hosszú magánhangzó miatt maradhatott el:

Hetény +1015//1403/Pp. Reg, +1158//1403/Pp. Reg: *Heten*, 1212/[1340–9]: *Hetin* ~ *Heten*, [1292–7]: *Hetyn*, 1332–5/Pp. Reg: *Heten* ~ *Hetin* (Baranya, Gy. 1: 316); 1223, 1245/1380, 1267, 1287, 1306/1307, 1318: *Heten*, 1258, 1272, 1305: *Hetyn*, 1264, 1345: *Hethen*, 1280: *Hetin*, 1305: *Hethyn* (Kolozs, Gy. 3: 421); 1270/1272>1393: *Heytin* (Beszterce v., Gy. 1: 541); 1289/1291: *Heten* (Baranya, Gy. 1: 316); 1296/1474/1475: *Hethen* (Abaúj, Gy. 1: 88) (vö. FNESz. *Hosszúhetény*, TÓTH V. 2001: 70).

Csetény 1238/1398/1401: *Cheten* (Fejér, Gy. 2: 356) (vö. FNESz. *Csetény*).

Edelény [+1077–95]//1403: *Edelenfoka*, [+1077–95]//XV.: *Hedelenfoka* (Baranya, Gy. 1: 371); 1299/1406: *Edelin*, [1307–8], 1332: *Edelen*, 1334: *Edelyn* (Borsod, Gy. 1: 772) (vö. FNESz. *Edelény*).

Szelepcsény [1165 k.], 1247: *Selepchen*, 1209 Pp.: *Celepsten*, 1229: *Scelepchen*, 1234/1364, 1257>1355, 1311: *Zelepchen* (Bars, Gy. 1: 475–6) (vö. FNESz. *Szelepcsény*).

Berény 1193: *Biren*, 1266, 1281: *Beren*, 1325: *Beyryn* (Esztergom, Gy. 2: 228); 1237, 1302>1419, 1323>1419: *Beren*, *1276/1641: *Berin* (Fejér, Gy. 2: 349); 1274: *Beren* (Fejér, Gy. 2: 350); 1297: *Beren* (Gömör, Gy. 2: 487);

1302>1419, 1326/1327>1383: *Louazberen* (Fejér, Gy. 2: 350); 1347: *Beren* (Békés, Gy. 1: 504) (vö. FNESz. *Berény*).

Kelecsény 1209 Pp.: *Cheleceen*, 1327: *Kelechen* (Bars, Gy. 1: 450); 1275, 1310, 1327: *Kelechen* (Bars, Gy. 1: 450); 1273>1425: *Kerenchen*, 1294: *Kerechen*, 1299: *Kelechen* (Abaúj, Gy. 1: 109) (vö. FNESz. *Felsőkelecsény*).

Szelezsény +1209/XVII: *Zelesen*, 1275: *Zezezen*, 1323: *Selesen* (Bars, Gy. 1: 476) (vö. FNESz. *Alsószelezsény*).

Wezekény +1209/XVII, 1292, 1330: *Wezeken*, *1228: *Wezekuin*, 1265: *Vezeken*, 1284: *Vezequen*, 1295: *Vezechen*, 1301, 1327: *Wezekyn*, 1306, 1325: *Vezekin*, 1330: *Wezekyn* (Bars, Gy. 1: 485); 1240: *Wezekyn*, 1280, 1300: *Wezekyn*, 1269, 1320: *Wezeken*, 1273/1356: *Wezekin*, 1327: *Wezeken* (Bars, Gy. 1: 485–6); *1327, *1337: *Wezeken*, 1339: *Wezekyn* (Bars, Gy. 1: 486) (vö. FNESz. *Veszékény*, de lásd még BENKŐ 2003: 105 is).

Geréc +1228/1383/1407: *Gerech*, [1263]: *Grech* (Baranya, Gy. 1: 307); 1296: *Grech* ~ *Guerech*, 1316: *Gherech*, 1330: *Gerac*, 1330/1477: *Gerech* (Baranya, Gy. 1: 307); 1325/1336, 1334: *Gerech* (Bács, Gy. 1: 221); 1330/1477: *Gerech* (Baranya, Gy. 1: 247, 307) (vö. FNESz. *Grécipuszta*).

Nemcsény 1258>1382, 1327: *Nempchen*, 1258>1384: *Nempchim*, 1284: *Nimchin*, 1301: *Nemchyn*, 1302: *Nenpchen* ~ *Nempchyn*, 1309/1325//XV, 1331: *Nemchen*, 1327: *Nempchan* (Bars, Gy. 1: 463) (vö. FNESz. *Nemcsény*).

Étény 1266: *Etyn*, 1276 Pp.: *Ethen* (Csongrád, Gy. 1: 895); 1338: *Ethen* (Bodrog, Gy. 1: 717) (vö. PÓCZOS 2001: 96, illetve esetleg 147–8, valamint BENKŐ 2003: 185–6, az *-n* képzőről mondottakat).

Petyén 1290/1293: *Pechen*, 1294: *Peygen*, 1297/1519: *Petthen*, 1315: *Peghen*, 1337: *Petthyen* (Esztergom, Gy. 2: 275); +1271/[XIV–XV.]: *Pechen*, *1300: *Pethen* (Abaúj, Gy. 1: 129) (vö. FNESz. *Alsópetény*, *Pettyén*, illetve TÓTH V. 2001: 116 is).

Néhány névalakban nem tehető fel a hosszú magánhangzó, mégis csak illabiális változataik adatolhatók:

Kenez(s)ic +1075/+1124/+1217: *Knesech*, 1209 Pp.: *Chenesis*, 1314, [1330]: *Kenesich*, 1323: *Kenezich* (Bars, Gy. 1: 452) (vö. FNESz. *Zsitvakenéz*).

Beleg +1075/+1124/+1217: *Bilegi*, 1156, 1245: *Beleg*, 1209 Pp.: *Beillec*, *1284/1304, 1331: *Byleg*, 1299, 1332: *Byleg* (Bars, Gy. 1: 434–5) (vö. FNESz. *Beleg*).

Beszen 1181: *Becen* (Baranya, Gy. 1: 284); 1266/1267: *Bezen* ~ *Bezim*, 1338: *Olbescen* (Baranya, Gy. 1: 284). (GYÖRFFY szerint személynévi eredetű, vö. 1181: villa que vocatur *Becen*, ... ad sepulchrum uxoris *Becen*: Gy. 1: 284, illetve lásd még ÁKSz. 52 is.)

Gyermen [1184–8]: *Germin*, +1214/1334: *Ge(r)men*, [1272]/1290, [1287], 1307, 1328: *Germen*, 1322: *Gyermen* (Esztergom, Gy. 2: 291) (vö. FNESz. *Gyermely*).

Légen 1266: *Legen*, 1276 Pp.: *Leguen* (Csongrád, Gy. 1: 897); 1302>1419: *Leguenthw* (Fejér, Gy. 2: 393); 1329: *Legenfark* (Doboka, Gy. 2: 71) (vö. FNESz. *Légen*).

Belenik 1274>1340: *Belenygh*, 1299: *Belenik*, 1337: *Belyneg* ~ *Belynyg* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 133). (GYÖRFFY szerint személynévi eredetű, vö. Gy. 2: 133, de lásd még ÁKSz. 46 is.)

6.2. A csak illabiális változatban adatható névalakok többsége igen korai, főként a XII. század végéről, a XIII. század elejéről való. Az utolsó szótagi magánhangzók illabiális volta arra utalhat, hogy a labializáció ebben az időszakban, ha a fentebb bemutatott adatok alapján meg is indult, még nem hatott nagymértékben: az illabiális változatok egyértelmű többségben vannak. A labializáció $\ddot{e} > \ddot{o}$ típusa a XIII. század elején még nem jelenik meg számottevően. A XIII. század közepére azonban az illabiális alakok megfogyatkoznak, a labiálisok kerülnek számbeli fölénybe. A XIV. századból néhány kivétellel már csak olyan adatok maradtak fenn, amelyek az egész korszakból csak illabiális változatban adathatók. A labializáció egyik kiindulópontjának tekinthető Bars megyében több olyan adatot is találunk, amelyek kizárólag illabiális formában jelennek meg, elképzelhető tehát, hogy ezek a lexémák az utolsó szótagban hosszú magánhangzót tartalmaznak.

A csak illabiális változatban adatható helynévi lexémák a XIII. század közepe után többek között a nyelvterület középső–nyugati részén elhelyezkedő Esztergom megyében fordulnak elő, illetőleg több adatunk van az É-i részről Abaúj, Borsod és — a XIV. században — a K-en fekvő Doboka vármegyéből, de több más megyéből is származik egy-két helynévi forma.

7.1. Az ómagyar korban a több szótagú szavak utolsó szótagjában bekövetkező labializáció e hangtörténeti változás egyik legkorábbi, leghamarabb meginduló esetének tekinthető. A fentiekben elemzett, az ómagyar kori magyar nyelvterület különböző részeiről, összesen húsz vármegyéből származó adatok alapján is igazolódott a hangtörténeti irodalom ismert eredménye, mely szerint az $i > \ddot{u}$ labializáció kezdete korábbra tehető, mint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációé. Az itt megvizsgált adatállomány alapján az $i > \ddot{u}$ labializáció a XIII. század elején indulhatott, míg az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció nagyobb mértékű megjelenése csak a XIII. század második felétől tapasztalható. A labializációra hajlamos \ddot{e} fonémák számát az i -ből nyíltabbá válással keletkezettek is szaporíthatták. A fenti elemzések alapján az $i > \ddot{u}$ labializációs tendencia a XIII. század elején–közepén, annak nyíltabbá válással folytatódó esete, az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció pedig a XIII. század második felében és végén lehetett a legnagyobb hatóerejű. Mindez összhangban van a helynévi szórványok eddig elvégzett hangtörténeti elemzéseivel. Az $i > \ddot{u}$ labializációs tendencia hatásának eredményeképpen a XIII. század közepére a több szótagú szavak utolsó szótagjában levő szinte valamennyi illabiális i labializáló-

dott, hatásának csökkenése, úgy tűnik, a XIII. század végétől tapasztalható, de ennek pontosabb meghatározásához további adatokra van szükség. A csak illabiális formában fennmaradt helynévi lexémák labializációját egyebek mellett az utolsó szótagi hosszú magánhangzó akadályozhatta. Ha azonban a magánhangzó rövid volt, akkor annak alsó nyelvéllásfoka is nehezíthette a labializáció bekövetkezését.

Előző tanulmányomban csak azokat a több szótagú lexémákat vizsgáltam meg az adatállományban, amelyek nagyobb számban és lehetőleg több megyéből is adathozhatóak, s a labializáció állapotát és terjedését összevettem a képzőt tartalmazó formák labializációs változásaival. Két képző (az *-s*, illetve a *-k*) előtti tővégi magánhangzó labializációját vizsgáltam. Annak az elemzésnek az eredménye alapján a képző előtti tővégi magánhangzó labializációja valamivel korábbi, mint a több szótagú szavak utolsó szótagjában bekövetkező labializációs változás. Az itt elvégzett vizsgálatok, mivel minden olyan fennmaradt több szótagú lexémára kiterjedtek, amelyekben a labializáció lehetséges volt vagy meg is történt, teljesebb képet adhatnak az ómagyar kori labializáció állapotáról. Ennek az áttekintésnek a tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy a legkorábbi, szöveg felől induló *i > ü* labializáció kezdete nem későbbi, mint a képző előtti tővégi magánhangzók labializációja, hanem azzal körülbelül egy időben indulhatott; a nyelv, úgy tűnik, e tekintetben nem tesz különbséget a szótövek utolsó szótagi magánhangzója, illetőleg a képző előtti tővégi magánhangzó között.

7.2. A labializációs tendencia kiindulópontjának meghatározása és az adatok területi szempontú elemzése során az eddigi hangtörténeti vizsgálatok eredményei részben igazolódtak, részben némileg módosultak. A legkorabbról fennmaradt labializációt tükröző adatok a most elvégzett vizsgálat szerint is az ómagyar kori magyar nyelvterület ÉNy-i részén fekvő Győr, Komárom és Bars vármegyéből, illetőleg a D-i területen Bács és Bodrog megyéből származnak. Az eddigi elemzések szerint a középső területekről, Fejér és Esztergom megyéből jórészt illabiális változatok adathozhatóak. A mostani eredmények alapján azonban úgy tűnik, hogy Fejérben is jelen volt a labiális tendencia, ugyanígy a DK-ről vele szomszédos Csongrád vármegyében is. A K-i részen Bihar vármegyéből származik több labiális adat, s továbbra is illabiális területnek tűnik Doboka vármegye. Az erdélyi Fehér vármegye területén jelentkező korai labializációra a fenti vizsgálatok nem szolgáltak újabb adatokkal. Abaúj vármegyét inkább illabiális területnek tarthatjuk a fenti adatok fényében is.

7.3. A fennmaradt labiális változatok helyesírás-történeti elemzése kapcsán megjegyezhetjük, hogy a labializáció típusának meghatározása sokszor éppen azért nehézkes, mert az oklevelek lejegyzői területtől és időtől függetlenül az egész vizsgált korszak folyamán *u*-val jelölik a palatális labiális magánhangzókat. Kivételt ez alól a sajátosság alól alig találunk: 1341: *Verespetrvrligety* (Ba-

ranya, Gy. 1: 317), illetőleg 1275: *Symog* (Esztergom, Gy. 2: 309; GYÖRFFY szerint ez a *Symeg* alak elírása folytán került be több oklevélbe, i. m. 310), de hozzá kell tenni, hogy az *o* ugyanakkor az *ö* fonémának a korban ritka jelölési változata (vö. KNIEZSA 1952: 52). A XV. századi másolatokban az utolsó szótagi palatális labiális jelölése gyakran *w*: 1247/1465: *Zewrwwg* (Csanád, Gy. 1: 873); [1249]>1425: *Bwrgwn* (Fejér, Gy. 2: 350) (vö. KNIEZSA 1952: 60). Az *u*-val jelölt palatális labiális olvasata, a folyamatosan ható nyíltabbá válás miatt is, az időben előrehaladva egyre nagyobb valószínűséggel *ö*, de ezt teljes bizonyossággal igazolni még azokban az esetekben sem tudjuk, ahol a korábbi illabialis változatokban csak *e* jelöléssel találkozunk. Ha az *u*-val középső nyelvéllátás *ö*-t jelöltek — a korábban vizsgált *teluk(e)* formákhoz hasonlóan³ —, az *ö* ekkor már használt jeleit is alkalmazhatták volna, erre azonban alig vagy egyáltalán nem találunk példát. Ugyanakkor BENKŐ szerint az *u* ugyanúgy jelölhette az *ö* fonémát is, hiszen az *ö* (többek között) az *ü*-ből alakult, másfelől az *u*-nak is lehetett középső nyelvéllátású, veláris *o* hangértéke (1980: 93). A hangsúlytalan szótagi labiális magánhangzók egyöntetű jelölése kapcsán felvethető a tudatosan alkalmazott helyesírási norma szerepe is (ehhez lásd BENKŐ 2003: 159–60).

A szóvég felől induló ómagyar kori labializáció valamennyi fennmaradt, megfelelő helynévi szórványon végzett vizsgálata sok tekintetben támogatja és megerősíti az eddigi, a labializáció körében végzett kutatásokat. A fenti eredmények elsősorban a labializáció kezdetének pontosabb meghatározásában lehetnek segítségünkre, s kiegészítik, néha árnyalják eddigi ismereteinket e fontos hangtörténeti változás elterjedésének területi jellemzőiről. Az időbeli és térbeli szempontok szerinti, komplex módszerű hangtörténeti és a szórványok írásmódja alapján végzett helyesírás-történeti elemzések révén a szaporodó eredmények figyelembevételével, az adatok további feldolgozásával, más típusú hangtörténeti változások vizsgálatával egyre biztosabb képet alkothatunk a korai ómagyar kor nyelvéllátapotáról és nyelvi változásairól az oklevelekben fennmaradt írásos nyelvéllátékek alapján.

Irodalom

- ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.
BÁRCZI GÉZA (1947/1980), Régi magyar nyelvjárások. In: BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp., 1980. 298–348.
BÁRCZI GÉZA (1949), A labializáció történetéhez: *MNy.* 45: 72–4.
BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.

³ “A *telek(e)* lexéma labializációs változásai az ómagyar korban” című tanulmányom megjelenés alatt áll.

- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- DUDÁS GYÖRGYI (2002), A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban: *MNyj.* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI (2003), Az ómagyar kori *i > ü* labializációról: *MNyj.* 41: 117–28.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1997.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1915–1917, 1917–1920), Az ö-zés története: *NyK.* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1957), Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokok nyelvjárástörténeti szempontból: *MNy.* 53: 87–97.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.

Tóth Valéria

Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben

1. A nyelvi rendszer közismerten legmozgékonyabb, legváltozékonyabb részrendszere a szókincs. Ez részben a külső, idegen hatásokkal szembeni kisebb ellenállással (vö. BÁRCZI 1958: 3), részben pedig a rendszer nyitottabb jellegével (vö. BENKŐ 1988: 88) magyarázható. A szókincsnek mint nyelvi részrendszernek a változásra való erős hajlamától bizonyos értelemben függetlenül a rendszer elemei, azaz az egyes lexémák ugyancsak változékonyak — feltétlenül változékonyabbak, mint más részrendszerek tagjai —, ám a különböző szócsoportok, szóelemek változásérzékenysége korántsem egyforma. A tulajdonneveket a nyelvtörténetírás hagyományosan a szókincs kevésbé változékony, állandóbb rétegébe sorolja, megállapítva róluk, hogy “Nyelvtörténeti fejlődésük, hangtani, alaktani változásuk ugyan általában lassúbb ütemű a közszavakénál, de lényegében ugyanazon törvények szerint megy végbe” (BENKŐ 1967: 375). A tulajdonneveken belül a helyneveket — lévén az még a személyneveknél is lassabban változó elemcsoport — a szakemberek többnyire a szókincs leginkább konzervatív, leginkább archaikus rétegének tekintik (lásd mindehhez még HOFFMANN 1996: 113–4).

A helynevek archaikus voltára nemcsak általánosságban, hanem egy-egy hangtani vagy (főképpen) lexikai jelenség kapcsán is találunk utalásokat. BALOGH LAJOS az archaikus *ĕ*-zű hangalakú településneveket tekintette át Zala megyéből (1989). VÖRÖS OTTÓ néhány nyelvjárási lexémának (például a *bőrc* ’hosszanti dombél’ vagy a *mál* ’déli domboldal’ földrajzi köznévnék) mint régiségnek az előfordulását vizsgálta Vas megye földrajzi neveiben (1982). Ugyancsak a lexikális vonatkozásait emelte ki a helynévi archaizmusoknak HORVÁTH ANDREA a *ravasz* lexéma szóföldrajzi elterjedését kutatva (1987). Hangtani és lexikai archaizmusokat egyaránt említett BENKŐ LORÁND egy előadásában (1965): a csak helynevekben fennmaradt régi kihalt közszavak (például a *kerek* ~ *kerék* ’erdő’) vagy éppen régi jelentések (például a *nyír* helynevekbeli ’mocsár, ingovány’ jelentése) egyaránt előkerülnek ebben a munkában. A szerző ezeken túlmenően az archaikus hangtani forma fennmaradásának lehetséges okait is igyekszik írásában megvilágítani.

A helynevek archaikusságának a gondolata — mivel ezzel ellenkező véleményről nem tudok — úgy vélem, általánosan elfogadott tételnek tekinthető a magyar névtani-nyelvtörténeti szakirodalomban. Ám az is megállapítható, hogy

ez a tétel leginkább a kutatók intuícióján, illetve bizonyos névismeretén alapul. Igazolására, vagyis az archaikus vonások konkrét megnyilvánulásainak a bemutatására tudomásom szerint senki sem vállalkozott. A következőkben — ettől az ösztönzéstől is hajtva — arra teszek kísérletet, hogy a magyar helynevekben megmutatkozó nyelvi archaizmusokat s velük szorosan összetartozó jelenségeként a neologizmusokat lehetőség szerint rendszerbe foglalva feltárjam.

A helynevekben fellelhető archaikus vonások lexikai, alaktani, illetőleg hangtani természetűek egyaránt lehetnek. Minthogy mindegyik jelenség más-más elvek, eljárások alapján fedhető fel és ítéhető meg, ebben az írásomban közülük csupán az egyiket, a hangtani jelenségeket tekintem át alaposabban. Arra azonban, hogy a helynevek archaikus lexikai és alaktani jellemzőinek a feltárása során milyen nyelvi sajátosságokra érdemes figyelemmel lenni, álljon itt néhány példa és az általuk megjelenített néhány lehetséges vizsgálati szempont.

A helynevekben megmutatkozó nyelvi régiségek között kétségtelenül a *l e - x i k a i* értelemben vett archaizmusok a legszembetűnőbbek. “Vannak olyan magyar közszavak [...], melyeknek egykori meglétére kizárólag csak földrajzi nevekből tudunk következtetni, mert nyelvünkben való kipusztulásuk, elavulásuk oly korai időkben ment végbe, hogy a közszavakat bővebben közlő nyelvemlékek időszakát már nem érték meg, a névanyagban azonban mint relictumok gyakran máig megmaradtak.” (BENKŐ 1965: 72). A lexikai archaizmusok áttekintése elsősorban tehát a mára már kihalt, ám a helynevek által megőrzött szavak számbavételét, visszaszorulásának a nyomon követését és nyelvi jellemzőinek a bemutatását célozza. Vannak ezek között a nyelvi elemek között földrajzi köznevek (*aszó, gyűr, jó, ügy*), különféle foglalkozásnevek (*gajdos, horó, igríc*), népnevek (*korontár*), a gyepűvédelem szavai (*gyepű, korhány, lövér*) stb. A lexikai archaizmusok vizsgálata kapcsán szemlét kell tartanunk továbbá azon lexémák körében is, amelyek a helynevekben speciális, kihalt jelentésükben bukkanak fel (mint a ’templom’ jelentésű *egyház*, a ’falú’ jelentésű *sok*, az ’erdő’ jelentésű *kerek*, az ’átjáró a gyepűn’ jelentésű *kapu*, a ’rejtekhely’ jelentésű *rejtekek*, a ’róka’ jelentésű *ravasz* stb.). Számos közszavunk régebben lefolyt jelentésváltozásának a megrajzolásához is a helynevek segítenek hozzá bennünket. Ezek a valamely vonatkozásban archaikusnak számító lexémák mind-mind külön tárgyalást igényelnek, és a bemutatásuk során a hangalakai, a jelentésbeli változásukat éppúgy érinteni kell, mint azoknak a szemantikai mezőknek az összefüggésrendszerét, hálózatát, amelybe az egyes szavak beletartoznak.

A nevekben megőrzött elavult szavakhoz képest kevésbé látványosan tárulnak elénk a helynevekben az *a l a k t a n i* természetű archaizmusok. Közöttük viszonylagos gyakoriságuk miatt különös figyelmet érdemelnek a *-hida, -kuta* típusú birtokos személyjeles formák (például *Andráshida, Bánhida, Mórighida, Sopronkőhida; Gyulakuta, Orkuta, Vajdakuta* stb.), melyek településnévként ismeretesek. Az utótagok toldalékolása eltér a mai nyelvi formától, hiszen a *híd*

és a *kút* ma *hídja*, *kútja* formában veszi fel a birtokos személyjelet. Figyelmet kell továbbá szentelnünk egyes régi, a közszavak alkotásában is szerepet játszó képzésmódok helynevekbeli megőrződésére (például *Öttevény*, *Eresztvény*), illetőleg egyes, ma már a helynévképzésben szerepet nem játszó, azaz produktivitásukat veszített, ám a nevekben felbukkanó képzőkre (mint amilyen például a speciálisan csakis a helynevek alkotásában részt vevő, valamivel való ellátottságot kifejező *-gy* képző; vö. például *Kórógy*, *Halmágy*).

Az általam átvizsgált névanyag alapján úgy tűnik, a helynevekben legnagyobb arányban — s ugyanakkor leginkább elrejtve — *h a n g t a n i* természetű archaizmusokra bukkanhatunk. A magyar hangtörténeti szakirodalom közismert tétele, hogy a közszavak körében működő hangváltozási folyamatok a helyneveket sem hagyják érintetlenül. Ezzel a megállapítással általában egyet is érthetünk, ám nem árt hangsúlyozni, hogy olykor egy-egy helynév hangtete ellenáll a változásoknak, s archaizmusként őriz egy korábbi hangállapotot.¹ Ez az élő nyelvi anyagban is tapasztalható kettősség különösen szembetűnő a történeti adatokban: a helynevek még akkor is őrzik a *körtvély* vagy a *fizes* hangalakot, amikor az ugyanazon területre lokalizált nyelvemlékek folyó szövegben már *körte*, *körtvé*, *körtvéj*, illetőleg *fűz* hangalakban mutatják az említett szavakat (lásd BENKŐ, i. h.). Máskor azonban e jelenségnek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a helynév hangtete nagyon is fogékonynak mutatkozik egy-egy változás iránt, s a lexéma köznyelvi formájához (illetve presztízsváltozatához) képest újítást képviselő hangalakot visz tovább tulajdonnévként.

2. A helynevekben megmutatkozó archaikus, illetőleg neologikus hangtani jegyek konkrét bemutatása előtt szükségesnek látom e két terminusnak, azaz magának az archaizmusnak és a neologizmusnak mint jelenségnek a definiálását, elsősorban azért, mert a kérdést érintő szakemberek — kimondva, de leginkább kimondatlanul — többféle, közös nevezőre aligha hozható jelenséget értenek e fogalmak alatt.

Az *a r c h a i z m u s* fogalmát a nyelvészetben alapvetően kétféle értelemben használják: nyelvtörténeti, a nyelvi változásokkal kapcsolatos kategóriaként egyrészt, illetőleg egyfajta stiláris jelenségként, nyelvhasználati értékfogalomként másrészt. Nyelvtörténeti alapon szemlélve nyelvi archaizmuson egy adott nyelvi jelenség alakváltozatai közül a történetileg régebbi variánst, azaz egy megelőző állapot maradványát szokás érteni (lásd ehhez például BENKŐ 1988: 65). Meglétét a helynevek körében olyan jelenségek példázhatják, mint a *Csik-szereda* (1558: *Csik Szereda*), *Nyárádszereda* (1567: *Zereda*) településnevek:

¹ Erre BENKŐ LORÁND is utalt: "A tulajdonneveknek és a közszavaknak az alapvetően azonos törvények szerint való hangfejlődése természetesen nem mond ellent annak a ténynek, hogy a földrajzi tulajdonnevekben megőrződött közszavak általában archaikusabb hangtani arculatúak, mint az ugyanazon a területen élő, velük azonos közszavak." (1965: 73).

bennük ugyanis a *szerda* napnév — a *Szerdahely*-féle nevekkel: például *Szerdahely* (1334: *Zeredahel*), *Alsószerdahely* (1283: *Zeredahel*), *Drávaszerdahely* (1177/1500: *Zeredahel*), *Felsőszerdahely* (1263: *Zerdahel*), *Nyitraszerdahely* (1278: *Zeredahel*) stb. ellentétben — archaikus, a két nyílt szótagos tendencia működését megelőző *szereda* hangalakjában szerepel (a közszó szláv eredetű; vö. óe. szl. *srěda*).²

Nemcsak fejlődéstörténeti, rendszertani szempontból, hanem a névhasználók oldaláról, az ő attitűdjük figyelembevételével is meg lehet azonban közelíteni a problémakört. A névhasználók ugyanis “régies”-nek tekintenek minden olyan jelenséget, amely a mai köznyelvi használattól, az általuk ismert sztenderdtől eltérést mutat.³ Azaz: a *Parlag* ugyan történetileg elsődleges a *Pallag* (1323: *Parlag*), *Kóspallag* (1590: *Kósparlak*), *Rózsapallag* (1270/1409: *Parlag*) ~ *Parrag* alakokhoz képest, mégis ez utóbbiak minősülnek a névhasználók nézőpontjából régiesnek, mivel a sztenderd nyelvi *parlag*-tól különböznek. Ez a felfogás lényegében összhangban áll az ÉKsz.² archaizmus-meghatározásával is: a szótár ugyanis ’elavult vagy régies szó, kifejezés, alak, szerkezet’ jelentésben definiálja a fogalmat. Hasonlóképpen, azaz a jelenséget stiláris szempontból értékelve nyilatkozik az archaizmusról a NyKk. is. A helynevek archaikusságának általánosításban megfogalmazott (ám kifejtetlenül és definiálatlanul maradt) tétele mögött — benyomásaim alapján ítélve — ez utóbbi felfogás húzódnak meg valójában. Az ilyesfajta értelmezés lehetőségét nem utasítva ugyan el, a nyelvi-nyelvtörténeti vizsgálatokban magam termékenyebbnek a nyelvtörténeti értelemben alkalmazott archaizmus fogalmat tartom, s ilyen tartalommal kívánom a továbbiakban használni. Ebből pedig természetesen adódik az is, hogy a fentebb említett *Pallag* ~ *Parrag* változatokat — lévén nyelvtörténeti szempontból újítások — a *Parlag* formához képest *n e o l o g i z m u s o k n a k* tekintem.

A nyelvtörténeti értelemben vett archaizmust és neologizmust a szakirodalomban — látszólag ellentmondva történeti fogalom voltuknak — többnyire a szinkroniában szokás értelmezni, mégpedig a következőképpen. A szinkroniában az egymás mellett élő, lényegében azonos funkciójú elemek szinkrón variációknak minősülnek, ám a szinkrón variációk egymáshoz való kronológiai viszonyát (azaz azt, hogy közülük melyik az archaizmus, illetőleg melyik a neologizmus) természetesen csakis a történeti változások fényében lehet megállapítani. A szinkrón variációknak a sémája ebből a szempontból kétféle lehet: a) az egyik esetben a szinkroniában egyidejűleg létező variánsok egyike az előzmény, a má-

² A mai *Szerdahely* elnevezések a régiségben — amint ez az adatsorból is kiténik — ugyan csak *szereda* előtaggal álltak, a korai ómagyar korban a neologizmusnak számító *szerda* hangalak csupán néhány (nyugati és északi nyelvterületről való) helynév adatai között bukkan fel.

³ Arra, hogy bizonyos nyelvi jelenségek mai szemszögből archaizmusnak látszanak, pedig valójában neologizmusok, BENKŐ LORÁND is utalt a “Halotti beszéd” egyes szavai (többek között például az *urduŋg*, a *bulchaĐĐa* vagy az *angelcut*) kapcsán (1988: 73–4).

sika a következmény, azaz közöttük A – B viszony tehető fel, ahol az archaizmus és a neologizmus tehát szinkrón oppozícióban állnak egymással; b) máskor a két egymás mellett élő variáns egy kihalt előzményre megy vissza, azaz [C] – A ~ B viszonyt tehetünk fel, ahol A és B egyenrangú következmények, de a szinkroniában egymáshoz képest nem neologizmusok (sőt más viszonyításban sem), mivel nincs mellettük archaizmus (lásd ezekhez BENKŐ 1988: 65–6). A két jelenséget egy-egy példával szemléltetve: a) ha a szinkroniában egymás mellett él a *besenyő* és a *besnyő* variáns, akkor az előbbi — lévén a hangváltozás előtti fázis képviselője — az archaizmus, az utóbbi pedig — mivel benne a változás, a két nyílt szótagos tendencia működése megmutatkozik — a neologizmus; b) másrészt pedig a szinkroniában egyidejűleg létező *magyar* és *megyer* — minthogy azok egy kiveszett vegyes hangrendű (**modzseri*-féle) szóalaknak kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel létrejött egyenes folytatásai — szinkrón variációk ugyan, de nem neologizmusok, mivel az előzményük, a vegyes hangrendű forma kihalt.

Ehhez a gondolatsorhoz több megjegyzés is kívánkozik. Egyrészt ismét hangsúlyozom, hogy az archaizmust és a neologizmust történeti fogalomként értelmezem, tehát valamely nyelvi változás során a változási előzmény és következmény kapcsolataként. Úgy vélem, az előzmény–következmény, azaz az archaizmus–neologizmus viszony megítélésekor azt a szinkrón állapotot kell alapul vennünk, amelyben az adott oppozíció létrejött, illetve amelyben maga a változás zajlott, hiszen “mindennemű nyelvi változás, minden előzmény–következmény viszony egy időben, legalábbis a változás lezajlásának a kronológiai határain belül variációkkal jár együtt: az előzmény és a következmény s z i n k r ó n s z e m b e n á l l á s á t , e g y ü t t é l é s é t f e l t é t e l e z i . Az új tehát egy bizonyos ideig minden szinkrón állapotban csak a régi változata, nem teljes felváltója.” (BENKŐ 1988: 64). Mindebből azonban az is következik, hogy a történetiségben megragadható minden előzmény–következmény kapcsolatot mégsem tekinthetünk archaizmus–neologizmus megfelelésnek, hanem csak azokat, amelyek egyidőben léteznek. Ha nem így értelmeznénk e jelenséget, akkor olyan tágra nyitnánk a fogalom tartalmát, hogy bármely változáson átment jelenséget (például minden hangváltozás révén módosult szóalakot) neologizmusnak kellene értelmeznünk, s egy így felfogott fogalomnak nemigen lenne haszna a nyelvészeti vizsgálatokban.

Más oldalról is vet fel azonban gondokat az előzmény–következmény viszony értelmezése, mivel ez nyilvánvalóan csakis azonos nyelvi rendszerben ítéltető meg. A nyelvi rendszer fogalmát azonban ilyen értelemben sem könnyű meghatározni. A korábban bemutatott *Szereda* ~ *Szerda* névmegfelelések — mint láttuk — területi különbséget mutatnak: az erdélyi *Szereda*-k azonban természetesen nem előzményei a dunántúli és a felvidéki *Szerda*-knak, hiszen az eltérő alakok éppen azt mutatják, hogy a magyar nyelvterület különböző részein

egymástól függetlenül alakultak e névformák: az eredeti *Szereda* hangalakok egyes helyeken megőrződtek, máshol viszont nyelvi változáson mentek át. A magyar nyelv egésze szempontjából értékelve a változást, annak lefolyását az alábbiak szerint formalizálhatjuk: $A - A \sim B$.

Ilyen szélesebb horizonton szemlélve tehát a két egy időben előforduló alak mégiscsak a régebbi és az újabb változat viszonyát mutatja fel, noha az egyik közvetlenül nem vezethető le a másikból. A viszonyítás alapja ilyen esetben csakis egy általános nyelvtörténeti séma lehet, amelyet az itt vizsgált hangtani jelenségek terén az alábbiak szerint lehet felállítani. Bármely név vagy lexéma megítélésében első lépésként fel kell vázolnunk a lexéma hangtörténeti fejlődési sorát, azaz annak minden adatolható és adatokkal alá nem támasztható, de a hangtörténeti ismereteink által föltehető hangváltozatát fel kell fűznünk egy olyan fejlődési sorra, amely a legrégebbi hangalakoktól kezdve a napjainkban a köznyelvben és a nyelvjárásokban meglévő alakokra egyaránt tekintettel van. Az így kapott fejlődési sorban aztán már egyértelműen megállapítható, mely alak minősül archaikus és melyik neologikus hangtani jelenségnek. Egy példával megvilágítva: a *szántó* hangfejlődését — a történeti adatait fejlődési sorba rendezve — a következő séma szerint rekonstruálhatjuk:⁴

1002 e.		1109		1240 k.		1354
s©mtaŰ		Zamtov		Scamto		Zantho
szám tm Ű	>	számí	>	számte	>	szántó

Nem kell tehát mást tennünk a helynévi archaizmusok vizsgálata során sem, mint hogy az adott lexéma fejlődési sorával szembesítjük a helynevekben fellelhető hangalakokat, s azon belül határozzuk meg a státusukat, azaz — egyfajta összefoglaló dimenzionális megjelöléssel — a pontos **k r o n o l ó g i a i é r t é k ü k e t**. Egy-egy lexéma vagy helynév kronológiai státusa a nyelv valamely időszakában lényegében háromféle lehet: képviselhet **a r c h a i k u s**, **n e o l o g i k u s** vagy **n e u t r á l i s** értéket. Egy másik példával szemléltetve ezt: a *mogyoró* lexéma a helynevekben *monyoró* ~ *mogyoró* ~ *magyaró* változatokban bukkan fel. Ezeket az alakokat történeti sorba rendezve azt állapíthatjuk meg, hogy a variánsok közül a *monyoró* forma mutatja a legarchaikusabb kronológiai értéket, a *magyaró* a leginkább neologikus, a (jelen szinkroniájában neutrális értékkel bíró) *mogyoró* pedig archaikus a *magyaró*-hoz, de neologikus a *monyoró*-hoz képest. E példa egyben azt is mutatja, hogy — mint már szó volt róla —

⁴ Ez a diakrón változási sor természetesen erősen sematikus, és nem jelenti azt, hogy a szóalak változását ilyen mechanikusan, feltétlenül lineárisan kell elképzelni. Ebben a változási sorban ugyanis "az egyes fokozatok és azoknak egymáshoz való viszonya magától értetődően csak hozzávetőleges érvényességű, csupán a fejlődésvonal érzékeltetése érdekében áll ilyen »szigorú« rendben" (BENKŐ 1988: 43). Természetes ugyanis, hogy egy-egy szó, név esetében egyes fázisok kimaradnak, mivel a fejlődésük olykor átugrik egy-egy hangtörténeti mozzanatot.

az archaizmus és a neologizmus viszonyfogalom, hiszen értelmezése mindig attól függ, hogy milyen viszonyrendszerben mutatkozik meg az adott nyelvi jelenség.

A helynévi archaizmusoknak és neologizmusoknak — azaz a nevek kronológiai értékének — a vizsgálata során tehát a lexémák sztenderd alakját sem hagyjuk figyelmen kívül, hanem azt a történeti fejlődési sorba beágyazottan szemléljük, de természetesen nem úgy, mint a nyelvi változások szükségképpen végső fázisát. Kitétetett szerepet a mai nyelvi formák vizsgálata során úgy kaphat, hogy a vele együtt, változatként előforduló alakok fejlődésbeli helyzetét a sztenderdhez képest célszerű meghatározni. A nevekben felbukkanó alakváltozatokra nem úgy tekintek tehát, hogy ami a helynevekben a sztenderdtől eltérő jelenség, az csakis archaizmus lehet (mint ahogyan ezt a beszélők nyelvtudata gyakran sugallja, és a szakirodalomban is számos értelmezésben jelentkezik), hanem úgy, hogy az efféle másság mögött kétfajta jelenség húzódhat meg: az ilyen forma valóban lehet mint maradványjelenség archaikus hangalak, azonban képviselheti ennek éppen az ellenkező pólusát, az újítást is.

3. Az archaizmus–neologizmus problémát az alábbiakban lényegében elvi síkon próbálom megragadni: a konkrét névpéldák elemzése révén ugyanis e jelenségek általános jellemzőit, típusait kívánom elsősorban feltárni. Nyilvánvaló, hogy az archaizmusok és a neologizmusok vizsgálata a magyar nyelvterület különböző részeinek helynévrendszereire vonatkoztatva is igen eredményes és tanulságos lehetne, erre azonban itt nem vállalkozhatom. A vizsgálathoz ezért olyan korpuszt volt célszerű választani, amely egyrészt a magyar helynévkincs egészét jól reprezentálja, másrészt pedig történeti-etimológiai szempontból jól feldolgozott, megbízható forrásanyagot kínál egy ilyen speciális szempontú elemzéshez. Ehhez a legmegfelelőbb és a legkézenfekvőbb vizsgálati anyagot KISS LAJOS “Földrajzi nevek etimológiai szótára” (FNESz.) című munkája szolgáltathatta, amely a mai magyar helynévkincs (azon belül is főképpen a településnév-állomány) meghatározó, legismertebb részét öleli fel. S minthogy az adatokat mindezek okán kizárólagosan e munkából merítettem, a betűhív névadatok közlésekor eltekintek a forrásmegjelöléstől.

A helynevek kronológiai értéke legkönnyebben azokban a nevekben vizsgálható, amelyek közszói lexémákat tartalmaznak. Ezt elsősorban az magyarázza, hogy e nyelvi elemcsoport történetileg többnyire gazdagon adatolható, s e történeti adatok lehetővé teszik a hangfejlődési folyamatok minél pontosabb felvázolását. Archaizmusokkal és neologizmusokkal bármilyen lexémacsoportban találkozhatunk ugyan, mégis vannak olyan szó kategóriák, amelyek — lévén a helyneveket alkotó szókincs jellegzetes elemei — különös gazdagsággal szolgáltatják a hangtani változatok példáit: a növény- és állatnevek, a földrajzi köznevek, a nép- és a foglalkozásnevek vagy az építményeket jelentő szavak említhetők meg főleg ezek sorában. Mellettük azonban tárgyalok olyan helyneveket is, amelyek sze-

mélynévi elemeket tartalmaznak, mégpedig elsősorban olyanokat, amelyeknek személynévként vagy a belőlük alakult helynévként ugyancsak gazdag az adatltsága, s így esetükben szintén jó lehetőség kínálkozott a történeti fejlődésről hiteles felvázolására. Elvileg természetesen nemcsak az itt említett névcsoportokban vizsgálható a helynevek kronológiai értéke, ám más névtípusokban jóval több nehezítő körülménnyel kellene számolni, ezért az alábbiakban — lévén a céloom pusztán a jelenségek illusztrálása, és nem minden, e körbe vonható helynév felvonultatása — az elemzést csupán a fentiekre korlátozom.

Mint ahogy hangtani régiségek és újítások alapszavakban és képzős származékokban egyaránt előfordulnak a helynevekben, szükségesnek látom mindkét morfológiai kategória bemutatását. Az alapszóban felbukkanó jelenségeket az alábbi szisztéma szerint látszik célszerűnek felvázolni: 1) az azonos lexémát tartalmazó helynevek a szó fejlődési sorában a sztenderddel azonos forma mellett ahhoz képest archaikus és neologikus hangalakot egyaránt őriznek; 2) a sztenderd forma egy a történeti sorban régebbi fejlődési fokot képviselő változattal él együtt a helynévkincsben; 3) a sztenderd forma egy történetileg újabb változattal, azaz egy neologikus alakkal alkot szinkrón variációt. Arra is találhatunk példákat, hogy akár archaizmusból, akár neologizmusból egyszerre több is akad egy-egy névcsoportban. A képzős alakokban található archaizmusokat és neologizmusokat az egyes képzők szerint haladva (ám az alapszavak esetében alkalmazott rendhez is valamelyest igazodva) igyekszem bemutatni, a különböző képzők által vonzott hangalaki jellemzők ugyanis részben eltérő természetűek lehetnek. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy az itt bemutatott variációs lehetőségek még tovább bővülnének, ha a jelenleg választottnál nagyobb vagy más természetű névkorpusz segítségével tekinteném át a kérdéskört. Ez a fajta esetlegesség azonban a jelenség lényegét nemigen érinti.

4. A vizsgált névkorpusz alapján úgy tűnik, nem túl gyakori jelenség, de kétségtelenül előfordul az, hogy az egyazon lexémából magyarázható helynevek hangtestében a köznyelvvel megegyező forma mellett archaizmusok és neologizmusok egyaránt megőrződtek. A *mogyoró* növénynévnek — amint erre már fentebb is utaltam — többféle hangalakját is megtaláljuk a helynevekben: az etimológiailag elsődleges *monyoró* formát tükröztető, azaz archaizmusnak tartandó *Monyoród* (1394: *Monorod*), *Monyorókerék* (1221/1240/1774: *Monyorókerék*), *Monyorósd* (1330/1477: *Monyorus*) nevek éppúgy vannak a mai magyar helynévrendszerben, mint a köznyelvi *mogyoró* hangalakot mutató változatok: *Mogyoród* (1235: *Monoroud*), *Mogyorósbánya* (1269/1294: *Munoros*), *Tapoly-mogyorós* (1318: *Monorous*), *Tisza-mogyorós* (1297: *Monoros*), illetőleg a köznyelvinél nyíltabb *magyaró* formát, vagyis lényegében neologizmust mutató *Magyaró* (1228: *Mogorreuu*), *Magyarókeréke* (1437: *Monyorokerek*), *Óri-magyarósd* (1270/1329/1355: *Monorosd*), *Pusztamagyaród* (1214: *Moghorod*),

Sajómagyarós (1235–70/1355: *Monyoros*), *Szászmagyarós* (1391: *Monyoros*) nevek.⁵

A közszavak etimológiájának a tisztázatlansága ugyancsak megnehezítheti vagy adott esetben egyáltalán nem is teszi lehetővé annak a megítélését, hogy a helynevekben fennmaradt többféle alakváltozat közül történeti szempontból melyik tekinthető az archaikus s melyik a neologikus hangállapot őrzőjének. Az ismeretlen eredetű 'gödör, R. barlang' jelentésű *üreg* (vö. TESz.) lexémát őrző helynevek hangalaki eltéréseiről emiatt csak a következőket jegyezhetjük meg. A köznyelvvel azonos *üreg* hangalakot tükrözőtő helynevek mellett: mint amilyen például a szlovákiai *Üreg* (1268: *Iregh*), a szó illabiális *ireg* változatát mutató névalakokkal: például *Iregszemcse* (1387: *Irug*), illetőleg a labiális *ürög* variánsát őrző formákkal: például *Magyarürög* (1253: *Yrug*) vagy *Nagyürögd* (1273/1392/1477: *Ireg*, 1291–4: *Irugd*) egyaránt találkozhatunk. A történeti adatok alapján talán az illabiális *ireg* változatot tarthatjuk elsődlegesnek, s vélhetően az *ürög* forma jelent meg legkésőbb. Az *ireg* > *üreg* ~ *irög* (ennek létezésére lásd a fenti történeti adatokat) > *ürög* diakrón változási sort azonban az etimológia bizonytalanságainak a fényében legalábbis kérdésesnek kell minősítenünk.

5. Az előbbinél jóval gyakoribb, tipikusabb jelenségnek tűnik az, hogy egy adott lexémának a köznyelvi hangalakja mellett egy történetileg régebbi variánsa is fennmaradt néhány helynévben. A sztenderd forma és archaikus előzménye alkot szinkrón variációt például a *bükk*, a *dió*, az *éger*, az *eper*, a *hárs*, a *szeder* és talán a *bodza* növénynevet, a *hölgy* és az *ölyv* állatnevet, a *mocsolya* földrajzi köznevet, az *esztergár* és a *tárnok* foglalkozásnevet, az *akol* építményt jelölő lexémát, illetőleg a *Battyán* és a *Karácsony* személynevet tartalmazó helynevekben. Mindegyik itt szereplő példában — a történeti folyamatot tekintve — a sztenderddel megegyező forma a neologikus hangalak képviselője is egyben.

A *dió* növénynévnek a korai ómagyar korban általános, archaikus *gyió* hangalakját őrzi ma is a Somogy megyei *Gyugy* (1238: *Gyog*), a baranyai *Gyód* (1511: *Gyod*) névforma, illetőleg a romániai *Algyógy* (1291/1320: *Gyog*) és *Felgyógy* (1410: *Felgyogy*) helynevek utótagja. Az utóbbiak közelében fekvő *Diód* régi adatai (1264: *Gyog*) ugyanilyen hangalakra mutatnak, ám ez esetben a közszót érintő hangváltozásokat (a *gy* > *d* depalatalizációt) a helynév hangteste is követte.⁶

⁵ A helynevek hangtestében bekövetkező hangváltozásokat természetesen ugyanúgy tekintem, mint a közszavak hangalaki módosulásait. A hangváltozások helynevekbeli lefolyásáról az érdeklődők részletesen tájékozódhatnak KISS LAJOS "Földrajzi neveink nyelvi fejlődése" (1995) című feldolgozásából, amely éppen az itt is alapként tekintett munkának, a FNESz.-nek a névkincse alapján készült, illetőleg névrendszertani monográfiám megfelelő, hangtörténeti témájú fejezetéből (TÓTH V. 2001: 67–121).

⁶ Meg kell ugyanakkor azt is jegyezni, hogy e nevek a köznapi nyelvtudat számára már elszakadtak a közszoói előzményüktől, archaikus voltak és származásbeli összetartozásuk így csupán a történeti adataikat és az etimológiájukat ismerő nyelvész számára nyilvánvaló.

A *Karácsony* személynévből (vö. 1211: *Karasun*) alakult helynevek részben *n*-es, részben *ny*-es szóvéggel szerepelnek a mai helynévrendszerben. A személynév alapszava, a *karácsony* közszó egy déli szláv, esetleg szlovák R. *kračunъ* átvétele lehet (vö. TESz.), amely szabályos hangváltozások (a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása, *u* > *o* nyíltabbá válás, illetve szóvégi *n* > *ny* palatalizáció) révén nyerte el a mai hangalakját. Helyneveink közül a *karácson* formát képviselők őrzik tehát az archaikus hangalakot: *Karácsonfalva* (1453: *Karachonfalwa*), *Karácsonmező* (1347: *Karachonmezew*), *Karácsond* (1323: *Karachund*), *Nyárádkarácson* (1444: *Karachonfalwa*), s velük szemben a *Mikékarácsonyfa* (1549: *Karachonfalwa*), *Tiszkakarácsonyfalva* (1385: *Karachonfalva*) és a *Nagykarácsony* (1537: *Karachonzallas*) elnevezések tartalmazzák a neologikus, s egyúttal a köznyelvivel megegyező formát. A török eredetű *ölyv* madárnév helyneveinkben *ölyv* ~ *ölv* hangalakban egyaránt felbukkan: *Ölyvös* (1567: *Ewlwes*), *Nagyölyves* (1321: *Wlues*); *Ölved* (1463: *Elwed*), *Kisölved* (1293: *Vlued*). A közszó etimológiája (vö. tör. **iläg* > ősmagyar *iläŰ*; TESz.) az *l*-es változat elsődlegességét valószínűsíti, így a névpárok között az *Ölved*, *Kisölved* helynevek őrzik az archaikus hangalakot. Ugyanilyen megfelelést láthatunk a szláv eredetű *mocsolya* 'pocsolya; len- vagy kenderáztató' földrajzi köznév esetében is. A szó eredeti hangalakja valószínűleg a *mocsola* lehetett (vö. szl. *močilo*: TESz.), amelyet a *Macsola* (1327: *Machala*), az *Alsómocsolád* (1294: *Mocholay*) és a *Felsőmocsolád* (1229: *Muchula*) helynevek tartottak fenn. A *Mocsolya* (1363: *Machola*), *Erdőmocsolya* (1338: *Machala*), *Mocsolyás* (1221/1550: *Mochulas*) stb. nevek az újabb, szintén az *l* > *ly* palatalizációt követően létrejött hangalakot tartalmazzák.

Az *esztergár* ~ *esztergályos* szócsaládjának alapja a R. *esztergár* 'esztergályos' foglalkozásnév, ami egy szláv R. **strugarъ* szó átvételeként, s a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával magyarázható. A későbbi alakváltozatok *l*, illetve *ly* hangja elhasonulás, majd palatalizáció eredménye (vö. TESz.). A helynévi előfordulásai a legkorábbi időkben kizárólag az *r*-es változatot mutatják, utóbb *ly*-es formákkal is találkozunk. A mai névrendszerben az archaikus alakot őrző *Nagyesztergár* (1270: *Wzturgar*) mellett a sztenderddel megegyező neologikus változat is felbukkan: *Alsóesztergály* (1243/1412: *Vzturgar*), *Esztergályhorvát* (1273: *Vzturgar*). A *hárs* fanév eredeti *h^{ms}* ~ *hás* alakja: *Némethásos* (1369: *Hassaas*), az ebből másodlagosan hangzóközi geminációval létrejött *hás-s(os)* forma: *Hásság* (1263: *Hassach*), *Hásságy* (1058 u./1300//1403: *Hashag*), illetőleg a *háss* elhasonulásának eredményeként magyarázható mai köznyelvi *hárs* hangalak: *Somogyhárságy* (1346: *Hassagh*) egyaránt fellelhető helyneveinkben. A *Zalahárságy* (1328: *Hassaagh*) névalakban a *h* inkább csak helyesírási archaizmus lehet, a nevet ugyanis a mai névhasználók *Háságy* formában ejtik (vö. ZMFN. 67).

Az *eper* növénynév régiségben általános *eperj* alakváltozatának *j* hangeleme etimologikus elem (a szó végén bekövetkező *-rk* > *-rŰ* > *-rj* hangváltozás⁷ eredménye), amely előbb mássalhangzós toldalékok előtt, majd az alapszóban magában is kiesett (vö. TESz.). Az *Eperjes* (1233: *Epuryes*), *Eperjeske* (1438: *Eperjes*), *Pozsonyeperjes* (1539: *Eperyes*) településnevekben azonban megmaradt az elsődleges forma, és emellett számos *Eperjes*-sel találkozhatunk a mai helynévgyűjteményekben is; vö. például: *Epërjes* hegy, barlang a Veszprém megyei Olaszfalu határában (VeMFN. IV, 119). S hogy ez a hangalak stabilan őrződik is a helynevekben, jól mutatja az a jelenség, hogy a mai köznyelvi *epres* változattal kizárólag az olyan újabb keletkezésű névalakokban találkozhatunk, mint a 19. század második fele óta adatolható *Epreskert* (1865: *Epreskert*) Tolna megyében, illetőleg a mai helynévtárakból ilyen alakokra ugyancsak szép számmal hozhatunk helyneveket: vö. például *Eprës-hegy* Veszprém határában (VeMFN. IV, 284). Itt kell kitérnünk a *szeder* szóból alakult helynevekre is, noha e lexéma *szederj* hangalakja feltehetően éppen az *eper* analógiás hatásának köszönheti (másodlagos) létrejöttét. Biztosan azonban nem állíthatjuk mindezt, lévén a *szeder* szócsaládja ismeretlen eredetű. A *Szederjes* (1270: *Scederyes*), *Bégaszederjes* (1371–2: *Zederies*) helynevek archaikus volta a *Szedres* (1839: *Szedres*) névalakkal szemben csakis abban az esetben tehető tehát fel, ha a lexéma *szederj* hangalakja őrzi az elsődleges formát. Abban az esetben viszont (s talán ez a valószínűbb), ha a szó *j* hangeleme másodlagos, az említett helynévi alakok neologizmust képviselnek.⁸

A *hölgy* lexéma a régi 'hermelin' jelentésében bukkan fel a helynevekben, amint ez például egy a Bakonyban lévő várróm *Hölgykő* (1310: *Heulgku*, 1321: *Heugku*) megnevezésében látható. Az állatnév eredeti hangalakja azonban minden bizonnyal *hőgy* lehetett (vö. TESz.), így a *hőgyész*-ek 'királyi hermelinvadászok' lakhelyeként ismert *Hőgyész* (1277: *Holges*), *Kemeneshőgyész* (1275 k.: *Helgez*) településnevek hangtani archaizmusokat őriznek. Érdeemes utalni ugyanakkor az említett helynevek régiségben általános hangalakjára: *hölgyész* ~ *hölgyész* hangzású adataik az *l* inetimologikus betoldódása nyomán létrejött másodlagos formára, azaz neologizmusra mutatnak a régiségben. Esetükben ugyanakkor az újítás maradt alul, s a két forma küzdelméből az archaikus került ki győztesen, jutott általánosan érvényre.

⁷ Az itt elmondottakat ugyan lényegében nem érinti, de jegyezzük meg: e változási folyamatban az *-rŰ* hangkapcsolat helyett az *-ré* feltételezését talán több érv (analóg hangváltozás) támogatja. A hangkapcsolat alakulásában persze többágú fejlődés is elképzelhető: az *-rk* > *-rg* > *-rŰ* > *-rj* hasonulási sor mellett az *-rk* > *rč* > *-ré* > *-rj* változás is bekövetkezhetett.

⁸ A *j* hang másodlagos bekerülése a növénynevekbe (különösen a fanevekbe) nem ritka a régiségben: *nyírjes*, *nyárjas*, *fűzjes* alakokra több ízben is ráakadhatunk az adatok között a korai ómagyar kor időszakában (például 1320: *Fizieschergeteg*, 1240 k.: *Naryhag*, 1603: *nyárjas*). Ezekben a lexémákban a *j* felbukkanása azonban általában időleges módosulást hozott, fennmaradt viszont máig például a *Nyírjes* (1325/347: *Nyres*) hegynévben.

A 'királyi ingóság őrzője, a begyűjtött termények gondozója, a pénzügyek kezelője' jelentésű *tárnok* foglalkozásnév eredeti hangalakja kétséget kizáróan *tavarnok* lehetett (vö. TESz.). A belőle alakult helynevek a régiségben részben ugyanilyen alakúak (lásd például a Pest megyei mai *Tárnok* 1259: *Tavarnuc* adatát), s közülük a Nyitra megyei *Tavarnok* (1235: *Taarnuk*) — bizonyára a vegyes szlovák–magyar lakosságú terület szlovák névhasználói révén — máig megőrizte ezt az archaikus formát.

A m. R. *akol* 'állatteleltető építmény' lexéma szláv eredetű: a magyarba valószínűleg a szln., szb.-hv. *okolъ* kerülhetett át 'karám' jelentésben (vö. TESz.). Zártabb hangalakját hangtani archaizmusként őrzi ma is a romániai *Nagyoklos* településnév (1377: *Aklus*, 1733: *Nagy-Oklos*). Az etimológiailag a *Botond* személynévvel összetartozó *Bottyán* (vö. 1349: *Bothan* szn.) személynévből magyarázható helynevek hangalakilag kétfélék lehetnek: az első szótagjukban zártabb vagy nyíltabb magánhangzót tartalmazók: *Órbottyán* (1388: *Battyán* [modernizált alak]), illetőleg *Battyán* (1332–7: *Bathian*), *Szabadbattyán* (1279/1402: *Bathyan*). Az előbbi történeti szempontból archaizmusnak, az utóbbiak neologizmusnak minősülnek.

A *bükk* fanév etimológiája tisztázatlan ugyan, ám ez a helynevekben megőrződött alakváltozatok időbeli viszonyának a megítélésében semmiféle nehézséget nem okoz. Ez a lexéma ugyanis az egész ómagyar kor folyamán — néhány kétes adatot nem számítva — kizárólagosan *bik* alakban bukkan fel, s ez nyomós érv amellett, hogy az *i*-s hangalakját tartsuk elsődlegesnek. A *bik* alakot őrző *Bikal* (1325: *Bykol*), *Bikszád* (1478: *Bykzad*), *Nemesbikk* (1292: *Byk*) stb. helynevek épp emiatt az archaizmus valószínű esetei között tarthatók számon. A lexémát ma labiális, a köznyelvvél megegyező *bükk* hangalakban tartalmazó helyneveket: például *Bük* (1271: *Byk*), *Bükkösd* (1542: *Bykesd*), *Nemesbük* (1513: *Byk*) a régiségben kivétel nélkül szintén *bik*-ként találjuk meg.⁹

Az *éger* fanév ismeretlen eredetű ugyan, de szókezdő magánhangzója elsődlegesen rövid lehetett (vö. TESz.), s a tő *egër* (~ *egör*) ~ *egrës* (~ *egrös*) változást mutatott, amit az *Eger* (régén *Egör*: 1067 k./1267: *Egur*), *Egres* (1191: *Egres*), *Egregy* (régén *Egrögy*: 1266: *Egrug*) stb. helynevek archaizmusként őríznek. Hosszú magánhangzós alakkal alig találkozunk a helynevekben: a köznyelvvél megegyező *éger* hangalakot mutató *Égerszög* (1321/1323: *Egurzek*) névalak kivételesnek számít.

Vannak olyan helynévcsoportok is, amelyek tagjainak a kronológiai értékét — az előbbieken említett etimológiai nehézségeken túl — egyrészt a hangtörténeti változások összetettsége, másrészt a fejlődési sor felvázolhatóságának a bizonytalansága miatt különösen nehéz meghatározni. Ez főleg akkor mutatko-

⁹ Különbség van továbbá a lexéma névvégi *k* elemének a hosszúságában is: e tekintetben ugyanis csak a rövid változat tűnik az archaikus állapot tükrözőjének.

zik meg, ha a névnek e fejlődési sor több tagjához is kapcsolható formája maradt fenn. A *bodza* növénynév szláv eredetű, s úgy tűnik, a magyarba kétféle szláv hangalakban is átkerülhetett: egyrészt az *-bje* gyűjtőnévképzős **bъzъje* alakban (a TESz. csak ennek az átvételnek a lehetőségét teszi fel), másrészt a képző nélküli **bъzъb* formában. A növénynév korai helynévi előfordulásai ugyanis mindkettőre szolgáltatnak adatokat. E lexéma régi *boz*, *buzja* változatát őrzi a *Fertőboz* (1281: *Bozyas*, 1283: *Buz*) helynév utótagja, a *Buziásfürdő* (1369: *Buzus*) előtagja, így ezek a mai *Bodzás* névalakhoz képest — ami a régiségben szintén *Bozjás*-ként is szerepelt (vö. 1474: *Bozyas*) — archaikus formák. Minthogy a szó fejlődési sora a (*boz* ~) *bozja* kiinduló hangalakból az adatokkal nem támogatható *bozza* hasonlított változaton keresztül az ebből affrikációval magyarázható *bodza* (a kiejtésben: *boddza*), illetve az elhasonulással alakult *borza* változatokig rajzolható meg, a *Magyarborzás* (1315: *Buzias*) nevet az előbb látott *Boz* ~ *Bozjás* névalakulatokhoz viszonyítva a sztenderd *bodzá*-val párhuzamosan alakult neologizmusnak tarthatjuk.

6. Az előbbi szócsoportok tagjai körében találjuk a legtöbb példát arra a jelenségre is, hogy a helynevekben egy-egy lexéma sztenderd formája mint hangtani archaizmus áll szemben az azt túlhaladó neologizmussal. A lexémák alapalakjában tapasztalható hangtani újításokra említhetjük példaként a *moha*, *tövis* növény-, a *bövény*, *varjú* állat-, a *besenyő* nép-, a *tolmács* törzs-, illetőleg a többféle értelmezési lehetőséget fölvető *dobos* lexémából vagy a *hid* földrajzi köznévből származó helyneveket. Többféle neologikus hangalakot tartottak fenn egyidejűleg a *hasadát*, *tarló*, *püspök* lexémából, valamint az *Ábrahám* személynévből való névformák.

A *varjú* állatnév *-s* képzős származékából többféle helynév alakult: a *Varjas* (1332–7: *Worias*) forma a köznyelvi hangalaknak megfelelő változat, a *Vargyas* (az Olt mellékvíze: 1635: *Vargias*, település Romániában: 1332–7: *Voygias*, 1499: *Wargyas*) abból — a népnyelvi *vargyú* formával egyetemben — affrikációval magyarázható neologizmus.

A *tövis* növénynévből származó *Tövis* (1293: *Thyues*) helynév mellett a szó régiségben keletkezett *tüis* hangalakja (vö. TESz. *tövis* és *tüiske*) is felbukkan mint neologizmus egy hegy nevéként a Bakonyban: *Tüses* (1927: *Tüses*). A *v* (Ú) intervokalikus helyzetű kiesése, az összeolvadó magánhangzók megrövidülése azonban a közszó hangtéstében csak átmenetileg eredményezett újítást.

A *besenyő* népnévet a *Besenyő*-féle helynevek sokasága őrzi: *Besenyő* (1432: *Besenuw*), *Besenyőd* (1214/1550: *Besenuw*), *Besenyőtelek* (1347: *Beseneutelek*) stb., ám felbukkan ez a lexéma *Besnyő*-ként is: *Besnyő* (1332: *Besenuw*), *Besnyőpetőfalva* (1254: *Besenuw*). Utóbbi hangalakot a két nyílt szótagos tendencia működése eredményezte, s az említett helynevek máig őrzik ennek a hangtani újításnak a nyomát.

A *moha* növénynevből *-i* képzővel alakult *Mohi* (1295: *Muhy*), illetőleg *Muhi* (1273: *Muhi*) helynevek régi adatai egyaránt *muhi* kiinduló alakra utalnak. És minthogy a közsót a magyar nyelvnek átadó régi déli szláv nyelvbéli forma ugyancsak felső nyelvállású rövid vokálisra mutat (vö. *mъchъ*: TESz.), az ezt megőrző *Muhi* változatot tekinthetjük archaikusnak, a nyíltabb magánhangzós *Mohi* formát pedig neologizmusnak. A hatodik besenyő törzs neve a magyarba a törökből vélhetően *td'lmač*, illetve esetleg *tulmač* alakban kerülhetett át (vö. TESz.), LIGETI emellett a *tolmač* hangalakban való átvételt is felteszi (honfoglalás utáni kun jövevényelemnek tekintve a lexémát; vö. 1986: 260–1). Az e népcsoport emlékét fenntartó helyneveink jórészt *tolmács* hangalakúak: *Tolmács* (1274: *Tulmach*), *Garamtolmács* (1075/+1124/+1217: *Talmach*), *Kistolmács* (1235: *Tolmac*). Az ennél nyíltabb magánhangzós *talmács* formát is megtaláljuk azonban a *Nagytolmács* (1265: *Tolmach*) településnévben. Történeti szempontból ez az alak tehát neologizmusnak minősül, fiatalabb lévén az előbbi változatnál. Többféle etimológiai előzményre is visszamehetnek a *Dobos*-féle helyneveink. A korábban általános vélekedésnek számító foglalkozásnévi (*dobos* 'dobolást végző személy; hírvívő') eredeztetést FEHÉRTÓI KATALIN cáfolta meggyőzően (1992), s helyette más magyarázatokat ajánlott. A legvalószínűbb, hogy egy a magyar nyelvbe közsóként átkerült *dob* 'tölgy' szóval hozhatók a *Dobos* névalakulatok kapcsolatba (s ily módon a fanévből *-s* képzővel alakult helyneveink népes táborába illeszkednek be). Fölvethető továbbá a személynévi származtatás lehetősége is: a régiségből ugyanis számos — valószínűleg szintén különböző eredetű — *Dubus*, *Dobos*, *Dobus* személynév adatolható (e magyarázatokhoz részletesen lásd FEHÉRTÓI 1992). A vélhetően elsődleges *dobos* hangalakot fenntartó helynevek: például *Felsődobos* (1193: *dobos*), *Nagydobos* (1219/1550: *Dubos*), *Pusztadobos* (1296: *Warosdobos*) mellett a nyíltabb magánhangzóval álló *Dabas* (1264/1466: *dobos*) névforma történeti szempontból tehát minden bizonnyal neologizmus lehet.

Az ótörök eredetű *bövény* állatnévből magyarázható *Belényes* (1291–4: *Bene-nus*) helynévben az illabiális elsőszótagi magánhangzó másodlagosan kialakult nyelvjárási vonás lehet, lévén a szó elsődlegesen — a lehetséges átadó nyelvi formákat tekintetbe véve — labiális elsőszótagi magánhangzót tartalmazó (vö. bask. *bülen*; TESz., illetve ugyanitt mély hangrendű, de minden esetben labiális magánhangzóval álló törökségi formák is). Az ugyanebből az etimológiai előzményből való *Bényes* (1349: *Belenus*) hangalakja méginkább eltávolodott az alapszavától.

Nagyon sajátosan alakult a helynevekbéli hangalakja a *hid* lexémának. Az alán eredetű jövevényelem föltehetőleg hosszú magánhangzós (*čld ~ *č#d) alakban került át a magyarba (TESz.). A mai köznyelvi formával megegyező hangalakját találjuk például a *Hídalmás* (1332–7: *Hydalmás*), a *Szamosborhíd* (1399: *Borhyda*) és a *Székelyhíd* (1278/1317//1401: *Zekwlhyd*) helynevekben. Rövid

magánhangzóval szerepel ugyanakkor a szabályos *hidas* képzős formát tartalmazó helyneveken túl a *Megyehid* (1217/1412: *Megehid*), az *Óhid* (1483: *Ohyd*), illetőleg — mintegy sajátos strukturális egységet alkotva — valamennyi *Hidvég* elő- és utótagot tartalmazó településnévben: *Hidvégardó* (1428: *Hydwegardow*); *Baranyahidvég* (1347: *Hydvyg*, 1903: *Baranyahidvég*), *Ipolyhidvég* (1252/1270: *Hydweg*, 1907: *Ipolyhidvég*), *Krasznahidvég* (1351: *Hydveg*, 1913: *Krasznahidvég*), *Rábahidvég* (1265: *Hydweg*, 1635: *Rabahidvegh*), *Sajóhidvég* (1261: *Hyd-uege*, 1493: *Sayohydwegh*), *Szabadhidvég* (1344: *Hydwegh*, 1922: *Szabadhidvég*).¹⁰ Minthogy területileg nagyon szétszórtnan fordulnak elő ezek a sajátos névalakulatok, nem annyira nyelvjárási sajátosságot gyaníthatunk az *i-s* formájuk mögött (noha erre néhány példában, mint a vasi *Megyehid* és a zalai *Óhid*, szintén gondolhatunk), hanem sokkal inkább a hivatalos helységnévadás következetes gyakorlatát: erre mutatnak a XX. század eleji helységnévtárak adatai is. Mindenesetre a megrövidült magánhangzót tartalmazó alakok a köznyelvi *hid* helyén feltétlenül neologikus vonásnak tekinthetők.

Nemegyszer arra is láthatunk példát a helynevekben, hogy egy adott lexémának a köznyelvi formához képest neologizmusnak számító hangalaki variánsaiból több is létezik. Ez utóbbiak lehetnek párhuzamos alakulásúak (azaz egyenrangú következmények, neologizmusok), de lehet közöttük archaizmus–neologizmus viszony is. A *hasad* ige régi *-át* képzős származéka a *hasadát* 'hasadék' földrajzi köznévi helynevekben bukkan fel: *Hasadát* (1278: *Hasadad*, 1456: *Hosdath*).¹¹ A korai ómagyar korban (a két nyílt szótagos tendencia működésének igen produktív időszakában) a szó második nyílt szótagbeli magánhangzójának a kiesése *hasdát* hangalakot eredményezett, amelyet a fenti helynév későbbi adata is jelez, és amelynek nyomát a *Hosdát* (1333: *Hasdath*), *Szamoshesdát* (+1236/1500 k.: *Hosdath*) helynevek ma is őrzik. Az előbbiben az elsőszótagi magánhangzó zártabb az elsődlegeshez képest, az utóbbiban pedig elhasonulás magyarázza a vegyes hangrendű forma létrejöttét. Eszerint a *hosdát* és a *hesdát* párhuzamos alakulású, egyenrangú neologizmusok, amelyek egy — az eredeti *hasadát*-hoz képest ugyancsak újítást (neologizmust) képviselő — *hasdát* hangalakból jöttek létre egy-egy hangtörténeti változás eredményeképpen.

A már említett *parlag* lexémához hasonlatos hangtani jelenséget tapasztalhatunk a török eredetű *tarló* 'szántóföld; learatott gabonaföld' földrajzi köznévi esetében is: a helynevekben ugyanis ennek hasonlóságot *tarró* és *talló* alakjait

¹⁰ E nevek hasonló struktúrájának a létrejötté minden bizonnyal a hivatalos helységnévadás tevékenységének lehet az eredménye: az elsődleges *Hidvég* helyneveket — a homonímiájukat megszüntetendő — többnyire víznévi (*Ipoly-*, *Kraszna-*, *Rába-*) előtaggal látták el a névrendező, talán a már korábban, a 15. században is meglévő *Sajóhidvég* modelljét felhasználva.

¹¹ A képzésmódjához lásd még a 'szakadék' jelentésű *szakadát* lexémát: *Oltszakadát*, *Mezőszakadát*.

párhuzamos neologizmusokként egyaránt fellelhetjük: *Tarrós* (1475: *Tarros*), illetve *Rostalló* (1682: *Ros tallo* < *rozstarló*).¹²

A *püspök* lexémát tartalmazó *Biharpüspöki* (1273/1392/1477: *Pyspuky*), *Sajópüspöki* (1263: *Pyspuky*) stb. nevek mellett a névbelseji összerántódás vagy az egyszerejtés más hangtani arculatot: *Piski* (1276: *Pyspuki*, 1342–82: *Pysky*), *Drávapiski* (1177/1500 k.: *Pyspeky*, 1472: *Pyzky*), *Püski* (1397/1629: *Piski*) névalakokat eredményezett. A történeti adatok egyértelműen jelzik, hogy a hangtörténeti változás föltehetőleg a *pispöki* (~ *pispēki*) > *piski* > *püski* sorral írható le. A sztenderd *püspöki* alakhoz képest mind az illabiális elsőszótagi magánhangzót mutató *piski*, mind az ugyanitt labiális magánhangzóval álló *püski* neologizmus, ám az utóbbi kettő bizonyára nem párhuzamos alakulású, hanem közöttük is archaizmus > neologizmus viszony áll fenn, s ebben a *püski* változat képviselheti az újabb hangalakot. Sajátos továbbá, hogy a *Püspöki* elsőszótagi *ü* hangeleméhez képest a *Piski* forma *i*-je ugyanakkor az elsődleges hangalakot őrző archaizmus. Megtörténhet tehát, hogy amennyiben egy lexémában több hangtörténeti változás figyelhető meg (mint itt a labializáció és a két nyílt szótagos tendencia), az egyik szempontjából a szóalak neologizmusnak, a másik szempontjából pedig archaizmusnak számít. Az archaizmus és neologizmus minősítést tehát mindig egy kiválasztott szempont szerint kell alkalmazni.

Az *Ábrahám* személynévből (vö. 1138/1329: *Abram*) alakult *Ábrahám* (1266: *Scent Abraam*), *Ábrahámfalva* (1427: *Abranfalua*), *Szentábrahám* (1332–7: *Sancto Abraam*) névformával szemben *Ábránfalva* (1496: *Abranffalwa*), illetőleg *Ábrány* (1320: *Abran*), *Bükkábrány* (1221/1550: *Abram*), *Nyírábrány* (1279/1325: *Abraam*) névalakokkal is találkozunk a mai magyar helynévrendszerben. Az utóbbi hangalakok létrejöttét a *h* (č) intervokális helyzetű kiesése, a két egymás mellé kerülő magánhangzó összeolvadása, illetőleg a szóvégi *m*-nek *n* ~ *ny*-nyé alakulása (analógiás változás, majd palatalizáció útján) eredményezte. Ezek az újítások a helynévhez kiindulásul szolgáló személynév *Ábrahám* alakját alapul véve neologizmusoknak minősülnek, egymáshoz való viszonyuk pedig az itt jelzett fejlődési sor alapján ítélni lehet. Tanulságos ugyanakkor a mai *Ábrahám*-féle helynevek hangalaki fejlődése: régi adataik között szép számmal találunk az előbb említett hangtani folyamatok eredményeként előállt, különböző hangfejlődési stádiumot képviselő alakokat (*ÁbrTMm*, *Ábrám*, *Ábrán*). E nevek mai hangalakja ugyanakkor egyértelműen mutatja, hogy ezek a változások egy

¹² Látszólag ugyanilyen megoszlást mutatnak a szintén török eredetű *sarló* (vö. ótör. *šarld'ŭ ~ *šarla'ŭ) lexémát tartalmazó helynevek is: *Magyarsarlós* (1109: *Serlous*); illetőleg *Nagysalló* (1156: *surlou*), *Garamsalló* (1280: *Sorlou*), ahol a hasonulással létrejött *salló*-t szintén neologizmusnak kell tartanunk. A variációk lehetséges harmadik tagja, a *Sarród* településnév (1313: *Sorud*) ugyanakkor bizonytalan etimológiai előzményekre vezethető vissza, így az előbbi helynevek sorába nemigen illeszthető be. Ilyen okok miatt a *sarló* > *salló* a korábban tárgyalt kéttagú oppozíciót mutató lexémák közé sorolandó.

lehetséges fejlődési irányt jelentenek ugyan, a későbbi névhasználat azonban a személynév sztenderd alakjához tért vissza. Ezt a módosulást mindazonáltal a hivatalos névadás is befolyásolhatta (ehhez lásd MEZŐ 1999 is).

7. A képzős formákban az archaikus hangtani jellemzők, illetőleg a neologizmusok kétféle módon jelentkeznek. Az alapszóban bekövetkező változások eltávolíthatták ugyan az adott lexémát az etimológiai előzményétől, nemegyszer azonban az eredeti forma a belőle alakult képzős származékban (megőrzött régiségként, archaizmusként) felsejlik. Több ízben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy egy-egy lexéma hangtete éppen valamely képző hozzákapcsolása révén változik meg olyan módon, hogy elszakítja azt az alapszó köznyelvi alakjától, azaz neologizmus jön létre.

A *lapu* növénynév szláv eredetű (vö. összl. *lopuchъ*), s a magyarba átkerült hangalakja minden bizonnyal *lopuh* ~ *lapuh* lehetett, azaz a szó tartalmazott egy *h* (č) hangelemet, amit a helynévi előfordulásai, pontosabban azok korai történeti adatai jeleznek is: 1332: *Lapuhtw*, 1345: *Lapuhus*, *Lapuchus* stb. A mai magyar helynévrendszerben ez a közszó többnyire *lapu* alakban bukkan fel mind alapalakjában: *Lapupatak* (1521: *Lapwpathak*), mind képzős változataiban: *Alsó-lapugy* (1439: *Lapugh*), illetőleg a TESz. által idevont *Karancslapujtó* (1332: *Lapuhtw*) névformában. Az eredeti *h*-s hangalakot őrzi azonban (archaizmusként) egy *-s* melléknévképzős származék: a Zempléni-hegységben egy hegyoldal *Lapuhas* elnevezése (1678: *Lapukas*, 1784: *Lapu has*). Az *-s* képző előtti pozícióban ugyanakkor neologizmusként nyíltabb tövégi magánhangzóra is bukkanhatunk: *Lapos* (1345: *Lapuhus*). A *lapu* növénynévből a fentebb látott *-s*, *-gy* képzők mellett — ha helyes a név idesorolása — a *-d* képző is létrehozott helynevet: *Magyarlapád* (1030–8/XV.: *Lapath*, 1177/1202–3/1337: *Lapad*). Ez a helynév hangtanilag több szempontból is elüt az előbb említett formáktól: a képző előtt nemcsak hogy alsó nyelvvállású magánhangzó szerepel benne, hanem annak hosszúsága is sajátos különállást mutat. A növénynévi alapszóhoz járuló *-d* képző előtt az *á* hangnak ugyanakkor olyan mérvű a dominanciája (mint azt alább látni fogjuk), hogy ez az analógiás hatás lehetőségét is felveti. Amennyiben a *Magyarlapád* helynév összetartozik a *lapu* növénynévvel, a *-lapád* utótagja hangtanilag ugyancsak neologizmusnak minősül.

7.1. Azokban a helynevekben, amelyekben az adott lexéma *-s* képzős formában szerepel, elsősorban a képző előtti tövéghangzó minőségében, ritkábban a többelseji magánhangzóban figyelhetjük meg az archaikus vagy kevésbé jellemző módon a neologikus vonást. Kisebb számuk okán itt az utóbbiakkal kezdem a bemutatást.

A tövégen álló magánhangzó zártsági fokában mutatkozik eltérés a régi 'gyepűkapu, gyepűtorlasz' jelentésű *kapu* lexémát tartalmazó *-s* képzős nevekben: az etimológiailag feltehetően elsődleges és a mai köznyelvi formával is megegyező

zártabb *kapus* hangalakot tartalmaznak a *Kiskapus* (+1263/1324/1580: *Kapws*), *Magyarkapus* (1282: *Kopus*), *Magyarkiskapus* (1483: *Magyerkyskapus*), *Mezőkapus* (1318: *Kopus Superior*), *Nagykapus* (1283: *Copus*) helynevek, a nyíltabb, újabb *kapos* formát láthatjuk viszont a *Kapos* víznévben (1009/+1205–35/1404: *Kopus*) és a *Nagykapos* (+1214/1334/1342: *Kopus*, 1566: *Nayg Kapos*) településnévben. Több helynévben találkozhatunk azzal a jelenséggel is, hogy *-s* képző előtti pozícióban a szóvégi hosszú magánhangzó szabálytalanul megrövidül. A *ráró* 'keresensólyom' vagy a *mogyoró* ~ *magyaró* etimológiailag elsődleges és ma is általános hosszú magánhangzójával szemben a *Rárosműlyad* (1321: *Raros*, 1327: *Rarous*) név előtagja, illetőleg a *Magyarosd* (1470: *Monyorosd*) neologikus hangtani jelleget tükröz. Sajátos kettősséget mutatnak ebből a szempontból a *berkenye* növénynév *-s* képzős helynévi származékát őrző helynevek is. Az *a*-ra, *e*-re végződő szavaink (például *fa*, *alma*, *kecske*, *körte*) szóvégi magánhangzója elsődlegesen hosszú volt — akár alapnyelvi, akár jövevénytől —, amely utóbb szabad szóvégen megrövidült (*fá* > *f^m* > *fa*, *^mlmá* > *^mlm^m* > *alma*, *kecské* > *kecskē*, *körtvély* > *körtē* > *körtē*), *-s* képző előtt azonban máig megőrződött a hosszú vokális (*fás*, *almás*, *kecskés*, *körtés*). A *berkenye* *-s* képzős származéka, a *berkenyés* helyneveinkben is megtalálható: például egy határrész nevéként Komárom megyében (1864: *Berkenyés*). A romániai *Berkenyes* (1332–5: *Bereknes*) településnév *-s* képző előtti rövid magánhangzója így sajátos (esetleg más *-s* képzős növénynévi helynevek: *Egres*, *Szederjes* stb. analógias hatására keletkezett) neologizmus.

Az *-s* képző előtti tövégi magánhangzó különbsége eredményezett névhasadást¹³ az *ölyv* madárnévből alakult *Nagyölyves* (1321: *Wlues*), illetve az *Ölyvös* (1567: *Ewlwes*) helynevek között is. Minthogy a magyarba föltehetően *iläü* alakban került be, etimológiailag elsődlegesnek, s így megőrzött régiségnek az illabiális második szótagbeli magánhangzót gyaníthatjuk.

Az *-s* képzős lexémát tartalmazó nevekben nem csupán a képző előtti hang hordozhat archaikus vonást. A *Telekes* (1255/1371: *Telcus*) ~ *Telkesd* (1308/1585: *Thelukusd*), valamint az *Egeres* (1299/1300: *Egeres*) ~ *Egres* (1191: *Egres*) névpárok közül az előbbieket egy korábbi hangtani állapotot, a két nyílt szótagos tendencia működését megelőző hangalakot őriznek archaizmusként. A különböző alakváltozatok általában hosszabb időn keresztül való ingadozását jól szemlélteti, hogy a ma az archaikus hangalakot fenntartó *Telekes* 13. századi adata *Telkes*, a neologikus formát képviselő mai *Telkesd* a 14. sz. legelején még *Telekes* hangalakban fordul elő. Az *Egeres* ~ *Egres* különlegességét pedig az adja, hogy noha az *Egres*-hez képest az *Egeres* valóban archaizmus, az alapjukul szolgáló *éger* fanév *-s* képzős származékának a köznyelvi formája ugyanakkor

¹³ A terminushoz lásd KISS LAJOS 1995: 25, illetve részletesebben: 1994.

égeres. A három ma élő hangalaki variáns (a sztenderd közsói *égeres*, illetőleg a helynévi használatú *egeres*, *egres*) közül tehát az *égeres* képviseli az archaikus hangalakot. A belőle nyúlással magyarázható *égeres*, illetőleg a két nyílt szótagos tendencia eredményeként létrejött *egres* egyaránt neologizmus.

A *hód* állatnévből az *-s* képzővel alakult helynevek között a *hódos* forma: *Kishódos* (1316: *Hudus*), *Krassóhódos* (1332–7: *Hudus*), *Nagyhódos* (1316: *Hudus*), *Temeshódos* (+1256: *Hudus*) és a rövid magánhangzós *hodos* alakváltozat is gyakorta felbukkan: *Hodosfalva* (1496: *Hodos*), *Jákóhodos* (1291–4: *Hudus*), *Káptalanhodos* (1326: *Hudus*), *Nemeshodos* (1245: *Hodus*), *Székelyhodos* (1332–7: *Hudus*) stb. Minthogy etimológiai szempontból ez utóbbi tekinthető elsődlegesnek (a hosszú magánhangzó hangsúly okozta nyúlás eredménye), a *hodos* alakot tartalmazó helyneveket archaikusoknak minősíthetjük. A rövid magánhangzós forma egyébiránt csakis képzett alakokban jön elő a helynevekben; lásd még az előbbieken túl: *Hodász* (1286/1511: *Hudaz*).

7.2. Az *-i* képzős helynevekben megmutatkozó hangtani archaizmusok és neologizmusok létrejöttét az áttekintett helynevek körében minden esetben a két nyílt szótagos tendencia működése befolyásolta, s az előbbire a *telek* földrajzi köznévből, az utóbbira pedig a *német* népnévből, illetőleg a *Péter* személynévből az *-i* képzővel alakult helynevek példáját említhetjük.

A *telek* földrajzi köznév + *-i* helynévképző struktúrájú nevekben, névrészekben — az *-s* képző kapcsán tárgyalt *telekes* ~ *telkes* szópárhoz hasonlóan — *Telki* (1211: *Theluky*) ~ *Telki* (1198: *Telequi*), *Mezőtelki* (1291–4: *Teluky*) megoszlással találkozhatunk, s archaikusnak itt is a hosszabb változatot tarthatjuk.

A *német* népnév *-i* képzős származékaként magyarázható *Németi*-féle nevek: például *Németi* (1240/1244/1325: *Nemti*), *Hernádnémeti* (1325: *Harnadnympti*), *Sajónémeti* (1230/1285: *Nemty*), *Szatmárnémeti* (1270–2/1308: *Nymty*) stb. mellett ezzel azonos lexikális-morfológiai felépítésű, ám hangtanilag tőle elkülönült *Nemti* (1331/1374: *Némethy*) változatra is akadhatunk. Az utóbbival azonos hangszerkezetű *Lenti* (1237: *Nempty*) további hangfejlődés, elhasonulás eredménye. Mindkét utóbbi nevet (a köznyelvi formán hangtanilag “túllépett”) neologizmusnak minősíthetjük: a két nyílt szótagos tendencia (amely olyan nagy hatású volt a korai ómagyar korban, hogy — mint a fenti névadatok is mutatják — átmenetileg szinte valamennyi *-németi* nevünk hangtestét módosította), a *német* népnév köznévi használatú, hasonló felépítésű toldalékos alakjaiban (például *németé*) nem eredményezett változást, illetőleg — ha átmenetileg esetleg be is következett ilyen módosulás, bár erre utaló adatot nem ismerek — végleges hangalakot semmiképpen sem teremtett.

A *Péter* személynévből *-i* képzővel alakult helynevek ugyancsak kétféle hangalakban láthatók: a *Péteri* (1264 k.: *Petwry*, 1361: *Petry*) mellett jóval általánosabbnak látszik a két nyílt szótagos tendencia eredményeként létrejött *Petri* forma: *Hernádpetri* (1295/1346/1401: *Petry*), *Lövőpetri* (1212: *Petri*), *Mezőpetri*

(1316: *Mezeupetri*), *Sajópetri* (1317: *Petri*) stb. Neologizmusnak azért tekintem az utóbbi formákat, mert a mai köznyelvben a *Péter* személynévnek a hasonló szerkezetű, birtoklást kifejező származékaiban nem tapasztalható a második nyílt szótagbeli magánhangzó elmaradása, s egyúttal az elsőszótagi megrövidülése: a *Péteré* mellett **Petré* forma nem létezik. A *Petri* ily módon csakis egy korábbi hangfejlődési folyamat, azaz egy hangtani újítás maradványa lehet — a *Németi* ~ *Nemti* névpárhoz hasonlatosan — a helynevek mai hangalakjában. Nem szabad azonban említés nélkül hagynunk e névcsoport másik közös hangtani jellemzőjét sem: az első szótagi magánhangzó rövid volta ugyancsak azonos típusba tartozónak mutatja őket. A latinból átvett *Petrus* személynév, illetőleg a pontosabban meg nem határozható szláv nyelvből átvett *nemec* népnév (< összsl. *němьць*) eredeti rövid elsőszótagi magánhangzója e nevekben változatlanul megmaradt. Mindkét lexéma *é* hangeleme másodlagos nyúlás eredménye lehet, s ez a hangalak — a lexikális előzményükkel való kapcsolatot fenntartva — az említett *Péter*, *Németi*-féle helynevekben ugyancsak látható. A rövid magánhangzós *Nemti*, *Petri* névformák ilyen értelemben tehát nemcsak neologikusak a CVCVCV szerkezetű változatokhoz képest, hanem rövid vokálisukkal egyben archaikus jegyet is őriznek.

7.3. A *Péter* személynévből származó helynevek átvezetnek bennünket a *-d* képzős formák tárgyalásához. Az *e* személynév *-d* képzős származékaként magyarázható helynevek körében ugyanis szintén hangtani megoszlást figyelhetünk meg: *Péterd*, valamint *Peterd* változatokkal egyaránt találkozhatunk közöttük: *Bakonypéterd* (1357: *Peturd*); illetve *Peterd* (1332–5: *Peterd*), *Botykapeterd* (1324/1344: *Petherd*), *Felsőpeterd* (1470: *Felsewolahpetherd*), *Középpeterd* (1483: *Kezèppeterd*), *Magyarpeterd* (1310: *Peterdy*), *Mezőpeterd* (1291–4: *Peturd*), *Nagypeterd* (1324/1344: *Petherd*) stb. A fentiekből is következik, hogy az etimológiailag elsődleges tövet és egyúttal az archaikus hangalakot mutató változat a *Peterd* lehet, amelyből nyúlás hozta létre a személynév sztenderd alakjával megegyező *Péterd* formát.

A továbbiakban a *-d* (és részben a *-gy*) képzők kapcsán csupán két jelenséget kívánok érinteni, melyek mindegyike több helynévben is archaikus, másrészt neologikus hangtani vonásokkal kapcsolódik össze.

Palatális mássalhangzóra (főképpen *ny-re*, illetve ritkábban *ly-re*) végződő lexémák *-d* képzős származékában a palatális mássalhangzó helyén rendre a depalatális párját találjuk, legyen az alapszó etimológiailag áttetsző köznévi lexéma, mint az *asszony*, a *keskeny* vagy a *király* szavakból alakult *Kisasszond* (1324: *Kusazwnd*), *Keskend* (1289/1291: *Kesekund*), illetve *Királd* (1246/1437: *Crald*) nevekben, személynév, mint a *Karácsony* vagy a *Koppány* helynévi származékaként a *Karácsond* (1323: *Karachund*), illetve a *Koppánd* (1288 k.: *Coppán*), *Maroskoppánd* (1285/1436: *Coppán*) alakulatokban, (vélt) törzsnév vagy népnév, mint a *Berény* és a *Varsány* elemeket tartalmazó *Berénd* (1236: *Berend*) és

Gyulavarsánd (1332–7: *Vosian*), *Óvarsánd* (1214/1550: *Vosian*) nevekben. A lexémák egy részében az etimológia ismeretében elsődlegesnek az *n*-es változat tűnik (például *asszony*, *karácsony*, *Berény*), azaz esetükben az *ny* másodlagos szóvégi palatalizáció eredménye. Annak, hogy a fenti nevek *-nd* szóvége mögött megőrzött régiséget, azaz archaikus hangalakot gyanítok, és nem egy *ny*-es formának a *-d* képző hatására fellépő depalatalizálódását, több oka is van. Egyrészt: e nevek képzővel való ellátottsága (alakulásmódja) — az adatok fényében — meglehetősen réginek tűnik: a képző az *n*-es szóvéghez kapcsolódhatott. Másrészt: az *n > ny*, *l > ly* palatalizáció szóvégi helyzetben jóval később (jórészt a középmagyar korra tehetően) következik be, és természetesen a *-d* képző előtti pozíciót nem is érinti (a változás kronológiai viszonyaihoz lásd BÁRCZI 1958: 159–62).

A *-d ~ -gy* képző mássalhangzóra végződő szavakhoz az egykori tövéghangzós formához, tehát mindig rövid magánhangzóval kapcsolódik: *fűz*: *Füzed ~ Füzegy*, *eger*: *Egereg*. Magánhangzóra végződő szavak esetében a képző előtt hosszú vokális áll, mint például *alma*: *Almágy ~ Almád(i)*, *korpa*: *Korpád*, *kóró*: *Kórógy ~ Kóród*, *kánya*: *Kányád*. E szabályos alakulásmódú nevektől különböznek a *hárs* fanévből alakult *Somogyhárságy* (1346: *Hassagh*), *Hásság* (1263: *Hassach*), *Hásságy* (1058 u./1300/1403: *Hashag*), *Zalaháshágy* (1328: *Hassaagh*); a *nyár* fanévből származó *Felsőnyárad* (1299: *Naragh*), *Kisnyárad* (1285 k.: *Narag*, 1773: *Kis Nyárad*), *Mezőnyárad* (1238/1377: *Narrag*, víznévi előzményként: An.: *Naragy*), *Nagynyárad* (1241 e./1404: *Narad*, 1799: *Nagy Nyárad*), *Nyárad* (1237–40: *Naryhag*), *Nyarádkelecsény* (1315: *Narad*) stb., a *száldob*-ra visszamenő *Hegyközszáldobágy* (1236: *Zaldubag*), a *szil* fanevet tartalmazó *Szilád* (1393: *Zylad*), *Szilágy* (1220 k./1323/1403: *Zylag*), *Püspökszilágy* (1559: *Szilágy*) és a *halom* földrajzi köznévből alakult *Halmágy* (1211: *Almage*), *Nagyhalmágy* (1390: *Halmag*). Velük szemben alig egy-két, archaizmusként rövid magánhangzót őrző alak látható az e szavakból alakult helynevek körében: *Csiliznyárad* (1468: *Nyarad*).

Az *-s*, illetve a ritkábban előforduló *-j* képző előtt ugyanakkor a rövid tövéghangzós “szabályos” hangalakot találjuk az ugyanezen lexémákból alakult helynevekben: *Némethásos* (1369: *Hassaas*), *Tósnýárasd* (1307: *Narosi*), *Székelyszáldobos* (1332–7: *Zaldubus*), *Szilás* (1276 k.: *Scylos*, 1327: *Zylas*), *Mezőszilas* (1438: *Zylas*), *Bódvaszilas* (1283/1636: *Szilas*), *Halmosd* (1341: *Halmas*), illetve *Halmaj* (1234/1243: *Holmoy*).

A *-d ~ -gy* képző előtti hosszú magánhangzó magyarázataként a következő lehetőséget vehetjük fel. A történeti adatokat szemlélve azt látjuk, hogy a legtöbb ma *-d* végű fent felsorolt helynévben elsődlesen *-gy* névvég szerepelt: *Hásságy*, *Nyárágy*, *Száldobágy*, *Szilágy* és *Halmágy*. S minthogy több ízben kimutatható a településnévi mellett a föltehetően elsődleges víznévi használat is (a *Nyárad* esetében ez bizonyos, *Szilágy* víznévről ugyancsak van tudomásunk Er-

délyben; vö. FNEsz. *Szilágytő*), a fenti nevek egy részében fanév + *-áj ~ -ágy* 'keskeny völgy' struktúrát is sejthetünk. A továbbiakban aztán a rövid magánhangzós alakot a többi, nem víznévi eredetű helynévben kettős analógia szüntethette meg: az *Almágy*, *Kórógy*-féle szabályos alakulású nevek, valamint az *-áj ~ -ágy* földrajzi köznevet tartalmazók kettős asszociációja. És ehhez járulhat — tovább szöve a vázolt asszociációs hálót — még egy tényező: *-ágy (~ -ád)* névvégződésével ugyanis más etimológiai csoportokban is találkozhatunk: a szláv eredetű *Kisrosvágy* (1258: *Rozuad*, 1359: *Kysroswagh*), *Nagyrosvágy* (1258: *Rozuad*, 1371: *Nagrozuagh*) ~ *Rozvád* (1212: *Rozovag*, 1493: *Rozwad*) formák például hangtani tekintetben ugyanebbe a körbe illeszkednek be, s etimológiailag esetükben is a *-gy-s* forma az elsődleges; vö. szlk. R. **Rozvadjb* hn. Utóbb, a *-gy* képző produktivitásának csökkenésével számos helynevünkben a névvégi *-gy* helyét (legyen az képző vagy egy adott lexéma etimologikus hangeleme) a képzőként vele azonos funkcionális értékű *-d* vette át, *Nyárád*, *Szilád* alakokat, s egyúttal bizonyos esetekben más morfológiai struktúrát: összetett helynévből képzett helynevet teremtve.

8. A helynevekben található hangtani archaizmusok és neologizmusok vizsgálata alapján *ö s s z e f o g l a l ó a n* kijelenthetjük: a helynevek sokat emlegetett archaikussága részben igaznak bizonyult, hiszen a helynevek valóban viszonylag nagy arányban őriznek archaikus hangtani vonásokat. E különleges hangtani jelenség okaként azt szokás feltenni, hogy a tulajdonnevekben rögződött, bizonyos értelemben megkövült lexémák jobban ellenállnak a nyelvi változásoknak, mint amit a közszavak használatában tapasztalhatunk (vö. például BENKŐ 1965: 73, HADROVICS 1971: 458). Nemegyszer azonban arra is láthatunk példát a helynevekben, hogy egy adott lexémának a köznyelvi formához képest nem archaizmusnak, hanem neologizmusnak számító hangalaki variánsa él tulajdonnévként. A helyneveinkben tehát az archaizmusok előfordulását megközelítő gyakorisággal jelentkeznek neologikus hangtani vonások is, azaz olyan hangtani újítások, amelyeknek a lexéma köznyelvi hangtestében végül is nem maradt nyoma. Az ilyen újítások megjelenését természetesen semmiféle "megkövült állapot" nem magyarázhatja.

Hogy ezt az ellentmondást feloldjuk, érdemes kitérni a helynevek és a közszavak viszonyára, az azokat érintő nyelvi változások jellegére. Amikor egy helynév megszületik — akár közsói előzményű, mint a *Szer(e)dahely*, *Besenyő*, *Németi*, akár jövevénynév, tehát közsói párhuzammal az adott nyelvben nem rendelkező megnevezés, mint a *Zsit(a)va* —, önálló lexikális egységként rögzül a névhasználó közösség tudatában, azaz a beszélők mentális lexikonában, s ily módon bizonyos értelemben elszakad a közsói (ha volt neki egyáltalán ilyen) előzményétől. A további változásaik természetesen ugyanúgy képzelhetők el, mint a közszavakéi, tehát azonos nyelvi törvényszerűségeknek engedelmességeknek: azaz például ezeket is érinti a korai ómagyar kor nagyszabású, tendencia-

szerűen zajló hangváltozási folyamata, a két nyílt szótagos tendencia: az elsődleges *Szereda* formából *Szerda* hangalakokat hozva létre. Ezekben a helynevekben tehát nem azért következett be a változás, mert a *szerda* közszó hangalakjában ez megtörtént, hanem ettől függetlenül: azért, mert a lexéma a változástípus bemenetével szolgáló CVCVCV struktúrával jellemezhető. Azt, hogy valóban erről van szó, igazolják a közszó párhuzammal nem rendelkező jövevénynevek módosulásai is: ez a hangváltozás okozta ugyanis például az elsődleges szláv *Zsitava* *Zsitvá*-vá alakulását is, hasonlóan a jövevénytiszavainkban ugyancsak bekövetkező változásokhoz (vö. például szl. *malina* > m. *málna*).

És ez hatott a *Besenyő* ~ *Besnyő*, *Németi* ~ *Nemti* névalakulatokban is. A helynévvé lett nyelvi elemeknek a közszó előzménytől való függetlenedését egyértelműen jelzi például az, hogy a *Németi* > *Nemti* változás kizárólag a helynevek hangtestében következett be, a közszó esetében a CVCVCV szerkezetet nem érintette: *németé*, *némete-k* stb.¹⁴ Ennek abban látom az okát, hogy a közszó használatban annak paradigmatiszere mintegy “megóvta” a szóalakot a változástól, hiszen a paradigmasorában csakis *német*-féle alakokat találunk: *német*, *némettel*, *németről*, *németek* stb. A helynév esetében ugyanakkor nem volt ilyen gátló tényező, s a változás akadálytalanul folyhatott le. Ugyanezt gyanítom a *besenyő* lexéma esetében is:¹⁵ a közszóban magában nemigen történt meg a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése (hiszen ezt is védi a paradigma), a helynévi előfordulások ugyanakkor szép számmal szolgáltatják erre a változásra is az adatokat.

E változások azonban természetesen nem egyszerre, nem egy időben és nem minden területen egyformán zajlottak le, aminthogy a nyelvi változásokra általában is jellemzők az efféle különbségek. És az is a nyelvi változások általános természetének felel meg, hogy az egyes névformák “utóélete” is változatosan alakult: egy-egy név esetében végérvényesen megmaradt az újonnan keletkezett hangalak (legyen az a köznyelvivel megegyező, mint a számos *Szerdahely* esetében, vagy éppen azt túlhaladó, mint a *Besnyő* vagy a *Nemti* nevekben), máskor viszont a változás nem eredményezett végleges formát (amint ezt a *Csikszereda*, a *Besenyőtelek* vagy a számos *Németi* mutatja). Ugyanolyan típusú megoszlás ez a helynevek körében, mint amilyeneket a közszóknak a nyelvjárási változatai mutatnak: a nyelvjárások ugyanis a sztenderd formához képest számos archaikus vagy éppen neologikus hangalaki variánsát fenntartották egy-egy lexémának. Azt azonban sok esetben sejteni, sőt talán valószínűsíteni is

¹⁴ Mindezt a kódexeink lexémaanyagát áttekintve lehet állítani: e nyelvemlékcsoportban ugyanis nem találtam példát a szótagszerkezet ilyesféle megváltozására. Megerősítette ezt az OklSz. és a NySz., valamint a SzT. példaanyaga is, ahol szintén csak helynevekben bukkanhatunk *Nemti* hangalakra.

¹⁵ Igazolni azonban ezt nehezebb, mint a *német* kapcsán, mert a kódexekben ez a szó nem szerepel.

lehet, hogy azoknak a neveknek a hangtestét, amelyek végül is a közszoói előzménnyel azonos hangalakhoz tértek vissza (azaz ahol a *németi E nemti* változás, ingadozás után a kiinduló *németi* forma vált állandóvá), befolyásolhatta a közszoói norma is.

Az itt elmondottak alapvetően nem módosítják mindazt, amit a nyelvtudomány a helynevekbeli archaizmusok és neologizmusok kapcsolatáról eddig is vallott. Azt csupán annyiban érintik, és egyúttal egészítik ki, hogy e jelenségeket célszerűbbnek tűnik nem a párhuzamos közszoói használatú formákhoz mérni — hiszen nem is minden helynévi elem rendelkezik ilyennel —, hanem a helynévrendszeren belül maradvá és az ott látható nyelvi jegyeket egymással egybevetve lehet eredményesebben megítélni őket a kronológiai érték tekintetében. Mint láttuk ugyanis, a helynevek a megszületésük pillanatában elszakadhatnak a közszoói alapjuktól, ha pedig csupán e fokozatosan lazuló és megszűnő kapcsolatban értelmezzük őket, az azt jelenti, hogy éppen egyik legfontosabb jegyüket, a tulajdonnévként való funkcionálásukat nem vesszük figyelembe az ilyen irányú vizsgálatokban.

Irodalom

- BALOGH LAJOS (1989), Zárt *ë*-zés a földrajzi nevekben. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 68–73.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai: *SzTFTK*. 1: 69–76.
- BENKŐ LORÁND (1967), A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 1967. 374–388.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1992), A “névtani romantika” névféjtései: *Dob, Dobos: MNy*. 88: 42–56.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása: *Nyr*. 95: 457–63.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. In: *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. MNyTK. 207. sz. Bp. 113–23.
- HORVÁTH ANDREA (1987), A *ravasz* és a *róka* szavak szóföldrajzi, szófajttörténeti tanulságai a helynevek alapján: *NÉ*. 12: 65–85.
- KISS LAJOS (1994), Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése (“névhasadás”): *MNyTK*. 200: 103–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.

- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Bp., 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Utóbb: Főszerk. VÁMSZER MÁRTA. I–. Bukarest (majd Bp. és Kolozsvár), 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 6. Debrecen.
- VeMFN. IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- VÖRÖS OTTÓ (1982), Szókészleteti régiségek vizsgálatának néhány lehetősége Vas megye földrajzi neveiben. In: *Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő 1982*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém. 171–4.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.